

Barcode - 9999990317922

Title - Purvalap

Subject - Devotional

Author - Bhatt,Manishankar Ratnaji

Language - gujarati

Pages - 325

Publication Year - 1940

Creator - Fast DLI Downloader

<https://github.com/cancerian0684/dli-downloader>

Barcode EAN.UCC-13

9 999999 031792

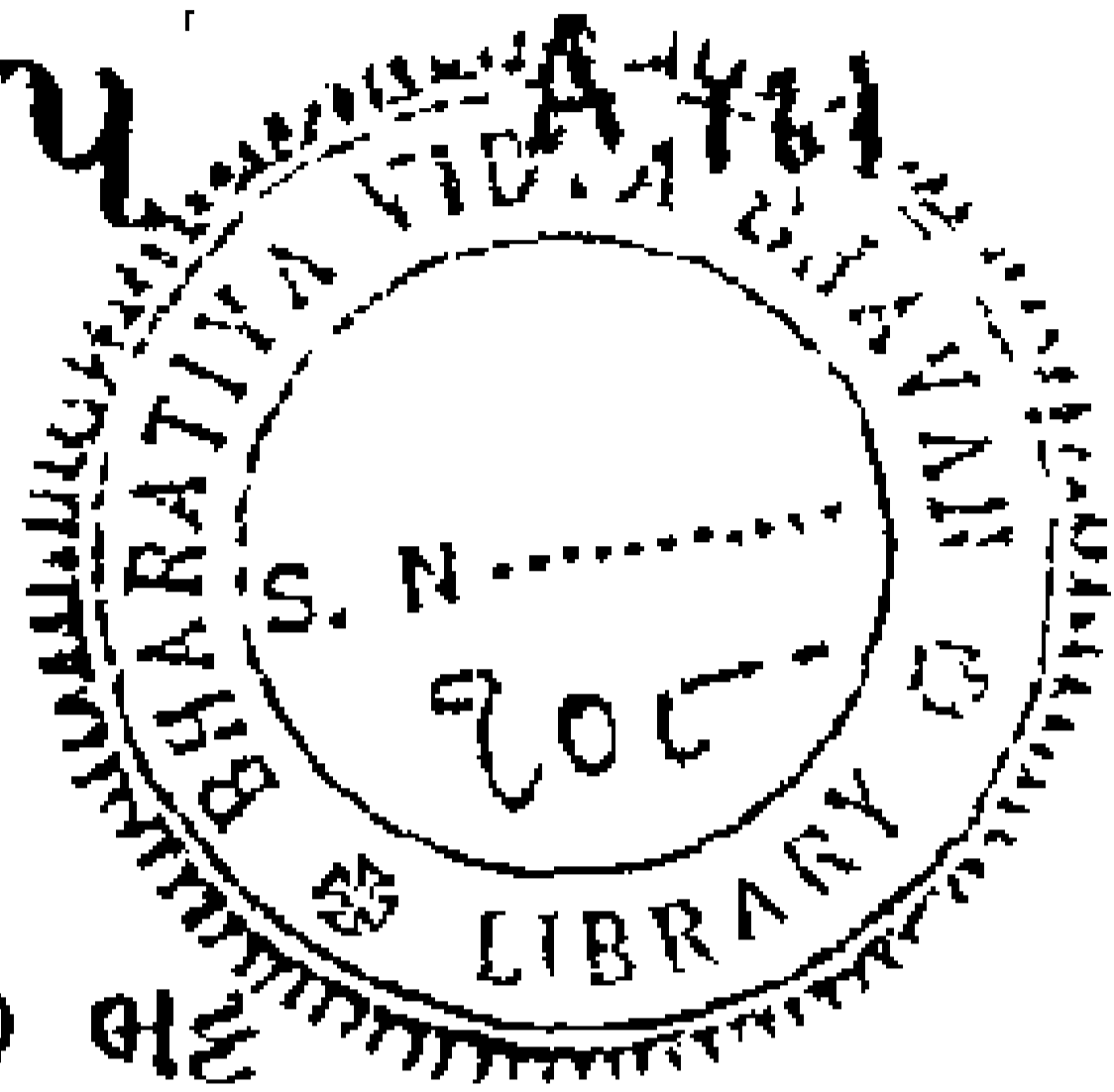
RAMKRATIYA VIDYA BHAVAN १९५९

अर्वाचीन काव्यग्रंथावलि

पुरतक आगणीसुं

पूर्वालाप

म.
३/११

कर्ता

मणिसंकर रत्नल भट्ट

उपोद्घात, काव्यानी आनुपूर्वी, परिशिष्ट, टिप्पणु साथे
संपादन करनार

रामनारायणु विश्वनाथ पाठक

प्रकाशक

मुनिकुमार मणिसंकर भट्ट

भा. व. न. ग. र.

प्रकाशक :
मुनिदुभार मण्डिशंकर लट्ट
तपोवन, नं. ४३२, कृष्णनगर
आवनगर : काठियावाड

बोल अगन्त :
आर. आर. शैठनी क'पनी
बुकसेलर्स अॅन्ड पब्लिशर्स
केशवभाग, प्रिन्सेस स्ट्रीट-मुंबई

● सर्व हक प्रकाशकने स्वाधीन ●

मूल्य २-०-०

आवृत्ति त्रैल, प्रत १२५०
सन् १९४७ : संवत् १९९६
तारीख १ : ८ : १९४०

: मुद्रक :
कस्तुरबान्द छगनलाल शाह
श्री लक्ष्मी प्रिन्टिंग प्रेस
सुरसागर पासै : वडोदरा

ત્રીજી આવૃત્તિની ' પ્રસ્તાવના

આજે ચૌદ વરસે પૂર્વાલાપની નવી આવૃત્તિ થવા પામી, અને તે પણ તે મુખર્ષ મુનિવર્સિટીમાં પાઠ્યપુસ્તક થયું ત્યારે જ, એ આપણા ભણેલા ગુજરાતી વર્ગને માટે અભિનન્દનયોગ્ય તો નથી જ !

આ આવૃત્તિ, છેલ્લીનું લગભગ પુનર્મુદ્રણ છે. આમાં ટિપ્પણોમાં જ્યાં થોડો ફેરફાર કરવો આવશ્યક લાગ્યો ત્યાં તેટલો જ કરેલો છે. ઉપોદ્ધાત પણ એકાદ નાની વિગત સિવાય, એમ ને એમ મૂકેલો છે. ઉપોદ્ધાતમાં ' વસન્ત વિજય ' પૂરતો ભાગ મારે ખવો ફરી લખવો છે, પણ આ આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં ઉતાવળ કરવી પડી છે તેથી અને કેટલાંક ખીજાં કારણોથી તેમ કરી શક્યો નથી. તેને માટે કોઈ ખીજો પ્રસંગ લખશ.

છેલ્લી આવૃત્તિ પછી કાન્ત ઉપર વિવેચનો થયાં છે. પૂર્વાલાપનાં કેટલાંક કાવ્યો ઉપર પ્રો. ઠાકોરે પોતે ' આપણી કવિતા-સમૃદ્ધિ 'ની ખન્ને આવૃત્તિઓમાં અવિસ્તર વિવરણો લખ્યાં છે. છતાં આ આવૃત્તિમાં જૂનાં ટિપ્પણો જ કાયમ રાખ્યાં છે. ખંતીલા અભ્યાસીઓ પોતાની મેળે નવા સાહિત્યનો લાભ લેશે એમ માનું છું.

પ્રરતાવના

[ખીજ આવૃત્તિની]

પૂર્વાલાપની પ્રથમાવૃત્તિ બે વરસમાં ખપી ગઈ, એ ખાતર ગુજરાતને કંઈક ધન્યવાદ ઘટે છે; નહિતર આપણે અહીં શાળાઓમાં પાઠ્યપુસ્તક થયા વિના શુદ્ધ ઉત્તમ સાહિત્ય લાગ્યે જ ખપે છે. *

આ ખીજ આવૃત્તિમાં ફેટલાક વધારા કર્યા છે. કાન્તનાં ફેટલાંક કાવ્યો તેમના અવસાન બાદ કાન્તમાલામાં છપાયાં; તે ઉપરાંત ખીજાં ફેટલાંક મળી આવ્યાં તે અને તેમનાં પ્રસિદ્ધ અપ્રસિદ્ધ નાટકોમાંથી પણ જે સારાં લાગ્યાં તે સર્વ આં આવૃત્તિમાં લીધાં છે. પણ તે જુદા પરિશિષ્ટમાં મૂક્યાં છે. પ્રથમાવૃત્તિનો 'પૂર્વાલાપ' એમને એમ રાખેલો છે

કાન્તે પોતે જે કાવ્યોનો નાશ કર્યો અને પોતે જેને પ્રગટ કરવાં યોગ્ય ન ધાર્યાં તે કાવ્યોને પ્રગટ કરતાં થોડા ખુલાસાની જરૂર છે. કવિ લખે છે તે બધું જ સારું નથી હોતું, કવિ પણ માણસ છે. તેનાં હૃદયનો કોઈ વિશાલ તો કોઈ ટૂંકાં, કોઈ જિંચાં તો કોઈ નીચાં પણ હોય છે. પણ દરેક સાચો કવિ વિવેચક હોય છે અને પોતાની વિવેચનાની કસોટીએ કાવ્યોને ચડાવી તેમાં પાર જિતરે તેવાંને જ તે રાખે છે, આકીનાનો, કુદરતની પેઠે, નાશ કરે છે. આવાં કાવ્યો પાછાં શોધીને બહાર મૂકવાથી સાહિત્યની કવિતાસમૃદ્ધિ વધતી નથી. અહીં આ કાવ્યો પ્રગટ કરવાનો ઉદ્દેશ

---

* વિદ્યાપીઠના ભાષામંદિરના અભ્યાસક્રમમાં પૂર્વાલાપ પાઠ્યપુસ્તકનીમાયું છે પણ તે વર્ગની સંખ્યા અહીં ગણવા જેટલી મોટી નથી.

જુદો જ છે કાન્તની ' મધુર કેમલ કાન્ત પદાવલી 'ના રસ પિપાસુને જિજ્ઞાસા થાય કે કાન્તના અથમના કાવ્યો કેવા હતા ? તેમની કવિત્વશક્તિનો વિકાસ કઈ રીતે થયો અને કઈ રીતે તે જુદી જુદી દિશામાં વળ્યા ? તો તેને માટે આ સામગ્રી રજુ કરી છે બાકી કાન્તનો કવિયશ તો પૂર્વાલાપ ઉપર સંપૂર્ણ પ્રતિષ્ઠિત છે, પરિશિષ્ટના કાવ્યોથી તેમાં વૃદ્ધિ કે હાનિ થઈ શકે તેમ નથી.

કદક આ જ ઉદ્દેશથી આ આવૃત્તિમાં કાવ્યોની આનુપૂર્ણ અને ઉપોદ્દ્યાત મૂક્યા છે તેમાં કવિમાનસનો ઈતિહાસ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અને જે જે ગુણોના ઉત્કર્ષથી આપણા સાહિત્યમાં તેમજુ સ્થાન નિર્ણય થયું છે તે ગુણોને સ્ફુટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

કાવ્યની પાછળ ટિપ્પણ આપ્યું છે કાન્તના એ લાખા કાવ્યો ' વસન્ત વિજય ' અને ' ચક્રવાક મિથુન ' વિદ્વાન સાક્ષરોની ટીકા સાથે બહાર પડેલા તે ટીકાઓ ધણી લાખી છે તેને ટૂંકાવી શકાય એમ છે, પણ ધણા વર્સો ઉપર પ્રસિદ્ધ થયેલી હોવાથી હાલ તે પરિચિત નથી માટે એકવાર તો તેને એ ને એ રૂપમાં જ અહીં મૂકવી ઉચિત ધારી છે, ' વસન્ત વિજય ' ઉપર મકરન્દની ટીકા પ્રસિદ્ધ થયા પછી શ્રી નરસિંહરાવભાઈએ તે વિષે ટૂંકી વિવેચના પ્રિય વદામાં કરેલી તેમ થી પ્રસ્તુત ભાગે મકરન્દની ટીકા નીચે ટીપ તરીકે મૂક્યા છે ક્યાક મે પણ એવી ટીપો મૂકી છે શ્રી નરસિંહરાવભાઈએ ' વિવર્તલીલા 'માં પ્રસંગોપાત્ત સુકીવાદની ચર્ચા કરતા ' ચક્રવાક મિથુન ' વિષે કેટલાક વિચારો દર્શાવ્યા છે ત્યાં તેમનો મુખ્ય આશય એ કાવ્યનો અર્થ બરોબર શો છે તે નિરૂપવાનો નહિ હોવાથી એ ચર્ચા અલગ પરિશિષ્ટ તરીકે મૂકી છે આ બામતની ટૂંકીક

સામગ્રી તેમ જ હકીકત પૂરી પાડવા માટે હું એમને આભારી છું.

તે સિવાયનાં કાવ્યો ઉપર મેં અને તેટલું ટૂંકું ટિપ્પણ આપ્યું છે. પ્રયત્ન કરતાં પણ કેટલીક પંક્તિઓનો અર્થ મને દુર્બોધ રહ્યો છે તે મેં તે તે સ્થળે દર્શાવ્યું છે. કાન્તને સમજવામાં અને તેનાં દુર્બોધ સ્થાનોને સુગમ કરવામાં મારો આ પ્રયત્ન કંઈક પણ ઉપકારક થશે તે તેને કૃતાર્થ થયો માનીય.

આ સર્વ તૈયારીમાં મને પ્રો. બલવંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોર, શ્રીયુત કરુણાશંકરભાઈ, શ્રીયુત શિવાભાઈ તથા શ્રીયુત મુનિકુમાર તરફથી ઘણી જ મદદ મળી છે. પ્રો. ઠાકોરનો મેં જે જે મદદ લીધી છે તે તેમના અવતરણો ઉપરથી પણ જોઈ શકાશે. શ્રીયુત કરુણાશંકર અને શિવાભાઈ સદગત મણિશંકરની પશ્ચિમ વયના નિકટમાં નિકટ સ્વજનો હતા. તેમની પામેથી મને ઘણી હકીકત મળી છે. તેમણે સર્વેએ સદગત મણિભાઈ સાથેના તેમ જ મારી સાથેના અંગત સંબંધથી આ કામ પોતાનું જ જાણી સાહાય્ય કરી છે. એવા આત્મીય સંબંધમાં આભાર માનવાનું કામ ઘણું કઠિન થઈ પડે છે. પણ એક બાબત માટે આવા સંબંધમાં પણ આભાર માનવો જોઈએ. મારે જોઈતી સર્વ હકીકત પૂરી પાડતાં છતાં મારા અભિપ્રાયને સૌએ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપ્યું છે, જે તેમના કરતાં જરા પણ ઓછાં ઉદાર હૃદયો ભાગ્યે જ કરી શકે; અને મને મારે હાથે સદગત જેઓ મારા ગુરુ હતા, તેમને આ અંજલિ અર્પણ કરવાનો પ્રસંગ આપ્યો છે, તે મારા પર અનન્ય ઉપકાર થયો હું સમજું છું.

*

*

*

ઉપોદ્ધાત

કાન્તનું જીવન જાણવાને અનેક કારણોથી જિજ્ઞાસા થાય એ સ્વાભાવિક છે. પોતાના જમાનાના એ એક ઊંડા ચિંતનશીલ સત્યાન્વેષી વિચારક અને મહામંથનનિમગ્ન પુરુષ હતા. સાહિત્યમાં તેમણે અનેક દિશાએ પ્રવૃત્તિ કરી છે. પણ તેમની બધી પ્રવૃત્તિમાં તેમનાં કાવ્યો જનતાને સૌથી વધારે મર્મસ્પર્શી લાગે છે. આપણામાં તેઓ ખીજા કશા કરતાં કવિ તરીકે અમરપદ પામશે એમ જણાય છે. અને તેથી કવિ તરીકેનું તેમનું જીવન જાણવાની વૃત્તિ આપણને સૌથી તીવ્ર થાય છે.

તેમનાં કાવ્યો સમજવાને માટે પણ તેમનું જીવન જાણવાની જરૂર છે. કાન્તે પરલક્ષી અને આત્મલક્ષી બન્ને પ્રકારનાં કાવ્યો લખ્યાં છે. પરલક્ષી કાવ્યો લખનાર કવિનું જીવન ન જાણીએ તો પણ તેનાં કાવ્યો સમજવામાં કશો પ્રતિબંધ આવતો નથી. તેવાં કાવ્યોમાં જે ભાવ નિષ્પન્ન થવાનો હોય તેની સર્વ બાલ પરિસ્થિતિનું વર્ણન પણ તે કાવ્યમાં જ આવી જતું હોય છે. પણ આત્મલક્ષી કાવ્યમાં એ સંપૂર્ણ રીતે થતું હોતું નથી. આ કાવ્યો અંગત જીવનના પ્રમંથથી ઉત્પન્ન થતા ભાવનું પ્રગટ કલાસ્વરૂપ હોય છે. તેની ભોંયરૂપ બાલ પરિસ્થિતિ ઘણીવાર એ કાવ્યમાં દર્શાવેલી હોતી નથી. એ કાવ્ય સમજવાને એ ભોંયનું દર્શન આવશ્યક છે. વ્યંગ્યનું એક નિમિત્ત પ્રકરણ એટલે પરિસ્થિતિ પણ છે. નાટકમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલા કાવ્યને સમજવાને જેમ તે કોની કોના પ્રત્યે કયા પ્રસંગની ઉક્તિ છે એ જાણવું આવશ્યક છે તેમ અહીં પણ ભાવનિષ્પત્તિને માટે એ પરિસ્થિતિ જાણવી આવશ્યક છે.

આ લેખકને એક વાર સદ્ગત મણિશંકર ભટ્ટ જોડે દલાઈ અને મણિભાઈ નમ્બુઆઈનાં કાવ્યો સંબંધી ચર્ચા થયેલી ત્યારે તેમણે કહેલું કે કવિનું જીવન તેના કાવ્યમાં પ્રગટ થયા વિના રહે જ નહિ. આ વિધાન તેમનાં પોતાનાં કાવ્યોને બરાબર લાગુ પડે છે. પૂર્વાક્ષાપનાં કાવ્યોને તેમના જીવન સાથે જીવન્ત સંબંધ છે. વિશેષ શું, પૂર્વાક્ષાપ નામને પણ તેમના જીવન સાથે સંબંધ છે.

તેમ છતાં આ જગાએ કવિનું જીવનચરિત્ર આપવાનો ઉદ્દેશ નથી; તેને માટે લેખકની વ્યક્તિગત અને પ્રસંગગત મર્યાદાઓ ધણી ટૂંકી પડે. માત્ર કાન્તના જીવનના જે જે મુખ્ય બનાવોને તેમના સાહિત્યજીવન સાથે જોડી વસ્તુ સંબંધ છે તેના પરિચય પૂગતી રૂપરેખા આપવાનો ઉદ્દેશ છે.

સદ્ગત મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટનો જન્મ ઇસવીસન ૧૮૬૮ ના નવેમ્બરની ૧૦ મી* તારીખે કાઠિયાવાડમાં લાહી પાસે આવંડ ગામમાં પ્રજ્જોરા જ્ઞાતિમાં થયો હતો. આ જ્ઞાતિ વિદ્યાવિલાસી છે. મણિભાઈના પ્રપિતામહ સુકુન્દને કવિગણ પ્રાપ્ત થયેલા અને એમના પેઢીનામામાં જીજ્ઞા અન્યકારો પણ દેખાય છે.

મણિભાઈને બહુ નાની વયથી કવિતા કરવાનો શોખ હતો. એ અરસામાં ગુજરાતના સૌથી વધારે લોકપ્રિય અને ઉત્તમ કવિઓ જે જ ગણાતા: દલપતરામ અને નર્મદાશંકર તેમાં વસ્તુ બાવ અને શૈલીથી તેમ જ વાંચનમાલામાં તેમની ધણી કવિતાઓ આવેલી હોવાથી બાલમાનસને વધારે સુગ્રાહ્ય દલપતરામ હતા. આથી તે સમયમાં જિગતા કવિઓનાં પ્રથમ કાવ્યો દલપતશૈલીનાં ધાય એમાં નવાઈ નથી. મણિભાઈએ ૧૪-૧૫ વરસની વયે 'ખરી

* તારીખો આપવામાં એક ધોરણ સાચવવા સર્વત્ર ઇસવીસનને જ ઉપયોગ કર્યો છે—કોઈ કોઈ જગાએ કદંબુ લાગે છે છતાં.

મોહોબત અથવા ગુલખાસતું ફૂલ ' નામનો એક ચારણો કિરસો લખ્યો હતો. તેમાંની થોડી લીટીઓ કાન્તમાલામાં^૧ આપી છે:—

અરે મારા પ્રાણાધાર, મારા તો હૈયાના દાર.

જાંજીરી કેરા આધાર બહાર આપ ક્યાં ગયા ?

તે ઉપરથી લાગે છે કે મણિભાઈએ દલપતરામની અસર નીચે જ કાવ્યો લખવાં શરૂ કરેલાં. એ કિરસો ૧૮૮૩ માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તેમાં તેમના બીજા મિત્રોએ પણ કંઈક લખેલું અને એ કૃતિમાં મણિભાઈનું વિશિષ્ટત્વ ન હોવાથી તેની બીજી આવૃત્તિ થઈ નથી. આ શૈલીની અસર પ્રસિદ્ધ કાવ્યોમાં ક્યાંઈ નથી. ' રિમત-પ્રભાને ' અને ' અદ્વૈત ' એ બંને કવિતો છે એટલું જ, પણ તેનો ભાવ વસ્તુ ઐદિ સર્વ કાન્તનાં જ છે.

કવિત્વશક્તિની જેમ વિવેચક શક્તિ પણ ધણી નાની ઉંમરથી જ તેમણે દાખવેલી જણાય છે. તેમની સાથેના પ્રથમ મેલાપ વિશે લખતાં રા. રા. વિશ્વનાથ પ્રજુરામ વૈદ્ય કહે છે :^૨

“ ત્યાં થોડે દૂર એક ૧૪ વરસનું બાલક કાંઈક રચામ રંગે સુદ્ધિમતાં ચક્ષુઓ સળવળ થતાં, ભરેલી નાસિકાવાણું પરંતુ સરલ ગોળ હત્સુક મુખવાણું. એહેરા ઉપરથી આળખાણ પડ્યું કે મધવજીભાઈના ભાઈ મણિશંકર હોવા જ્ઞેષ્યે. અતિ શરમાળ બાળ ધીમે પગલે આવી બાજુના પરધર ઉપર બેસી ગયું. એને બોલાવવાનું કાર્ય મારે શરૂ કરવું પડ્યું.

‘ અહો, આવો ભાઈ, તમે મણિશંકર ? ’

‘ હા. ’

‘ શું લાણી છે ? ’

‘ રાજકોટ હાઇસ્કૂલમાં છું. ’

૧. પૃ. ૩૦૩

૨. કાન્તમાલા પૃ. ૩૧૫.

‘ બહુ આનંદ થયો. તમને તો કવિતા કરવાનો પણ અભ્યાસ છે, નહિ ? ’

‘ છે ખરો પણ બહુ સારી નથી કરી શકતો. વિચારો બહુ આવે છે પરંતુ લખતાં ભાષા યોગ્ય લાગતી નથી. ’

‘ બને તેવું છે. જે કલ્પના કર્યાં જાય છે તે તે ભાષા વિના શી રીતે આવે છે ? ’

કોકરું ગુંચવાયું.

‘ ના, એમ તો આવે છે, પરંતુ કલ્પના જે જોઈએ તેવી નથી આવતી. ’

‘ કુદરતની મદદ લ્યો...અજમાવો જોઈએ. ’

‘ તેમણે અજમાવ્યું. એક ન્હાતું સરલ જે કરીતું કાવ્ય થયું. તેમને નદીના રવમાં મુશ્કેલી પડી, અને સમજતું કુદરતને જ ઝોલાવી :

‘ બળબળ કરતું જળચિશુ રમતું ’ એવો ભાવ લાખ્યા.

આટલી નાની વયે ‘ કાવ્યો કરું છું પણ બહુ સારાં નથી કરી શકતો ’ એટલી વિવેચનશક્તિ, અને વિચાર કે કલ્પના તો ભાષામાં જ. થાય માટે કલ્પના પણ જોઈએ તેવી નથી, એટલી સમજણ ધણી કહેવાય. હલકી કૃતિઓને વીણી કાઢવાને આ રસવૃત્તિ અને વિવેચક શક્તિ જ ખસ છે. મણિભાઈ માનતા કે “ બધા વિવેચક સૃષ્ટા છે,...પણ બધા સૃષ્ટાઓ વિવેચકો પણ છે. ” આ સર્જન અને વિવેચનનો યોગ તેમનામાં પહેલેથી હતો.

૧૯૮૪માં તેઓ મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં પાસ થયા અને ૧૯૮૫ થી ૧૯૮૮ સુધી ગોકળદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગમાં રહીને એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં તેમણે અભ્યાસ કર્યો. અહીં તેમને કોલેજના મુક્ત ઉચ્ચતિકર વાતાવરણમાં પ્રિન્સિપલ વર્ડ્ઝવર્થ જેવા અધ્યાપક નીચે અભ્યાસ કરવાથી ધણી પ્રગતિ કરવાનો અને મૈત્રીઓ

બાંધવાનો અવકાશ મળ્યો. તેમની નોંધના જેવી મૈત્રી રા. બ. રમણભાઈ સાથેની. પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોર સાથે રાજકોટથી પિછાન ખરું પણ તે માત્ર પિછાન જ. રા. બ. રમણભાઈ આ સંબંધમાં લખે છે :-

મલ્હિશંકર સાથે મારા પ્રથમ પરિચય સને ૧૮૮૫માં થયેલો...એક દિવસે-શનિવારે-કોલેજ જવા સાર લોકલ ટ્રેનમાં ચર્નીરાડથી મહાલક્ષ્મી જતાં એક વિદ્યાર્થીએ મને કહ્યું કે આજે કોલેજની ડીબેટિંગ' સોસાયટીના સભાસદની ચૂંટણી થવાની છે તેમાં આપણે ગુજરાતીઓએ મલ્હિશંકર ભટ્ટને મટિ મત આપવાનો છે. હું તે વખતે મલ્હિશંકર ભટ્ટને ઓળખતો નહિ પણ ગુજરાતીના સમર્થનનો પ્રયત્ન હોવાથી હું તેમાં સામીલ થયો... કોલેજના અભ્યાસનો વખત પૂરા થયા પછી ડીબેટિંગ સોસાયટી મળી અને મલ્હિશંકર બહુ મતે ચૂંટાયા...મલ્હિશંકરે સભા આગળ આવી ઉપકર માન્યો અને કહ્યું કે ચૂંટણીને હું લાયક નીવડીશ એવી આશા રાખું છું...

આ પછી કોલેજના ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓમાં મલ્હિશંકર તેમના કલ્પના-પ્રભાવ અને વિચારશક્તિથી વધારે ને વધારે આદર પામતા ગયા.

સને ૧૮૮૭માં મેં કોલેજની "ગુજરાતી એલિફન્ટાઇન સભા" આગળ "કવિતાની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ" એ વિષય ઉપર ભાષણ કયું તે પછી લોક કલાસમાંથી પાછા આવતાં ચર્ચગેટ સ્ટેશન ઉપર ટ્રેનની વાટ જોતો હું જોતો હતો ત્યાં મલ્હિશંકર મારા હાંથમાં એક ચીઠી મૂકી ગયા. ચીઠી ઉઘાડતાં તેમાં આ ગીતિ લખેલી માલમ પડી.

"સાંપ્રત રસમય ઋતુની કદર અરે ! જાણતા નથી કેઈ

એ મુજ ખેદ શમે છે જલદરસિક નીલકંઠને જોઈ."

[—આમાં ક્યાંઈ દલપતશૈલી દેખાય છે ? આટલી વહેલી તેમણે એ છાંડી દીધેલી.—]

"મારા ભાષણને ઉદ્દેશીને આ વચન લખેલાં હતાં અને એ ઉદ્દેશ લક્ષમાં રાખી અને મલ્હિશંકરનો શ્લોક ચાહુ રાખી મેં એક ચીઠી ખત ઉત્તર લખ્યો કે :

“ ૩ । જલિને કદર શું કયું નીલકંઠે ?
પાડયાં જ આંસુ ખુશિમાં કરિ નાદ લયે !
એ મેઘના જલયત્રી મણિ યાય સીપે,
જેથી જણાય ગુઠ મેઘનિ શક્તિ સવે. ”

મણિશંકરનાં કેટલાંક કાવ્ય મેં વાચેલાં તે સંબંધે આ શ્લોકની ઉલ્લી
જે લાંબીઓ લખી હતી. મણિશંકરનો જ રીતે આ ઉત્તર મેં તેમને પ્હોં-
ચાડ્યો. તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેમણે સંસ્કૃત શ્લોક લખ્યો તેમાંના આટલા જ
શબ્દ મને યાદ છે. “ આત્માનં यदि अवमानयिष्ये सुत्रे ”^૧

આ મૈત્રી આગળ વધતી જાય છે. ‘ મારી કીરતી ’ એ
કાવ્ય સૌથી પ્રથમ બુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રગટ થવા ગોકલ્યું રા. બ.
રમણુભાષ્યે. અને તે પછી ‘ અતિશાન ’ ગુજરાત દર્પણમાં.
‘ વસંતવિજય ’ તો તેમણે પોતાની લાંબી ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ
કરાવેલું.^૨ તે પછી પણ બન્ને મિત્રો વચ્ચે આપણી સામાજિક
સ્થિતિની, કાવ્યની, ધર્મની રમમય ચર્ચા પત્રોદ્વારા ચાલેલી છે.
આ પત્રોમાંથી કેટલાક ઉતારા કાન્તમાલામાં^૨ આપેલા છે જેથી
મણિભાઈના કેટલાક વિચાર અને આશયો ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડે છે.

કોલેજ જીવનમાં થયેલી બીજી મૈત્રી ત્રો. બલવંતરાય કલ્યાણુ-
રાય ઠાકોરની. પિછાન તો જૂની હતી પણ મૈત્રી ૧૮૮૭ની
આખરે જન્મી. તે સાલની ફર્સ્ટ બી. એ. નો પરીક્ષા આપીને
ત્રો. ઠાકોર બહાર નીકળ્યા અને અનાયાસે મણિભાઈને મળ્યા.
બન્ને લાંબે સુધી ફરવા ગયા અને માર્ગમાં પાણેવની ગોલ્ડન

૧. યુગધર્મ પુ. ૨, પૃ. ૪૨૨.

૨. પૃ. ૨૮૮ થી ૨૯૭.

ટ્રેઝરી, ચોથા ભાગનો કવિતાઓ, કવિઓ, વિશે ખૂબ ચર્ચા કરી
ત્યાં મૈત્રીનું ખીજ રોપાયું.^૧

બન્નેના સ્વભાવમાં મૂલગત ભેદ હરકોઈ જોઈ શકે તેમ છે
પણ એ ભેદ બન્ને મિત્રોના સ્વતંત્ર વ્યક્તિવિકાસને લેશ પણ
હાનિકારક નીવડવાને બદલે બન્નેને ઉપકારક નીવડ્યો જણાય છે.
આ મૈત્રી ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ, વધારે વિસ્તારી અને મર્મરેપર્શી
બની. રંગઓમાં એકબીજાને ત્યાં રંગ ગાળવા જાય, સાથે
મુસાફરી કરે, અને જુદા હોય તે દરમિયાન પણ કાગળો, ચર્ચા,
અને એક બીજાની કૃતિઓનો તેમ વાચન વિચાર મુશ્કેલીઓ
વગેરેનો વિનિમય ચાલ્યા કરે. પાછા મળે ત્યારે એકબીજાની
ખાનગીમાં ખાનગી નોંધો પણ જુએ. પ્રો. બલવંતરાય આ રીતે
મણિભાઈની ઘણી ખરી સાહિત્યપ્રવૃત્તિના સાક્ષી માત્ર નહિ પણ
ઘણીમાં ટીકાકાર, સૂચનાકાર. કદરકાર, ઉત્તેજન આપનાર અને
કેટલીકમાં તે પોતે જ કૃતિઓના વિષય કે નિમિત્ત પણ ખરા.^૨

મણિભાઈનું 'ચક્રાક મિથુન' પ્રો. ઠાકોરે ટીકા સાથે ૧૯૬૦-
માં બુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રગટ કર્યું. આ કાવ્યમાં સૌથી પ્રથમ મણિ-
ભાઈએ કાન્ત તખલ્લુસ ધારણ કર્યું જે તેમણે પછીથી ઠેક સુધી
રાખેલું છે. 'ઉપહાર' કાવ્ય તે પ્રો. ઠાકોરને જ ઉદ્દેશીને
લખેલું અને પૂર્વાલાપ પ્રગટ થયે ત્યારે પણ એ કાવ્યથી પ્રો.
ઠાકોરને અર્પણ થયો છે. એ 'ઉપહાર' અંગ્રેજી સોનેટ નામની
પદ્ધત્યનાને અનુસારે છે. આ પદ્ધત્યનાનો સૌથી પ્રથમ પ્રયત્ન
પ્રો. ઠાકોરે કરેલો-૧૯૮૮ માં 'ભણુકારા' માં અને ૧૯૮૯ માં

^૧ આ પરિભ્રમણની હકીકત માર્ટિ જુઓ યુગધર્મ ૪, ૨૭૪ હપરને
લેખ.

‘ અદ્દિદર્શન ’ માં^૧ એ રચનાના વિશેષ પ્રયોગો મણિભાઈએ મિસિઝ પ્રાઉનિંગના સોનેટોના અનુવાદમાં કરેલા છે. અને ‘ અગતિગમન ’ પણ મૂળ સોનેટમાં લખાયું હતું. પણ આ રચના પછીથી લૂલી લાગવાથી આ બધાં કાવ્યો દાલ છે તે રૂપમાં મૂક્યાં. અખંડ કે સળંગ કે અભંગ પૃથ્વીનો ઉપયોગ પણ મણિભાઈએ પ્રો. બલવંતરામના પ્રયોગો ઉપરથી કરેલો. ‘ અગતિગમન ’ પ્રો. ઠાકોરના ‘ અદ્દિદર્શન ’ ઉપરથી સૂચિત થયું છે. ‘ પ્રણયમાં કાલક્ષેપ ’ ની પણ મૂળ સૂચના પ્રો. ઠાકોરે ‘ ઉપહાર ’નો પ્રત્યુત્તર^૨ આપેલો તેમાથી મળેલી. ‘ પડેલા સ્નહીનો પ્રત્યુત્તર ’ અને ‘ અશ્રુને આવાહન ’ એ બે કાવ્યોમાં પંક્તિઓ કે પંક્તિખંડો પ્રો. ઠાકોરનાં કાવ્યોમાથી લીધેલા છે. (જુઓ પૂર્વાભાષ્ય ટિપ્પણ) આ છેલા કાવ્યની ઉત્પત્તિ વિશે પ્રો. ઠાકોર

૧ આ લેખમા આ અને આવી બીજી પ્રો. ઠાકોર વિશેની, અને તેમના મણિભાઈ સાથેના સંબંધ વિશેની જે જે હકીકત મૂકેલી છે તેનો મુખ્ય આધાર “ મણિભાઈની કવિતા વિશે અંગત માહિતી ” (યુગધર્મ પૃ. ૪, પૃ. ૨૭૪)નો પ્રો. ઠાકોરનો લેખ, અને તે ઉપરાંત પ્રો. ઠાકોરના ખાનગી પત્રો એ છે. કોઈ હકીકત તેમની સાથેની વાતચીતમાંથી પણ મળેલી છે.

૨ પ્રત્યુત્તર કાવ્યરૂપે જ હતો તેનો પહેલો ખંડ નીચે પ્રમાણે હતો:-

“ ગમે તો સ્વીકારે ગત સમય કેરાં સ્મરણમાં ”

અરે આવાં વાકયાં, પ્રિયતમ સખે યાચું વદ માં.

તમે સંભારો છો સમય જુલું તે હું ય ન કદી,

જુલ્યાં લાગું, એ તો દિવસ અવળાની જ અવધી ।

નહીં હૃદયારો એ કંઈ તમ કરેલા જ ધયલા,

સ્વયંભૂ પ્રીતિનાં અમર મણાંના સુર ભલા ।

એક ખાનગી પત્રમાં લખે છે:—

કુસુમમાલામાં ફૂલ ઉપર પદ છે તે ઉપરથી મેં આંસુ વિશે લખવા માંડ્યું જે અત્યંત દુઃખ યવાથી રહને રહીડ માય નહીં; મણિભાઈ મહારી રહીડથી ખડખડ હસે તેમ તેમ હું વધારે રહીડાઉં..... બીજી સવારે એમણે આ લખીને રહને વંચાવ્યું. હું પણ મહારો કહ્યો એમ ઓહું ખરો? મહેં કહ્યું—But this is not a પદ ! This is quite irrelevant. (આ કાંઈ પદ નથી. આ તો જુદું જ યયું.) આમાં આવતી- ‘નથી પાસે કોઈ...’ એ મહારી જે પંક્તિઓ મણિભાઈને બહુ ગમી ગયેલી અને વારે વારે બોલ્યા કરે. પછી એમને અને રહને રહીડવવા જ્યારાંકર વાધજી બ્યાસ અને ઠાકરશી મૂળજી એ જે પંક્તિઓ જ્યારે ને ત્યારે ખૂબ બગાડીને રાગડા તાણવામાં જ બડી હહેર માણતા.

‘ રાજહંસને સંબોધન ’ અને ‘ રતિને પ્રાર્થના ’ એ કાવ્યો પણ પ્રો. ઠાકોરને ઉદ્દેશીને જ લખાયાં છે.

આ રીતે આ સાહિત્યમિત્રોમાં પ્રો. ઠાકોરની અસર અવતરણોથી બતાવી તો મણિભાઈની અસર પ્રો. ઠાકોરનાં કાવ્યો ઉપર કુશા ખરી કે નહિ? પ્રો. ઠાકોરે ‘ અંજની ગીત ’ અને ‘ અભ્યસ્ત શિખરિણી ’ વાપર્યાં છે તે સિવાય અવતરણોથી બતાવાય તેવી

આ ઉલ્લી પંક્તિઓ સાથે સરખાવો

નથી તારં એ કું, સુકળ રચના છે કુદરતી.

નિસર્ગે બંધાતી, તુટિત પણ મેજે થઈ જતી;

પૂર્વાભાષ પૃ. ૫૪

આ પ્રત્યુત્તરની જે પંક્તિઓ

—ભલેને અત્યારે અખિલ નભ ફેલાય વચમાં,

શશીની શું તેથી હૃદયપલ રાત્રી વિસરશે—

મણિશંકરને અત્યંત પ્રિય હતી.

આખા માટે જુઓ સલુકાર બીજી ધારા પૃ. ૬૩.

અસર નથી કેમકે કાન્તમાથી કાઈ ન લેવા તેમણે માવચેતી રાખી છે આના કારણો મે—વનમ્રતા અને ટેક

“ હું મણિભાઈની કૃતિઓને, એમની પદ્ધતિઓને, એમની શૈલીને, એમના કવિતાપ્રવાહના લયને એમની કરામતની શીલુમા લીલી વિગતને એટલી તો સુદર ઊંચી અને નમુનેદાર ગણતો કે મને એમ જ વસતું જે મારી પોતાની ખડખડ રચનાના સ્પર્શથી તો એ અમહાય-એમાંનું કંઈએ મહારામાં લઈ તો તુરત એ અવતરણની આસપાસનું મહારૂ લખાણ છેક કાણુ પડી જાય । મહારા લખાણમાં મણિભાઈનો અસર પણ નથી, તેનું એક કારણ આ હતું તો બીજું કારણ એથી છેક જ ઊઠી જતનું હતું મણિભાઈ તો આત્મીય, તથાપિ એમની પણ કંઈએ સુદરતા ઊઠીની લઈને હું આગળ ચાહું તો તેમા મારું શું વગે ? એ કરતા તો ન લખવું બહેતર ” ૧

આ સિવાય પણ એક કારણ છે પ્રો. ઠાકોરના વિચારો કાવ્યશૈલી વગેરે માત્ર કાન્તથી જ નહિ પણ અત્યાર સુધીના સર્વ સાહિત્યકારોથી કંઈક જુદા છે એ લેવા ધારે તોપણ પોતાની સામગ્રી સાથે મેળ ખાય એવું ધણું ઓછું લઈ શકે પણ એક બાબત પ્રો. ઠાકોર પોતે વાતચીતમા અને પત્રમા વારંવાર કહે છે તે એ કે કલ્પના મિવાય કાવ્યના બીજા કાઈ પણ સરકારો તેમનામા સહજ નહોતા તે સર્વ સરકારો મણિભાઈની મૈત્રીથી મળ્યા જેને પરિણામે પોતે કાવ્યમાર્ગમા કાઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરવા પ્રેરાયા

આ સાહિત્યમિત્રોનો સબધ આપણે આગળ જોઈશું તેમ મણિભાઈ ક્રિશ્ચન ધર્મ સ્વીકારે છે તે પછીના મર્મવેધી મથનમા તૂટે છે, હુમ થાય છે એ ફરી નહિ જ સધાય એમ લાગે છે પ્રો. ઠાકોરના ' આરોહણ ' ના

ત્રયો શર્મા જશે અમગુર શુ ક્ષીરસિન્ધુ વિશે ?

એ અને ' સાથી એ મહારા ' તથા ' વધો ખેડો ને સફર, મરદાની નાવો ! ' એ ઉદ્દગારો આ સ્થિતિને ઉદ્દેશીને' થયા છે. પણ જ્ઞાનના પુરોડની મૈત્રી મંચનનો તાપ મોળો પડતાં જીવનસંધ્યામાં પરસ્પરને આશ્વાસન દેતી ફરી દેખા દે છે. મણિભાઈ પ્રો. ઠાકોરને પૂર્વોદ્ધાપનો ' ઉપદાર ' કરે છે અને પ્રો. ઠાકોર તે જ રીતે ' ઉગતી જુવાની ' નાટક મણિભાઈને અર્પણ કરે છે અને મણિભાઈના કરુણ અવસાન બાદ તેમની પાછળ કાન્તમાલાતું સ્મારક કરે છે. ' ઁ અ. સૌ. નર્મદા ભટ્ટ ' અને ' કોકિલ વિલાપ ' એ પ્રો. ઠાકોરે કરેલો એ મિત્રદંપતીને કાવ્યાધર્મ છે. એમના જ્ઞેષી, સાહિત્યના સર્જન અને ઉપભોગની, સાત્ત્વિક અહમહમિકા-રહિત મૈત્રી આપણા સાહિત્યના ઈતિહાસમાં વિરલ મળશે.

૧૮૮૮ માં, દિલસૂદીના ઐચ્છિક વિષય સાથે મણિભાઈ પાસ થયા. ૧૮૮૯ માં થોડો સમય સુરત હાઈસ્કૂલમાં કામચલાઉ શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું. ' વસન્તવિજય ' કાવ્ય અહીં લખેલું. ૧૮૯૦માં, સ્વ. પ્રોફેસર ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગળ્જરના અધ્યક્ષપણા નીચે વડોદરા રાજ્યે સ્થાપેલા કલાભવનમાં મણિભાઈ વાઇસ પ્રિન્સિપાલ નીમાયા અને તેના અંગની ટ્રેનિંગ સ્કૂલના મુખ્ય અધ્યાપક થયા. પ્રો. ગળ્જર જો કે પાસ કરીને રસાયન-શાસ્ત્રના પ્રોફેસર હતા છતાં તે પોતાના જમાનાના એક ધણા જ આગળ પડતા વિચારક હતા અને સમકાલીન અગ્રેસર સાહિત્ય-કારોની મૈત્રીના મધ્યબિન્દુ રૂપ હતા. ગુજરાતે એ મહાન વ્યક્તિને જોળખીને પૂરતું માન આપ્યું નથી. તેમની સાથે મણિભાઈને અહીં પરિચય શરૂ થયો અને તે અંત સુધી જોવો ને તેવો રહ્યો.

વડોદરામાં ૧૮૯૮ સુધી મણિભાઈ રહ્યા. તેમનો સ. બ. રમણભાઈ તથા પ્રો. ઠાકોર સાથેનો અંગત પરિચય પણ આ

દરમિયાન વધ્યા કર્યો છે. મણિભાઈની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ પણ એવી જ વેગવન્ત રહેલી છે. ' પ્રબ્લેના ઈતિહાસ ' એ માલા- માંની ' ઇન્દ્રિય ' એ ચોપડીનો અનુવાદ પ્રગટ કર્યો, ૧૮૯૩. જે વરસ પછી મણિભાઈનો મહાન ગ્રન્થ ' શિક્ષણનો ઈતિહાસ ' ' સયાજી જ્ઞાનમંજૂષા ' ની માલામાં પ્રગટ થયો. આનાથી તથા શિક્ષણકાર્યથી તેમને ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક વિદ્વાન તરીકે ઉત્તમ પ્રતિષ્ઠા મળી. ૧૮૯૬માં પ્રો. ઠાપેર વડોદરામાં ટ્રેફેસર તરીકે થોડા માસ રહ્યા હતા. તે સમયની મણિભાઈની કાવ્યપ્રવૃત્તિ વિશે તેઓ ખાનગી પત્રમાં લખે છે:—

કામાડી બાગમાં સહવારે, સાંજે, બપોરે, મધરાતે-ધૂન આવવી જોઈએ કે બસ ડડો લેતાકને ચાહ્યા બધ, અને પાછા ફરતા જ જે કાંઈ રચાયું હોય તે કાગળ ઉપર ઉતારી લે.

૧૮૯૮ માં તેમને વડોદરા છોડવું પડ્યું. પ્રો. ગજનર નીકળી ગયા તે પછી કલાભવનનું સ્વરૂપ બદલાયું; મણિભાઈને ઇન્સ્પેક્ટરના શ્રેણમાં મૂકતા હતા; તે શ્રેણ હલકો હોવાથી તેમણે વડોદરાની નોકરી છોડી અને ભાવનગર સ્ટેટમાં કેળવણી ખાતામાં નોકરી લીધી, ૧૮૯૮ નવેમ્બર.

તેમના વડોદરાના જીવન વિશે શ્રી લાલચંકર ભટ્ટ લખે છે: " એ જીવનની ઘણી વાતો મુ. ભાભી પાસેથી તેમ જ બીજાઓ પાસેથી જાણી છે ત્યારે મને લાગ્યું છે કે મણિભાઈએ જો જીવનમાં સુખ ભોગવ્યું હોય તો તે વડોદરાના જ જીવનમાં. બુદ્ધિવિપયક આનંદને પણ તેમણે ત્યાં જ ભોગવ્યો. ભાવનગર આવ્યા પછીથી એમનાથી નથી એ શિક્ષણશાસ્ત્રની આલોચના થઈ શકી કે નથી એ બુદ્ધિવિપયક આનંદો ભોગવાયા. " ૧

આ માનસિક ફેરફાર થવાનાં અનેક કારણો છે. તેમાં મણિ-ભાઈની ધાર્મિક માન્યતામાં થયેલા ફેરફારો અને તેથી નિકટમાં નિકટનાં સ્વજનોમાં થયેલો ક્ષોભ એ મુખ્ય છે.

મણિભાઈનું જીવન સમજવાને એ સમજવું જોઈએ કે તેમનું હૃદય વેગીલું, આવેશમય, ક્રોધ, વિશાળ, સમસ્ત જનતા સાથે સમભાવ રાખનારું, ગંભીર, દુનિયાના ઉપર ઉપર દેખાંતા અળકાટથી મોહ ન પામતાં જિંડાં જિતરી તલસ્પર્શ કરનારું અને તેથી સત્યાન્વેષણમાં મચી રહેલું હતું. આવા હૃદયને જગતનો અન્યાય, અવ્યવસ્થા, જગતની યોજનાની વિષમતા અસહ્ય લાગે એ સ્વાભાવિક છે. આવાં હૃદયો જોજનો સતત અંતરતાપ તપ્યા કરે છે. સાધારણ માણસને તો આ તાપનો અનુભવ જ હોતો નથી, અને હોય તો તે સહી પણ ન શકે. પણ મણિભાઈને આ સર્વ તાપમાં એક જિંડું સાંત્વન હતું—તેમનાં પત્નીનો પ્રેમ અને પ્રભાવ. મણિભાઈનું પહેલું લગ્ન ન્હાની ઉંમરે થયું હતું અને સાથે સાથે મોટાં યતાં પતિ-પત્નીમાં કેટલીકવાર અવર્ણનીય સુંદર મેળ જામે છે તેમ મણિશંકર નર્મદાના જોડાને જાન્યું હતું. નર્મદા સુંદર, હસમુખી, લહેરી, ધરકામમાં કુશળ, ચક્રાર, તેજસ્વી, સાહસિક, હઠીલી માનિની હતી. ઢીંગલા ઢીંગલી ગંઠાય એવી રીતના લગ્નમાંથી આવી લાયક પ્રતાપી સહચરી મળી ગઈ એ મણિભાઈનું મોટું સહલાગ્ય હતું.^૧ તેમણે મણિભાઈના જીવન ઉપર વિરલ અધિકાર અને તેથી તેમનાં કાવ્યોમાં હિચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું હતું. કલ્પના અને કસ્તૂરીમૃગ માં

મુજ ' નયનનો સાથે યોગ્ય જોડું રચાય,'
ખખર નહિ પડે ને કાકીઆથી નચાય.

હૈયાના હોજમાથી આ શુ' પાણી છલકાય છે ?
પ્રેમ છે એ નહીં ખીજું, પ્રતીતિ એમ થાય છે.

—વગેરે વર્ણન છે તે નર્મદાનું જ અપ્સરા રૂપે વર્ણન છે.
સુંદર પાસા પડેલા હીરા જેવું 'ઉદ્ગાર' કાવ્ય પણ આ
નર્મદાને મટિ લખાયેલું અને 'રતિને પ્રાર્થના' માં રતિનું
કરેલું વર્ણન—

મૃદુ મદ ભયાં ગાત્રો ત્હારાં તદજ ન શકું કદા,
વિરલ કચથી આઝાદીને પ્રસન્ન રહું સદા;
નયન નમણાં, શ્રીવા ઘોળા, લલાટ સુહામણું,
અવિરત ફરી સુંખી સુંખી કૃતાર્ય નહીં ગણું.

પણ એમનું જ છે.

પણ આવાં પત્ની હોવાનું મણિભાષનું જેમ સહભાગ્ય મોટું
તેમ વડોદરે નોકરી થઈ તે પછી થોડા વખતમાં જ (૧૮૯૧માં)
એ ગુજરી ગયાં એ એમનું દુર્ભાગ્ય પણ એવડું જ મોટું. જીવન-
ભર એ 'અન્તર્ગૃહ ધનવ્યથા' શમવા પામી નથી.

આ દર્દમાથી ઘણાં કાવ્યો ઉદ્ભવ્યાં છે. 'અમાદી નાવિક'માં
કવિ પ્રિયાની પાછળ દરિયામાં પડી આપઘાત કરે છે, તેવી
આપઘાત કરવાની અને સંન્યાસી થવાની વૃત્તિ તેમને વારંવાર
થઈ આવતી. આ તીવ્ર ઉદ્વેગ 'વિધુર કુરંગ'માં પણ પ્રતીત
થાય છે.

કદી સ્મરણ આવતાં રુધિરનીર નેત્રે કરે,
દયા સ્વજનને થતાં વદન પાસ પાણી ધરે;
નહીં સ્વજન તે: સખી! સ્વજન એકલી તું હતી,
સહસ્રશત શલ્યમાં હૃદયની પયારી થતી.

'વિપ્રયોગ'માં કહ્યું છે

અંત સુધી મ્હારે શેવાની

દારા એની એ.

(ટિપ્પણ પૃ. ૨૦૯ જુઓ)

તેમ અંત સુધી આ નર્મદા માટેના કાવ્યમાં રુદન હતું અને રુદનમાં કાવ્ય હતું. 'ગાન વિમાન' પણ એમને જ ઉદ્દેશીને લખાયેલું. એ 'ગાન વિમાન'નો કલહંસ તે આ પ્રથમ નર્મદાનો પુત્ર ચિ. પ્રાણુલાલ જે થોડાં વરસ રહી ૧૮૯૬માં મૃત્યુ પામ્યો. 'વિધુર કુરંગ' માં એનો જ શાવરૂપે ઉલ્લેખ છે.

આવી સ્થિતિમાં, પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોર માત્ર તેમના માહિત્ય-મિત્ર નહોતા. ઉપર અવતરણુ કરેલી 'વિધુર કુરંગ' ની પંક્તિ-ઓના સ્વજન પણ હતા. 'પરંતુ' પ્રો. ઠાકોર કહે છે—

પરંતુ ખરાં સ્વજન તો મારી બા નીવડ્યાં. મણિભાઈએ રાજકોટ આવોને એક બે દિવસમાં આ કવિતા લખી. મ્હારા બા જેટલી વાર એ વાચે તેટલી વાર એમને શેણું આવે. મણિશંકર પણ રાજ એક બે વાર નર્મદાને સંભારીને રુવે. પછી એ જવા તૈયાર થયા ત્યારે મ્હારાં બાએ સમ દીધા. "જહું હોય તો અહીંથી સીધા એક ઠેકાણે જાઓ, બીજે કરો જાઓ તો મ્હારા સમ." થોડી હકીકત મ્હારાથી જાણે, એટલે એમણે મણિશંકરને પ્રથમ વચનથી બાંધી લીધા અને પછી તે ઠેકાણુ એમને જણાવ્યું,—"જમ-નગર, શંકરલાલ મારતરને ત્યાં." મણિશંકર પણ એ જ મમાનાના માણસ, તે જમનાબાને વડોલ ગણીને એમનો બોલ પાવ્યો, અને બન્યું પણ એમ કે મણિશંકર નવો સંબંધ લગભગ બાંધીને જ પાછા ફર્યા ૧

૧૮૯૨માં તેમનું બીજું લગ્ન થયું. તેમનાં બીજાં પત્નીનું નામ પણ નર્મદા હતું; તેમને ન્હાની પણ કહેતાં. 'મુગ્ધાને સંબોધન' આ 'ન્હાની' નામથી થયું છે. 'પ્રિયાને પ્રાર્થના' પણ તેમને ઉદ્દેશીને જ લખાયું છે. આ રીતે મણિભાઈનું સ્નેહાળ

અંતઃકરણુ સરલતાથી નથી દિશાએ વળ્યું પણ જૂનો સ્નેહ ભૂલાય એવો છીછરો નહોતો, અને એ જખમ આખી જિંદગી કદી રૂઝાયો નથી. એ નર્મદાના મૃત્યુ પછી વીસ એકવીસ વરસે જૂની કવિતાઓ તપાસતાં ' નયન નમણાં, શ્રીવા ઘોળા, લલાટ સુહામણુ' એ પંક્તિઓ વાંચતાં " તેમની આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં અને અમે જેઓ તેમની પાસે બેઠા હતા અને નર્મદાને કદી નહિ જોયેલાં, તેમને મોઢે તેમના સૌંદર્યનું અને તેમના સદ્-ગુણોનું વર્ણન કરવા લાગ્યા; જાણે હજી તેમનો વિયોગ ગર્હ કાલે જ થયો હોય ! " ૧

મણિભાર્ગના બચપણના ધર્મસંસ્કારો એક સંસ્કારી ઉચ્ચ બ્રાહ્મણશાતિના કુટુંબના હતા. તેમ છતાં સ્વતંત્ર નિર્ણય કરવાની વયે આપણે પ્રથમ તેમને નારિતક નહિ તો અજ્ઞેયવાદી જોધએ છીએ. તેમનાં કાવ્યો અને પત્રો આ હકીકત સ્પષ્ટ દર્શાવે છે. શ્રીયુત નરસિંહરાવે મણિભાર્ગ વિશેના સ્મરણાડુકમાં કંઈક આવી હકીકત નોંધી છે. ૨ આ અનાસ્થા જડ ઔદાસીન્યની નહોતી પણ સતત ખોજ કરનારની અતૃપ્તિની હતી. દ્વિલસૂદ્રીના અભ્યાસથી તેમની ખોજમાં ઊંડાણ, ચિંતન અને તર્કશીલતા આવ્યાં હશે. તેમની ધર્મજિજ્ઞાસા પહેલેથી જ તીવ્ર હતી પણ તેમની લાગણીવાળા સૌન્દર્યપરીક્ષક અને તલસ્પર્શી અંતઃકરણુને કોઈ પણ ધર્મસંપ્રદાય ચાલુ સ્વરૂપમાં ગ્રાહ્ય ન લાગ્યો. પ્રથમ પત્ની નર્મદાના અવસાનના મમવેધી શોકથી એક તરફથી મનોબળ ક્ષીણ થતું ગયું અને ખીજી તરફથી ધાર્મિક સાંત્વન મેળવવાની જિજ્ઞાસા વિહ્વલ થતી ગઈ. વળી શિક્ષણના

૧. કાન્તમાલા પૃ. ૩૦૦.

૨. સ્મરણુમુકુર પૃ. ૧૫૩.

ઇતિહાસ જેવો મહાન ગ્રન્થ લખવાનો યાક પણ લાગેયો.^૧ અધૂરામાં પૂરું વડોદરાની નોકરીની ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ. 'વડોદરા છોડવું પડશે એમ લાગે. એલ. એલ. બી. થઈને વકીલ તરીકે નવો આરંભ કરીશ એમ કહેતા તથાપિ હૃદયના જાંડણોમાં એમ પાર ઉતરવા વિશે પૂરેપૂરી અથડા લાગે અને બીજું શું કરવું તે ન સૂઝે એવી દશા અને ગ્લાનિ તેમને ૧૮૯૩ થી થયા કરતી.' આ ગ્લાનિ 'વત્સલનાં નયનો'માં પ્રગટ થઈ છે.^૨

મણિભાઈને ઘણા લાંબા વખતથી 'બાહ્યબલનું' વાંચન અને સેવન હતું. ૧૮૯૭ના અરસામાં સ્વીડનમાં ગર્ના સંગ્રહાયનાં પુસ્તકો તેમના વાંચવામાં આવ્યાં અને એકદમ તેમનું સમસ્ત મન તે તરફ ઘણા વેગથી ધસ્યું. તેમનામાં સત્યાન્વેષક વૃત્તિ હતી પણ એ વૃત્તિને માટે જે વિવેક અને અંકુશ જોઈએ તે તાત્કાલિક રચિના વેગમાં ઘણીવાર ઘસડાઈ જતા એવો તેમનો સ્વભાવ હતો. લાંબા અભ્યાસથી જેમનું સાંભળવાની તેમને ટેવ હતી તે નર્મદાને વિધિએ ખસેડી લીધા હતાં. પ્રો. ઠાકોર અજમેર હતા અને તેમની હાજરી જે કંઈ અસર કરી શકે તે અલભ્ય હતી. બીજાં કંઈ સ્વજનોનું, શાતિજનોનું, મિત્રોનું, હિતસ્વીઓનું, મણિભાઈએ માન્યું નહિ તે નહિ જ. એ નહિ માનવામાં પણ આપણે તેમના મનની સત્યપ્રિયતા, હિદાયતા, નિર્ભયતા જોઈ

૧. તે સમયના એક પત્રમાં લખે છે : "મારો ઇતિહાસ પૂરો થયો છે' પણ એણે મને લોભ લેગો કરી દીધો છે. કવિતા હું સુદૃઢ વાચ્યતા નથી. વાચી શકતો જ નથી. માત્ર કેળવણીવિષયક થોડા વાંચી શકું છું." પ્રો. ઠાકોર ઠીક કહે છે કે આ પ્રસંગે એમને ૭ માસની ફેરો મળી હોત તો કદાચ એમના જીવનનો આખો એ ઇતિહાસ બદલાઈ જત. કાન્ત-માલા પૃ. ૩૩૨-૩૩૩.

૨. યુગધર્મ ૪, ૨૭૬.

શકીએ છીએ. પોતાને ' પરમ સત્ય મળ્યું છે, ' ' સ્વીડનબોર્ગ કહે છે કે હસસ કાષ્ટ વગર સ્વર્ગનો ખીજો કાષ્ટ ઈશ્વર નથી, ' એવી એમની દૃઢ પ્રતીતિ હતી. " હું કાંઈ અભિમાનથી આમ કહેતો નથી પણ મને જે મળ્યું છે તે જણાવું છું. એટલે બેધડક કહું છું કે મારે જે વાતો કહેવાની છે તે ઈશ્વરી છે. દેશના લોકો જે સાંભળશે તો તેમનું કલ્યાણ થશે. " તેઓ જાણતા હતા કે આ તેમના કાર્યથી તેમને ધણું સહન કરવું પડશે પણ તે તેઓ સત્યની ખાતર સહન કરવા તૈયાર હતા. અને સહન કરવામાં પણ " માતિનાં મનુષ્યો મને મૂર્ખ, દુષ્ટ, દીવાનો વગેરે ઉપનામો આપશે એ હું જાણું છું. તે પણ હું સહન કરીશ; પણ જેથી મને અતિશય ખેદ થાય છે તે તો એ છે કે મારા બધા સ્નેહીઓ અને મિત્રો પણ મારો ત્યાગ કરશે. " ૧ મહાનુભાવ અંતઃકરણોનાં દુઃખો પણ અસાધારણ હોય છે. ચારુદત્તને અનેક વિપત્તિમાં દુઃખ એ જ લાગવું હતું,

यत् सौहृदादपि जनाः शिथिलीभवन्ति । ૨

મનનો આ વેગ કાંઈથી અટકાવાયો નહિ. ૭-૪-૯૮ના પત્રમાં લખે છે કે " મેં ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો છે. " ૩ ૧૭-૬-૯૮ના પત્રમાં લખે છે કે " મેં શ્રાવણનું ચિહ્ન ઉપનયન દૂર કરીધું છે. અને થોડા વખત પછી હું જાહેર રીતે ક્રિશ્ચિયન મંડળમાં પ્રવેશ કરીશ. " ૪ ૨-૩-૧૯૦૦ના પત્રમાં લખે છે કે " સી. નર્મદા મને " પવિત્ર ભોજન " ન લેવાને આગ્રહ કરે છે. " ૨૬-૩-૧૯૦૦માં લખે છે કે " મેં ગાઈ કાલે "સ્વામીના ભોજન"

૧. કાન્તમાલા પૃ. ૩૦૪, ૩૦૫.

૨. કે જનો મૈત્રીથી પણ શિથિલ થાય છે. મૃચ્છકટી.

૩. કાન્તમાલા પૃ. ૩૪૬. ૪. એજન પૃ. ૩૦૪.

માં ભાગ લીધો છે. ૧૧

આ અને આ પછીનાં ધણાં વરસો મણિઆઈને તીવ્ર ઉદ્વેગ અને મન્યનમાં ગયાં. ૧ એક તરફથી સ્વીડનબોર્ગનો સખ્દે સખ્દ ખરો છે માટે તેને અનુકૂળ જ સમસ્ત જીવન ધડકું એમ થાય. ૨ એ એક જ આ સંસારમાં ખરું સત્ય છે અને સ્વર્ગના સ્નેહ-જીવનનો પન્થ છે માટે એ લાભ પોતાના સ્વજનોને પણ મળે એવી તીવ્ર અભિલાષા, તેના બીજી તરફથી સ્વજનો તે સ્વીકારતાં નથી તેની નિરાશા, 'એટલું જ નહિ પણ પોતાના આચરણથી તેમને દુઃખ થાય છે એ દર્દ.' ૩ જેમના સુખનો માત્ર પોતે જ આધાર છે, જેઓ પોતા પાસેથી સર્વ સુખની અપેક્ષા રાખે છે, તેમના દુઃખનું પોતે નિમિત્ત થાય છે એ પશ્ચાત્તાપ. ૪ જ્ઞાતિજનો મિત્રો વગેરેના સ્નેહનું વૈપરીત્ય. ૫ તેમના હિતસ્વીઓએ તેમના હિતને માટે જ લીધેલાં પગલાં પણ તે મણિઆઈ ઉપર તેા જીલમનાં જ ગણાય એવાં. ૬ સૌથી વધારે અસહ્ય તેા તેમને પોતાનાં પત્નીથી પોતાના કુટુંબથી અને વહાલાં પુસ્તકોથી પણ વિયોગમાં રહેવું પડ્યું એ ૭ પ્રો. બલવંતરાય સાથેની જીવનમૈત્રી પણ તૂટી. ૮ સત્યનો માર્ગ જનતાને ખતાવવો એ જ જીવનનો ખરો ઉદ્દેશ લાગે પણ જનતા નથી જ સાંભળવાની એવી ખાત્રી થતી જાય. ૯ સમસ્ત જીવનમાં પોતે એકલા, હેતુ વિનાના, સ્નેહ વિનાના, યર્ષ ગયા લાગે.

'કુટલાક માણસો સ્વભાવથી જ તરવચિંતનમાં નિરાશાવાદી અને હૃદયાર લાવણીવાળા હોય છે. પ્રેમ કરવો અને અન્યના પ્રેમપાત્ર થવું એ તેમના ઉત્સાહના નિર્વાહ માટે આવશ્યક હોય છે. આસપાસના માણસોનો તેમના પ્રત્યે જોષએ તેટલો પ્રેમ નથી હોતો એ કારણથી તેમની ખિન્નતા ઉદ્ભવે છે.'

મણિમાર્ગ, એક પત્રમાં^૧ લખે છે તેમ, આવા પ્રકારના માણસ હતા. આ ધર્માન્તરના ક્ષોભથી તેમના સર્વ પ્રેમતન્તુઓ વિપમ જેંચતાણોમાં છિન્ન ભિન્ન થઈ ગયા. આખું જીવન જાણે અંધકારમય ક્ષાનિના ગર્તમાં તેમણે ગાળ્યું. જે જીવનની આશા રાખેલી, તેનો અનુભવ ન થાય; નહિ ધારેલી એવી હૃદયમાં દુર્ગંધતાઓ જણાય; પહેલાંની અદૃઢતા દોષોથી વધી છે, હૃદય વિકસિત થવાને બદલે સંકુચિત થયેલું છે એવું આત્મપરીક્ષણુ ઊતરે; સ્વામીએ આપેલી સર્વ સામગ્રી લૂંટાઈ ગઈ, યૌવન ગયું નવું યૌવન મળ્યું નહિ, એમ થાય. હૃદય હિત્સાહચન્ય અને શીત થતું લાગે; શક્તિઓના અનુપયોગની, અપ્રવૃત્તિની વેદના, નિરાશા, નિર્વેદ, કર્તવ્યમાં વ્યામોહ, બધાથી જીવન અસહ્ય થઈ પડે. દુર્ઘ વાર વળી આવેશ કે હિત્સાહનો જીવાળ આવે પણ તે એવો કે તેથી જીવિને ફેર ચડે, જૂના સંબંધતંતુઓ તણાય, તૂટે, એક પત્રમાં^૨ પોતે લખે છે તેમ ' પ્રકૃતિ ઠામ ન ' રહે, સ્નેહીઓ પ્રતિ અનુચિત, અધરિત કહેવાઈ જાય અને પછી એ જીવાળના પ્રત્યાઘાત રૂપે જ એટ આવે, તેની નિર્જળતામાં પશ્ચાત્તાપ વધારો કરે. કાન્તમાલામાં છપાયેલા પત્રોમાં હૃદયનો આ ઈતિહાસ પારદર્શક રીતે લખાયો છે.

આ સ્થિતિમાં પહેલાં કરેલા અનેક નિશ્ચયો પણ ફેરવવા પડ્યા. ઉપનયન તોડેલું, બાપ્તિસ્મા લીધેલું પણ પછી લાગ્યું કે કુટુંબજનોના સંબંધ વિના પોતે રહી શકે એમ નથી, જ્ઞાતિબંધન તોડનારાના સમવાયમાં પત્ની અને બાળકોને પરાણે દાખલ કરવાં એ પાપ જેવું છે, બાપ્તિસ્મા લીધું એ ભૂલ છે, તે કરતાં આર્થ-

૧- કાન્તમાલા પૃ. ૨૮૮.

૨. કાન્તમાલા. પૃ. ૩૭૬.

મંડળમાં રહીને જ સત્યનો પ્રવેશ કરાવવો એ વધારે શક્ય અને
 હાપણુ ભરેલું છે. પ્રાયશ્ચિત્ત કરી નાતમાં ગયા અને પત્નીની
 ઇચ્છાને અનુકૂળ થઈ પાછો જાતિ સાથે સંબંધ શરૂ કર્યો. ધર્મ-
 નિગ્રાસાથી ઇસ્લામ અને શીખધર્મનો અભ્યાસ કર્યો, અને
 આર્યસમાજમાં તેા ભળ્યા પણ ખરા. પણ આ સઘળા ફેરફારોમાં
 ખ્રિસ્તીધર્મ ઉપરની તેમની શ્રદ્ધા ચલિત થઈ નહોતી. સ્વીડનબોર્ગે
 કહેલું કે પ્રાચીન શબ્દ તાર્તરીમાં સચવાઈ રહ્યા છે તે ઉપરથી
 એ શબ્દ તે જ ઋગ્વેદ એવો તર્ક આપ્યો અને એ તર્ક ખરો
 સાબિત કરવા અથાગ પ્રયત્ન કર્યો. સ્વીડનબોર્ગના મતપ્રચાર
 માટે 'હાટ' ઓફ 'ઇન્ડિયા' શરૂ કર્યું. પણ છેવટ કબૂલ
 કર્યું કે ઋગ્વેદ વિશેનો તર્ક અનુપપન્ન હતો. પ્રો. ઠાકોર કહે
 છે કે ત્યારથી ખ્રિસ્તીધર્મ માટેની તેમની ઉભાની માત્રા ઘટી
 અથવા તેમનું વાર્ધક્ય શરૂ થયું ગણવું જોઈએ.^૧ એ હશે, પણ
 અન્ત સુધી તેમની શ્રદ્ધા ખ્રિસ્તીધર્મ ઉપરથી ખસી જણાતી નથી.

આ અરસામાં જ્યારે જૂના સ્નેહીઓનો સંબંધ અરતગ્યસ્ત
 થઈ ગયો ત્યારે પણ તેમનું સ્નેહાળ અંતઃકરણ બીજાં પાત્રો
 મેળવી શકેલું. તેમાં પ્રથમ રાજવી કવિ કલાપીને ગણવા જોઈએ.
 ખ્રિસ્તી સંપ્રદાય તરફ મણિશંકરનું ચિત્ત આકર્ષાયું ત્યારથી એટલે
 ૧૮૬૭થી જન્મેનો સંબંધ શરૂ થયો અને તે કલાપીના મરણ
 પર્યન્ત પહોંચ્યો. પહેલે જ પરિચયે જન્મેને જણે ઘણે જૂનો
 સંબંધ હોય એમ લાગેલું. જન્મે વચ્ચે ધર્મ અને કાવ્ય સંબંધી
 ચર્ચાના પુષ્કળ પત્રો લખાયા છે. ૧૮૬૭ માં 'અજ્ઞાન સખા
 પ્રતિ' કલાપીના એક પત્રના હિતરમાં લખાયું છે. પણ કલાપીની
 ખાસ અસર મણિમાઈના સાહિત્યજીવન ઉપર થઈ લાગતી નથી.

૧. કાન્દમાલા પૃ. ૩૫૧.

બન્નેની ઉંમર અને બન્નેનો સંબંધ જોતાં પણ વિશેષ અસર દાનતની કલાપી ઉપર થયેલી જણાય છે. કલાપીના મૃત્યુ બાદ મણિભાઈએ 'કલાપીનો ડેકારવ' અને 'હમીર કાવ્ય' પ્રકટ કરી મિત્ર તરફનું બંધુકૃત્ય કર્યું. ડેકારવમાં કરેલું 'કલાપીને સંબોધન' તેમને માટેની મણિભાઈની લાગણીને વ્યક્ત કરે છે.

બીજો આવો સંબંધ કવિ નહાનાલાલ સાથેનો. બન્ને એક બીજાનાં કાવ્યોથી પ્રથમ એક બીજાનું ઓળખાણ કરવા ઉત્સુક થયેલા, પત્રવ્યવહાર પણ શરૂ થયેલો પણ મેળાપ સૌથી પ્રથમ પ્રે. ગળજરને ત્યાં મુંબઈમાં થયો. તે પછી બન્નેની વચ્ચે મૈત્રી જોત જોતામાં ગાઠ થઈ ગઈ. બન્ને વચ્ચે થોડાં વરસો અવિચ્છિન્ન પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. કવિ પોતાનાં કાવ્યોની નકલો વખતે વખત મણિભાઈને મોકલતા રહે, મણિભાઈ તે પર ટીકા કરે, કવિ સુધારાવધારા કરે, વળી ચર્ચા થાય એમ ચાલ્યા કરે. કૌટુંબિક આપત્તિમાં પણ એક બીજાએ એક બીજાને મદદ કરેલી અને 'મહેમાનોને સંબોધન' સૌથી પ્રથમ કવિના કુટુંબને ચયું હતું. બન્નેને પછીથી કંઈક ઊંચક મન થયેલું, પત્રવ્યવહાર બંધ પડેલો, પણ કદી ખાસ વિખવાદ થયો જાણમાં નથી.

ઠેક સુધી એવો ને એવો સંબંધ રહેલો તે હાલ માસ્તર તરીકે સુપ્રસિદ્ધ શ્રી કૃષ્ણાશંકર અને તેમના મિત્ર શિવાભાઈ સાથે. આ સંબંધ શરૂ થયેલો વડોદરામાં. બન્ને મણિભાઈના પ્રિય શિષ્યો હતા અને પછીથી એ જ ભાવે રહેલા. શ્રી શિવાભાઈ તો તેમના નવા સંપ્રદાયમાં પણ જોડાયા હતા. આ સંબંધને મણિભાઈના સાહિત્યજીવન સાથે બહુ સંબંધ ન કહી શકાય પણ એટલું કહેવું જોઈએ કે મણિભાઈના પ્રેમભૂખ્યા હૃદયને આ બન્નેનાં શ્રદ્ધા આદર પ્રેમથી અનન્ય સાંત્વન અને આશ્વાસન મળતું.

આ લાંબા અરસામાં સાહિત્ય ક્ષેત્રે એક બંધ પડ્યું નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મની અસર શરૂ થઈ તે ૧૮૬૬-૬૭નાં બે વરસોમાં ટૂંકાં ટૂંકાં ગેય ઊર્મિકાવ્યો અનેક ઉદ્ભવ્યાં છે. પણ પછી અવ્યવસ્થા અને દર્દના સમયમાં કાવ્યસ્ત્રોત ઓસરી ગયું છે. કાવ્યના 'મસ્ત ધોધવા' ને બદલે 'શાન્ત સદાશિવ નીર' વહેવા માંડે છે. આ સમયનાં ધણાંખરાં કાવ્યો ઈશ્વરપ્રાર્થનાનાં, પશ્ચા-તાપનાં, ધર્મથી ઉદય પામતી આશાનાં છે. કેટલાંક અપવાદરૂપ છે. આમાં તેમનાં પત્ની સૌ. નર્મદા (નહાનો) ને ઉદ્દેશોત્તર કાવ્યો મહત્વનાં છે. 'ત્રિયાને પ્રાર્થના' અને 'મુગ્ધાને સંબોધન' એમને ઉદ્દેશોત્તર હતાં તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. તે પછી 'રજની માગણી' 'પુરાની પ્રીત' અને 'વત્સલનાં નયનો' માં પણ તેઓ જ કાવ્યનો વિષય છે. તેમના છવન દરમિયાન તેમને છેલ્લું ઉદ્દેશોત્તર કાવ્ય 'મનોહર મૂર્તિ'. ૧૯૧૮માં એ ગુજરી ગયાં. મણિભાઈના હૃદય ઉપર ફરી વજ્રપાત ઊતર્યો. આ સમયના એક પત્રમાં તેઓ લખે છે : " ગમે તે કામ કરતો હોઈ ત્યાં દિલમાં વારંવાર ચરચરાટી થઈ આવે છે, અને ફટાકાની વાટ બળી જાય તેટલી ઝડપથી બળતરા થઈ જાય છે."^૧ મણિના પછી લખે છે : " કવિતાનો પ્રવાહ શરૂ થાય તો સારી શાન્તિ મળે. હાલ તો તે માટે જોઈએ તે કરતાં વધારે ક્ષોભ છે."^૨ એવટ્ટે એ પ્રવાહ શરૂ થાય છે અને તેમાંથી 'આપણી રાત' જન્મે છે.

૧૮૬૮ થી લાવનગર સ્ટેટમાં તેમણે નોકરી લીધી ત્યારથી ત્યાં જ રહ્યા. ૧૯૨૩માં તેઓ પેન્શન લઈ નિવૃત્ત થયા અને કાશ્મીરની યાત્રાએ નીકળ્યા. તેમને મુસાફરી કરવાનો અને

૧. કાન્તમાલા પૃ. ૩૭૫.

૨. કાન્તમાલા પૃ. ૨૭૬.

કુદરતમાં અને જનતામાં બંધનરહિત થઈ વિહરવાનો ધણો શોખ હતો. આ પહેલાં પણ નર્મદાની ઉપરવાસ થઈ કાશી સુધી તેઓ યાત્રા કરી આવેલા,^૧ બાવાઓને મળેલા, પ્રવચનો કરેલાં, અને ખૂબ ઉત્સાહથી કરેલા; જો કે તેથી, શંકા સિવાય કશું નહિ સમજનાર સરકારને વહેમ આવેલો અને તેમની રોટની નોકરી જોખમમાં આવી પડેલી. આ યાત્રાથી પણ તેમનામાં ઉત્સાહ આવતો હતો. પણ ત્યાં માંદા પડ્યા અને પાછા ફરતાં, રાવળ-પિંડિયા લાહોર આવતી મેલટ્રેનમાં ૧૬ મી જુનના રોજ તેમનો દેહ પડ્યો. તે જ દિવસે અમદાવાદમાં પૂર્વાલાપની પહેલી આવૃત્તિ બહાર પડી—ક્ષર દેહ નાશ પામ્યો અને અક્ષરદેહે તેઓ અમર થયા.

આ પહેલાં ઘણીવાર પોતાનો કાવ્યસંગ્રહ છપાવવાની તેમને ઇચ્છા થયેલી પણ ટ્રાઇ ને ટ્રાઇ કારણથી કામ અટકી પડતું. ૨૧-૫-૦૯ ના પત્રમાં^૨ લખે છે: ‘મારાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધિ માટે તૈયાર કરું છું. ‘પૂર્વાલાપ’ નામ આપવું ધારું છે.’ એ વરસમાં પૂર્વાલાપમાં શરૂઆતમાં મૂકવાની ‘ઈશ્વર પ્રાર્થના’ લખાઈ અને કાવ્યો ભેગાં કરવા માંડ્યાં. ‘પૂર્વાલાપ’માં બહાર પડ્યું છે તે ઉપરાંત મણિભાઈએ કેટલુંક કાવ્યસાહિત્ય લખેલું હતું. પણ ડેન્ટી વાંચ્યો ત્યારે તેમને પોતાનાં કાવ્યો જોડકણાં જેવાં લાગ્યાં અને પાંચસો સાતસો લીટીનો નાશ કર્યો. આ નાશ કરેલી કવિતામાંથી ‘રમા’ પ્રો. ઠાકોર પાસેથી મળી તે પૂર્વાલાપમાં પ્રકટ થઈ છે. આમ કેટલુંક સાહિત્ય મળી શક્યું. ઘણુંખરું તેમણે સ્મરણમાંથી જ ફરી લખ્યું,^૩ તેમનું સ્મરણબળ ઘણું સારું હતું, તે પણ કેટલુંક ફરી ન આવી શક્યું. તેમાંથી જે કાંઈ જૂના કાગળોમાંથી મળી આવ્યું તે પરિશિષ્ટ રૂપે અહીં મૂકેલ છે.

૧. કાવ્યમાલા પૃ. ૩૬૬. ૨. એજન પૃ. ૩૬૫. ૩. પ્રસ્થાન પુ. ૪, ૧૩૫.

તે પછી ૧૯૧૬માં પાઠો સંગ્રહ બહાર પાડવા વિચાર કરે છે તે વખતે ‘ દાન્તકાવ્યકલાપ ’ નામ રાખવાની યોજના જણાય છે અને તેમાં ‘ પૂર્વાલાપ ’ અને ‘ ઉત્તરાલાપ ’ એ પ્રમાણે બે ભાગ થવાનું જણાવે છે.^૧ એ વખતે પણ કશું પ્રગટ ન થયું.

આ સિવાય ૧૯૧૧માં મણિલાલના શિષ્યોએ “ પ્રાર્થનાઓ ” જ સંગ્રહીને “ શિષ્યોના ઉપયોગને માટે ” છાપવાનો વિચાર કર્યો હતો: તેમાં કઈ પ્રાર્થના દેવી અને કઈ ન દેવી તે સંબંધી ચર્ચાના કાગળો છે પણ તેનું પણ કશું પરિણામ ન આવ્યું.

‘ પૂર્વાલાપ ’ નામ શાથી પડ્યું એ સંબંધી એનેક તર્કો થયા છે. કર્તાએ પોતે કશો ખુલાસો કર્યો નથી એટલે એ સંબંધી તર્કથી વિશેષ થઈ શકે તેમ નથી. એટલું તો ચોક્કસ કે કર્તાએ પોતે પોતાનાં કાવ્યોને પૂર્વ અને ઉત્તર એમ બે વિભાગમાં વહેંચવા ધારેલાં હતાં. આ રીતે એમના જીવન અને કાવ્યોને બે સમયમાં વહેચી શકે એવું સીમાચિહ્ન ખિસ્તી ધર્મનો અંગીકાર જ છે. કાષ્ટરૂપના જીવન અને શબ્દના લાભથી જ તેઓ ઉંડીને હોમર અને વર્જિલથી વધારે મહત્ત્વનો ગણે છે.^૨ તેમનાં કાવ્યો પત્રો સર્વમાં આ એક જ વસ્તુ પ્રતીત થાય છે. નવા ધર્મના અંગીકાર પછીનાં કાવ્યો ધણાખરાં એ ધર્મશ્રદ્ધાનાં જ છે. એટલું જ નહિ પણ એ શ્રદ્ધાથી અસંગત ભાવનાં જૂનાં કાવ્યો તેમણે ફેરફાર કરી નવી શ્રદ્ધાને અનુકૂળ કર્યાં છે (“ ચક્રવાક મિથુન ” અને “ વિપ્રયોગ ” ઉપરનું ટિપ્પણ). માટે પૂર્વાલાપ એટલે આ નવા જ્ઞાનના પ્રાદુર્ભાવ પહેલાંનાં કાવ્યો એટલું ચોક્કસ. અને તેથી ઉત્તરાલાપ એટલે એ નવા ધર્મનાં મતલબો જેમાં પ્રગટ થયાં હોય

૧. દાન્તમાલા પૃ. ૩૭૬.

૨. દાન્તમાલા પૃ. ૩૫૬.

તે. ૧૮૯૭ પછીનાં પણ જે કાવ્યોને આ મંતવ્યો માથે મંબંધ ન હોય તે પૂર્વાલાપમાં જ ગણાય. પણ પછીથી ' કાન્તકાવ્યકલાપ ' ને પૂર્વાલાપ અને ઉત્તરાલાપના વિભાગોમાં પ્રગટ કરવાનો વિચાર બધા ક્યો એટલે ઉત્તરાલાપનાં પણ જે કાવ્યો આપણા જનસમાજને દુર્ગંધ થાય એટલાં સાંપ્રદાયિક ન હોય તેનો પણ પૂર્વાલાપમાં સમાવેશ ક્યો છે એમ જણાય છે.

આલાપ એટલે કાવ્ય એટલો માદામા માદો અર્થ કરીએ તો પણ ચાલે પણ પ્રો. ઠાકોર વધારે બિંડા ઉતરીને કહે છે: " અને આ નામોમા એ પણ ગલિત ખરૂં કે એ ય આલાપ માત્ર છે: ગાન શી વસ્તુ છે તે કર્તા જણે છે, અને આ તો તે માટેની તૈયારી માત્ર છે. આ માનવ દેહે આ મત્યલોકનો સ્થિતિમાં થઈ શકે એવી, ખરૂં ગાન તો સ્વામીનો બદો કરશે સ્વામીનો હુકમ હશે તો સ્વામીના સાનિધ્યમા, સ્વામી બ્યારે તેને અર્જીથી લખને પોતાના સ્વર્ગમા સ્થાપશે ત્યારે । " ૧

કેટલાક સારા કવિઓની^૨ પેઠે મણિચંકરને જીવન વયથી જ સમગ્રયેણું કે કાવ્ય એ જ પોતાના જીવનનો ખરો માર્ગ છે. તેમણે ઘણી નાની વયથી કાવ્ય લખવાં શરૂ કરેલા છે. દરેક કલાકાર પોતાનો માર્ગ પોતે જ નક્કી કરે છે પણ પોતાની શક્તિનો ખરેખરો પરિચય ઘણાને મોડો થાય છે. પોતાની

૧. કાન્તમાલા પૃ. ૩૮૦.

૨. સરખાવે મિલ્ટનનું વાક્ય.—“ that by labour and intense study (which I take to be my portion in this life) joined with the strong propensity of nature, I might perhaps leave something to aftertimes as they should not willingly let die.”

શક્તિને અનુકૂળ માર્ગ જડયા પહેલાં ધણા અનુકરણો કરે છે, નિબંધ પ્રયાસો કરે છે. મણિભાઈએ પણ દલપતરામની શૈલીના અનુકરણથી કાવ્યના શ્રીગણેશાય કરેલા પણ તેમને પોતાની શક્તિની શ્રદ્ધા અને તેના વિચિત્ર સ્વરૂપનું જ્ઞાન, ખીળની સરખામણીમાં બહુ વહેલું થયું હતું એમ જણાય છે. ૨૮૮૬ના એક પત્રમાં એટલે બાવીસ વરસની ઉંમરે તેઓ લખે છે:—

“ ખરા આવેશથી લખનાર માણસ ખીળના મત ઉપર બહુ આધાર કદી નથી રાખતો. મને મારા હૃદય ઉપર આસ્થા છે, અને હું અવશ્ય માનું છું કે મારું નામ ગુજરાતી સાક્ષર મંડળના ઇતિહાસમાંથી જલદી ભુંસાઈ નહીં જાય. આ વૃત્તિ મને ધણા દિવસની છે. “ હલય મળી મને ખુશી કરો છો, પર પરવા શિદ અંતરે ધરો છો ? ” એ વાક્ય મેં ધણા દિવસ પહેલાં લખેલું છે. આ વૃત્તિને હું Confidence [વિશ્વાસ] કહું છું. તે અભિમાનથી જુદી જ ચીજ છે. આત્મજ્ઞાનને કદાચ મળતી ગણી શકાય. મેં મારી ચોપડી ઉપર આ જ motto [સૂત્રવાક્ય] લખી રાખેલ છે કે

The field is universal and allows
Scope to all such as feel the inherent glow.
Lord Byron. ”^૧

અને આ આત્મશ્રદ્ધા અજ્ઞાનની નહોતી. ગુજરાતીમાં કવિતા લખવી કેટલી અધરી છે,—અત્યારે છે તે કરતાં તે વખતે લખવી અનેક ગણી વધારે અધરી હતી—તે તે સમજતા હતા. તેમણે

૧. ક્ષેત્ર સર્વ માટે ખુલ્લું છે અને છટ છે,
તેવા સૌને ય અંદર પેસવાની જેઓને પ્રત્યક્ષ અનુભવથી વિશ્વાસ
હોય, કે પોતાનામાં સ્વયં જુ તેજ વિલસે છે.

સંસ્કૃત કાવ્યસાહિત્ય સારી પેઠે વાંચેલું જણાય છે. ગુજરાતી સાહિત્ય શું શું વાંચ્યું હશે તે જાણવા સાધન નથી પણ પ્રેમાનન્દનાં ઉત્તમ કાવ્યો તો જરૂર વાંચ્યાં જણાય છે. તેમની સાહિત્યની જિજ્ઞાસા લીન હતી. પણ તેમની રસરુચિ અને તેમના હૃદયના પ્રવર્તક સંસ્કારો અંગ્રેજી કાવ્યના છે. ટ્રિન્સિપલ વર્ડ્સવર્થ જેવા ઉત્તમ અધ્યાપકના હાથ નીચે તેમણે અભ્યાસ કરેલો હતો. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની નવીનતા, બલ, સજીવતાના પ્રખર ધસાગનો એ સમય હતો. એ સંસ્કારો નીચે મણિભાઈની કાવ્યગમિકતા ધડાઈ અને ડેળવાઈ હતી. એ જીલ્લા સંસ્કારોના નવા ભાવો તેઓ પોતાની ભાષામાં પહેલ વહેલા જ મૂર્ત કરવા ઇચ્છતા હતા અને તેમાં પણ તેમના કૃતલાક ભાવો તો આપણા કાવ્યમાહિત્યમાં હજી પ્રથમ જ અવતરવા પ્રયત્ન કરતા હતા. આપણી ભાષા એ વખતે બિલકુલ ડેળવાયેલી નહિ જ, આવા ભાવોને માટે તો નહિ જ, એમ કહીએ તો ચાલે. મણિભાઈ આ મર્વ મુશ્કેલીઓ બરાબર સમજતા હતા. ૧૮૯૧ના એક અંગ્રેજી પત્રમાં તેઓ લખે છે —

આ આપણી હજી બાલ્યાવસ્થા ચાલે છે, તેમાં કવિતા લખવી કેટલી તો મુશ્કેલ છે તે હું જાણું છું હું પેતે છેક આચારીન છું. મહાર્થ ચત્કિ ચિત્ લખાણ કરી આશા આપે એવું નથી. પણ અંગ્રેજી કવિતાને અભ્યાસ જે આટલાટલો અવિશ્વાસ ઉપજાવે છે, તે કવિતાપરીક્ષણના કેટલાક અતિ કડક નિયમો પણ શીખવે છે, અને એ કસોટીએ તપાસી જોતા ગુજરાતી કવિતાઓમાંથી બહુ જ થોડી મૂલ્યને સારી લાગે છે. ખરેખર, સંસ્કૃત કવિતાના પણ મોટા ભાગને કચરો જ ગણતો થયો છું, અને હું ધારું છું કે પ્રેમાનન્દ કંઈ કવિ નહીં, માત્ર પદ જોડનારો હતો એમ બહુ સહેલાઈથી સાબિત થઈ શકે.”

ભાષાના વિકાસમાં તે સમયે આપણે કેવી સ્થિતિમાં હતા તે મણિભાઈ વિશેના જ એ દાખલાથી સમજશે. તેમણે પ્રથમ પ્રમિદ્ધ થયેલું કાવ્ય ' મારી કિસ્તી ' કિસ્તી શબ્દ નહિ સમજાયેલો હોવાથી ' મારી કિસ્તી 'ના મથાળાથી બુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાયું હતું, અને નીચે ટીપ હતી કે નવીન લાગવાથી પ્રગટ કરી છે. 'કિસ્તી' ને બદલે 'કિસ્તી' કરીને કાવ્ય છાપે તેને એ પ્રગટ કરવાને નવીનતા સિવાય બીજું કંઈ ન દેખાય એ સ્વાભાવિક છે, ખીજો દાખલો તેમના મિત્ર પ્રો. ઠાકોર આપે છે:

એક દિવસ અમે સૌ બેઠા હતા ત્યાંથી હઠીને મણિશંકર જોડેના ચોરડામાં ગયા, સાંકળ વાસી લીધી અને પાંચેક કલાકમાં ' ચક્રવાક મિથુન 'ના બે શ્લોક, ૧૧ મે અને ૧૨ મે, નવા રચીને પાછા બહાર આવ્યા. અમે બીજાઓથી છટ્ટીને ફરવા ચાલ્યા ગયા, ત્યાં આ શ્લોક સંલગ્નાવ્યા, અને કહે, હવે પછીના ચિત્રનો આરંભ મંદાકાન્તા વૃત્તમાં કરવાનો, અને તેમાં એક વાત નડે છે. હમણાં, હવે, now, next, એ અર્થનો ગુજરાતીમાં એક બે ગુરુના માપનો શબ્દ જ નથી. મેં કહ્યું કેમ નહીં, હમણાં, હવે, એનું કવિતાયોગ્ય રૂપ 'હાવાં'. એમણે એ શબ્દ ઉપલાથી ઉપલાવીને હચચારી લેયો, મંદાકાન્તાના ચાર ગુરુના ચોસલામાં આરંભે મધ્યે અને અંતે ગોઠવી લેયો; પ્રથમ તે એમને એ શબ્દનો સ્વાદ એરંડિયાના જેવો જ લાગ્યો. બે ત્રણ દિવસ પછી એમણે શ્લોક ૧૩ થી ૧૬ સંલગ્નાવ્યા, ત્યારે મેં પૂછ્યું, એરંડિયું લાગ્યું કે શું-ઉપરાઉપર બે ચમચી લીધી ? એ કહે, હું— પુસ્તકાલયમાં જોઈ આવ્યો; સારા કવિઓએ વાપર્યો છે. ૧

અત્યારે ગમે તે શિખાલ પણ કવિતામાં ' હાવાં ' લખતાં જરા પણ અચકારો નહિ. તેવા શબ્દો માટે તે દિવસોમાં પ્રમાણ શોધવાં પડતાં.

૧૪ મે વર્ષે આપણે મણિશંકરને દલપતશૈલીનાં અનુકરણો

કરતા જોઈએ છીએ. ૧૮૮૪માં રમણુમાર્ષને આપેલી ગીતિમાં એની ગંધ પણ નથી. ૧૮૮૬ નું ' મારી ઠિસ્તી ' કાવ્ય નહિ સમજીને પણ નવીન તો ગણાયું. અને ૧૮૮૯માં ' વસન્ત વિજય ' કાન્તની નવી જ શૈલીમાં પ્રગટ થયું. અને આ પહેલાંનાં ' મૃગજળ ' ' રમા ' આદિ એ જ નવી શૈલીમાં તેમણે લખેલાં; અર્થાત્ ૧૯-૨૦ વર્ષની વયે આપણા સાહિત્યની એવી બાધ્યાવસ્થામાં તેમણે નવું જ પ્રસ્થાન કર્યું.

ખંડકાવ્યમાં તેમણે સંસ્કૃત વૃત્તાનું વૈવિધ્ય દાખલ કર્યું. પ્રથમ તો કદાચ રચનાવૈચિત્ર્ય માટે જ એમ કર્યું હશે પણ એક એ અજમાયશ પછી કાવ્યમાં વારંવાર બદલાતા ભાવોને તેમાં અનુકૂળ રૂપ મળ્યું. આ રીતિ તરત જ સફળ થઈ, તે જ રીતિનું શ્રી. નગમિહરાવે ' ઉત્તરા અને અભિમન્યુ ' લખ્યું, સદ્ગત નર્મદાશંકર પ્રભુગમ ભટ્ટે ' શાપસંભ્રમ ' લખ્યું, કલાપીએ અનેક કાવ્યો એ શૈલીમાં લખ્યાં અને અત્યારે તો એ શૈલી સર્વત્ર પ્રચલિત છે. પણ હજી આ શૈલીમાં એમનું ' વસન્ત વિજય ' જ અપૂર્વ સ્થાન ભોગવે છે.

શૈલીની દૃષ્ટિએ કાન્તની વિશેષતાઓ અનેક છે. વ્યક્ત થવા મથતા નવા જમાનાના નવીન ભાવો નવા છંદો માગતા હતા અને તેને માફક આવે તેવાં પદ્યરચનાનાં સ્વરૂપો પણ યોગ્યતાં હતાં. કાન્તે આ વિષયમાં કરેલા બીજા પ્રયોગો પણ એટલા જ સફળ થયા છે. ખંડ શિખરિણી સૌથી પ્રથમ કાન્તે યોગ્યે. કાઈસીબાગ્યવતી લલનાને હૃદયે લટકતા પારદર્શક હીરા જેવું એ કાવ્ય છે. હીરાને હાથમાં લઈ આપણે ફેરવોને બધી બાજુ જોઈએ અને બધી બાજુ સુંદર પાસા પડેલા હોય, એક દોરાવા પણ ક્યાંઈ વધું ઓછું ન હોય, તેવું એ કાવ્ય પણ, તેના ખંડોમાં, ખંડોના પ્રાસોમાં તેની પંક્તિ-

ઓમાં, કડીમાં, ચરણોની સંખ્યામાં, તેના ધ્વનિમાં અનવલ છે. શબ્દો અથવા જ પારદર્શક જેની સોંસરાં અર્થ બગાડર જેઈ શકાય તેવા છે. ખંડ શિખરિણીનું પણ અનુકરણ શ્રી. ન્હાનાલાલ કવિએ અને શ્રી. નરસિંહરાવે કરેલું છે અને અનુકરણો હોવાનો સ્વાભાવિક ગેરલાભ બાદ કરતાં પણ, હજી એકકેય 'ઉદ્ગાર'ની ઉપર મૂકાય તેવું તો નથી જ.

મરાઠી ભાષામાંથી જેમ સરલ-ગંભીર અંભગ ગુજરાતીમાં લાવવાનું માન સદ્ગત ભોળાનાથને છે તેમ સરલ-મધુર અંબની-ગીત લાવવાનું માન મણિલાલને છે. 'વિપ્રયોગ' 'સ્થિતિભેદ' વગેરે ગીતોના સંગીત અને અર્થનો રણુકાર જાણે ઘણીવાર સુધી મનમાંથી ખસતો નથી. એમનાં ગીતો ઉપરથી કલાપીએ અંબની ગીતો લખ્યાં છે તે સંબંધી તે કહે છે:—

'આકાશે એની એ તારા' એ એક દિવસ કોણ જાણે હું કેટલી વખત બોલ્યો હૃદય અને બીજે જ દિવસે એ રાગમાં લખવા જેવી જ કેટલીક લાગણીઓ આવતાં મેં એવા કેટલાક કટકા લખ્યા છે' ૧

અને કાન્તના અંબનીગીતોનો એવો પ્રભાવ છે, કે કલાપીનાં કેટલાંય ગીતોમાં કાન્તનાં જ ગીતોનો રણુકાર, શબ્દોનું અનુકરણ અર્થની છાયા દેખાયા કરે છે. સળંગ વાક્યરચનાવાળો પૃથ્વી અને તોટક લખવામાં પણ તેઓ સફળ થયા છે, જે કે એવાં બધાં કાવ્યો જ છે: પૃથ્વીમાં 'પ્રમાદી નાવિક' અને 'વિધુર કુરંગ' અને તોટકમાં 'મિત્રને નિવેદન' અને 'વત્સલનાં નયનો'. અલખત તે સિવાય શિખરિણીમાં પણ મળંગ વાક્યરચના આવે છે.

કાન્તની એક વિશેષતા તેના વાંચનારને સુપરિચિત છે— સંસ્કૃત શબ્દોમાં ડસ્વ દીર્ઘની છૂટ લેવાનો અસ્વીકાર. આપણી

ભાષામાં કાવ્યમાં હ્રસ્વ દીર્ઘની છૂટ લેવાની પ્રથા ઘણા લાંબા સમયની છે. મરાઠીમાં પણ પ્રથમ આમ હતું પણ ત્યાંના લેખકોએ એ છૂટ ઓછી કરતાં કરતાં લગભગ બંધ કરી દીધી છે. પણ આપણા લેખકો તો એ નિર્વાહ છૂટને પણ કવિતાનો હક ગણવા લાગ્યા છે. હમણાં જ માત્ર શ્રી. કે. હ. ધ્રુવે આ છૂટ છોડી દેવાનો માર્ગ શરૂ કરેલો છે. આ સ્થિતિમાં પંચ કાન્તે પ્રથમથી જ જાણે એ છૂટ ન લેવાનો સંકલ્પ કર્યો હોય એમ જણાય છે. તેમને એ છૂટનો જાણે તિરસ્કાર હોય એમ લાગે છે. અને આનું કારણ એ છે કે શબ્દના ઉચ્ચારનું માધુર્ય તેમનો કાન બરાબર પારખતો. જેમણે તેમને ભાષણ કરતા કે વાતચિત કરતા સાંભળ્યા હશે તેમણે જોયું હશે કે તેમના ઉચ્ચાર હમેશાં અસ્પષ્ટ રૂપે હતા. તેમાં પણ સંસ્કૃત શબ્દોના ઉચ્ચારોમાં જરા પણ પ્રમાદ તેમને અસહ્ય લાગતો. આ ઉચ્ચારસૌહર્યની પરીક્ષાને લીધે—અને કાવ્ય શ્રાવ્ય છે એટલે અંશે એ જ મહત્ત્વનું છે—સંસ્કૃત

એ તારૂં જ તથાપિ નિર્મલ નહીં, તો એ ખરૂં: રાખતું
વાત્સલ્ય પ્રતિબિંબ આત્મગહને રંગે હમેશાં છતું.

પડેલા કનેહીને પ્રત્યુત્તર

* * *

થડો મીઠો કૃમુદવનનો માતરિયા વહે છે,
કીડનો ન્યા તરલ અલક્રોણિ સાથે રહે છે:

દેવયાની

* * *

નિહાણું છુ શું હું મનહર વસંતપ્રસરને !
અરેરે રોની શી અનુભવ કરું છું અસર એ !

વસન્ત વિજય

આટલા બધા મોટા અને ગુજરાતીમાં હજી રૂઠ નહિ થયેલા
સંસ્કૃત શબ્દો કદાચ ભવિષ્યનું કાવ્ય નહિ સ્વીકારે પણ કાન્તનાં
કાવ્યોમાં તો તેના ઉચ્ચારની મધુરતાને લીધે તેની સામે ફરિયાદ
કરવાની ઇચ્છા થતી નથી.

આજ 'વાગ્વિભવ' ને લીધે તેમના કાવ્યોમાં પ્રાસ પણ
બહુ જ સ્વાભાવિક અને અપૂર્વ મનોહરતાવાળા આવે છે.
આપણી ભાષામાં ક્રિયાપદે ક્રિયાપદના પ્રાસો સહેલા છે જે કે તે
પણ અમદારક થઈ શકે. જેમકે

બ્યોમર્થી જલની ધારા નેરમા પડતી હતી:

ટળી પલંગને પાયે સુંદરી રડતી હતી !

રમા

પણ આ ક્રિયાપદે ક્રિયાપદના પ્રાસો બાદ કરતાં પણ જે બીજા
પ્રાસો આવે છે તે કરતાં અપૂર્વ દૈશ્ય બતાવે છે. જે તેમના
પ્રાસો જ માત્ર ભેગા કરીએ અને બીજા કવિઓના પ્રાસો સાથે

સરખાવીએ તો કેવળ નવીન પ્રાસો કાન્તના ઘણા નીકળે.^૧ અથ-
મનાં કાવ્યોમાં કાન્તના પ્રાસો માદા છે. કેટલાક નવીન છે પણ
એટલા સુંદર નથી.

દેખી નહીં રાકું અંદર:

કેમ દેખું ત્યારે બંદર ?

મોલ તોફાનીની અંદર, ઝૂકાવી છે મે કીસ્તી !

મારી કીસ્તી

આમાં પ્રાસો બધા નવીન છે પણ એટલા સવાદી નથી, પણ
હથોટી બેસતાં બધા પ્રાસો આશ્ચર્યકારક લાગે છે. અર્થ જાણે
પોતાની નૈસર્ગિક લીલામાં રમતો રમતો પોતાને રથાને પ્રાસ લઈ
લે છે. ' ઉદ્દગાર ' કાવ્યની સુદરતા તેના પ્રાસ ઉપર પણ
એટલે આધાર રાખતી નથી. ' મત્ત મયૂર ' પણ તેવું જ કાવ્ય
છે શ્રી નરસિંહરાવતું ' રાત્રિયે કોયલ ' એ જ રાહતું છે પણ
તેના પ્રાસો એટલા હૃદયંગમ નથી. વાક્યાર્થ એક ચરણમાંથી
બહારાષ્ટને બીજા ચરણમાં રેલે છે ત્યાં આ પ્રાસ વધારે ચમત્કારક
લાગે છે. ' પડેલા સ્નેહીને પ્રત્યુત્તર ' ' વિધુર કુરંગ ' ' મિત્રને
નિવેદન ' ' વત્સલનાં નયનો 'ની છેલ્લી પંક્તિઓમાં આવેા અર્થ-
પ્રવાહ અને પ્રાસ છે. પછીનાં ગાયનોમાં આ પ્રાસની રચના જ
પ્રધાન બને છે લંબાણના બધે દાખલા અહીં ટાંકતો નથી.

પ્રાસમાં પણ એમણે કોઈ કોઈ જગાએ વૈચિત્ર્ય દાખલ કર્યું છે:

હરિત નીલ સુદર વનસ્થલી—

પર મળી સુકુમાર મૃગો રમે;

૧ કાવ્યના અભ્યાસમાં પણ અમુક અમુક દષ્ટિએ નો ગણિત કરીએ
તો તેથી ઘણા નિયમો અને પ્રક્રો ઉપર નવો જ પ્રકાશ પડે, નો કે આપણે
કોઈ તે કરતા નથી.

ઉપવનો તણી સંવૃત આવવી-- ।

મહિં જવા પ્રણયી તરણે ભમે

ચક્રવાક મિથુન

આમાં વાક્યાર્થ બળે લીટીઓમાં પ્રસરે છે અને પ્રામ જુદી રીતે ગ્રેભવ્યા છે. કાઈ કાઈ જગ્યાએ પંક્તિઓમાં બળે જગ્યાએ પ્રામ મળે છે.

મારી હોડી ખરાબમાં તૂટી ગઈ;

મારી નેડી હા ! માયા તે લૂંટી ગઈ;

અતિમ પ્રાર્થના

લાપાના આ જ પ્રભુત્વથી તેમના કાવ્યોમાં વર્ણુમગાઈ અને અનુપ્રાસોનો એવો જ બહોળો પ્રયોગ થયો છે. 'કાર્ડિનલ ન્યૂમે-નની પ્રાર્થના' 'સાગર અને શશી' 'પરિષત્સત્કાર' 'મત મધૂર' 'સખીને આમન્ત્રણ' માંથી આના પુષ્કળ દાખલા મળશે. તે આપી અહીં લખાણ કરતો નથી. માત્ર 'કલાપીને સબોધન'માંથી એક જ પંક્તિ ઉતારું છું. એ પંક્તિ કવિ નહાનાલાલની

હૈયાનાં હેત વહેતી વાસળી વાગી,

એ પંક્તિ ઉપરથી લીધેલી છે. પણ અન્નેને અરખાવો:—

હેત હયાના વહેતી વાગે વાસળી,

કેવી સરસ અને ગૂઢ રીતે 'હ'ની વર્ણુસગાઈમાંથી 'વ'ની વર્ણુ-સગાઈ સરી આવે છે ।

ઉપરના દાખલા બધા બ્યંજનના જ છે. પણ સ્વરોતુ પણ એવું જ સંગીત, કંઈક વધારે નિગૂઢ, હોય છે.

અમે ઘેલા બધા ઘેલા: પ્રભુની પાઠશાલાના ।

અમે ઘેલા અને મેલા પ્રભુની પાઠશાલાના ।

અમારામાં કશો ના માલ ।

અમે તો મૂર્ખો ને કગલ

છતાં એ બાલકો છઠ્ઠાએ: પ્રભુની પાકશાલાના !

એમાં 'આ' સ્વર આખી કહીને સંવાદી કરે છે.

અહા ! યા આજ વધવે સ્વરો આત્મા પરે, આશા !
બજેલો આર્ત એ શો એ સ્વરસ્થાને ઠરે, આશા !

X X X

મને માઠી રહી આસ્થા સદા તવ ગાનમાં, દેવી !
સ્વરો એ દિવ્ય જીવનને જરે ને સામરે, આશા !

આશા

આ કાવ્યમાં તો જાણે 'આશા' શબ્દના જ સ્વરો લઈને આખું
ગીત રચેલું હોય એમ જણાય છે.

વર્ણુસંગાઠનું ભવસ્થાન એ છે કે તેનાથી અર્થ ઘણીવાર કિલ્લ
થઈ જાય છે, પંક્તિનો શ્લેષ-પદઅન્ધ-શિથિલ થઈ જાય છે,
અને રસને ક્ષતિ પહોંચે છે. કાન્તમાં એવું કયાંઈ થતું નથી.
ઉપરના કોઈ પણ દાખલામાં અર્થને હાનિ પહોંચતી નથી. અને
કાન્તનો પદઅન્ધ તો બહુ જ દૃઢ અને મનોહર હોય છે. કાન્તે
પોતે એકવાર કાવ્યચર્યામાં કહેલું કે સુંદર પદઅન્ધવાળી પંક્તિ
જીડીને સ્મૃતિને બાઝે છે. એવી અર્થાનુરૂપ પદઅન્ધથી સુંદર થયેલી
અનેક પંક્તિઓ કાન્તમાંથી મળશે. થોડા જ દાખલા લઈએ.

અને કુંળે કુંળે શ્રવણુ કરતો ધાસ પરના
મયૂરોની કેકા ધ્વનિત ધસતી જ્યાં ગગનમાં.

X X X

અને ત્યા પાસેનાં તરુવર રહ્યાં ઉત્સુક બની.

એ આખું 'ઉપહાર' કાવ્ય જ શ્લેષનો સુંદર દાખલો છે.

તમારી પાસે તો કુસુમ સરખો કાન્ત ગણુને.

સ્નેહશંકા.

પડ્યુ' જે સંગીત શ્રુતિપર નભોમંડળ તણુ
 ; પ્રભુમમાં કાલક્ષેપ
 સહસ્રશતશબ્દમાં હૃદયનીપથારી થતી.
 વિધુર કુરંગ

વગેરે અનેક દાખલા આપી શકાય.

કાન્તની મનોહરતા ધણે અંશે તેમના શબ્દોની અર્થધનતામાંથી પ્રસરે છે. કાવ્યની અનેક કસોટીઓ અપાય છે તેમાં એક એવી પણ અપાય કે થોડામાં થોડા શબ્દોમાંથી જેમ વધારેમાં વધાર અર્થ નીકળે તેમ કાવ્ય વધારે સુંદર. ટિપ્પણમાં પૃષ્ઠ ૧૭૪ની અને પૃષ્ઠ ૧૯૦ની નીચેની ટોપમાં આ દષ્ટિબિન્દુ આવી જાય છે માટે તેના દાખલા અહીં આપતો નથી. આ અર્થધનતા શબ્દોની પસંદગી ઉપર નિર્ભર છે. તેમની કલમ જાણે યોગ્ય શબ્દને બરાબર ચુની લેતી હોય એમ લાગે છે.

આને જ મળતી તેમની વસ્તુની પસંદગી પણ છે. તેમનાં વર્ણનો લાંબા હોતાં નથી. ખીજા કવિઓ જ્યાં કડીઓ ને કડીઓ લખી નાંખે ત્યાં કાન્ત એકાદ શ્લોકથી જ પૂરું કરે છે, અને તેમ છતાં તાદશ વર્ણન થાય છે. તેનું કારણ વર્ણનની વસ્તુની પસંદગી છે. 'મૃગતૃષ્ણા' અને 'રમા'માં એક એક શ્લોકથી જ લેખિનીચિત્ર દોરેલું છે.

નહાના સાદા શયનગૃહમાં સ્વચ્છ દીવો બળે છે,
 ત્રિધુન્દલિત પ્રબલ ચમકી જ્યોતિ સાથે મળે છે;
 સાહિત્યો કે બહુ નહિ દિસે, એક પર્થક માત્ર,
 થોડાં ઝીણાં રજનીવસનો, પાસમાં વારિ પાત્ર.

રમા.

હિન્દુ દંપતીના શયનગૃહનું આશુ' દરચ, સ્વચ્છ દીવો, એક

પર્ક, વસ્ત્રો અને વાગ્ધિપાત્ર, એટલી જ વસ્તુઓથી આગ્રેહ્ય ખડુ કથું છે. આ જ કૌશલ અને છટા તેમના લાગા વર્ણુ-
નોમા અને હૃદયના ભાવના આલેખનમા પણ આવે છે તે આપણે
પછી જોઈશું.

કાવ્યમા વર્ણુન કરવામા અમુક પ્રકારની કલ્પના, જે ઉપમાદિ
અલકારની જનની છે, તેની પણ જરૂર પડે છે. કાન્તની રસવૃત્તિ
પશ્ચિમના ઉત્તમ કાવ્યોથી ઘડાઈ છે એટલે આપણા સરકૃત
કાવ્યોમા જેટલા અલકાર આવશ્યક મનાય છે તેટલા તેમા નથી
આવતા કા યની પત્તી દશામા મરકૃત કાવ્ય ઘણી જગાએ
તો માત્ર અલકારના થોકડાનુ જ, કોટિ ઉપર પ્રાગ્નિ જ બનેલું
છે, વિશાલ અર્થનુ કા ય રહ્યું જ નથી. કાન્તની કના—હાલની
રમણીની પેઠે—થોડા અલકારો જ પહેરે છે પણ પહેરે છે તે
અનુપમ અને અનુત્તમ હોય છે 'ઉપહાર'મા આવા અનેક
મનોહર કલ્પનાતરંગો છે 'મારી કીરતી' અને 'માનમસર'
એ બે તો આખા રૂપમે જ છે 'રાજહસને સબોધન' 'વિધુર
કુંગ' અને 'પ્રમાદી નાવિક' એ અન્યોક્તિઓને મળતા કાવ્યો
છે તે સિવાય 'રણની માગણી'મા હમનુ અને 'મખીને
આમત્રણ' કાવ્યમા 'પ્રભુનો ગિરિ' અને તેમાથી અવતરતા
'શાત સદાશિવ નીર'ની આખી કલ્પના એવી જ મનોહર છે.
પણ આ મધી કલ્પનાઓને જે અર્થમા સરકૃત કાવ્યોમા અલકાર
કહીએ છીએ તે અર્થમા અલકાર ન કહી શકાય મરકૃતમા
પ્રસ્તુતમા જ્યારે કલ્પના કઈ અપ્રસ્તુત મૂકી દે ત્યારે જ અનકાર
ગણાય ઉપલા કાવ્યોમા તો કલ્પના જ કાવ્યની સમસ્ત વસ્તુને
એ રૂપમા મૂકે છે, સમગ્ર કાવ્યની પાછળ રહી છે, કાવ્યની વચમા
અપ્રસ્તુત રૂપે આવતી નથી પણ સરકૃતમા અલકાર ગણાય
એવા પણ છે ત્યાં સુદર છે. 'વત્સલના નયનો'

પણ નિમલ નેહ સરોવર સારસ—
 યુગ્મ સમાં પરિપૂર્ણ દ્યારસ;
 એ જખમી દિલનાં રાયનો.

તરીકે નિરૂપેલાં છે તે અને 'સાગર અને શશી' માં શશીને

નવલ રસધવલ તવ નેત્ર

કહેલો છે અને ઉદ્ધિલહરીએને 'જલધિજંઘલ' કહેલી છે તે
 અત્યંત મનોહર અલંકારો છે. અને 'મનોહર મૂર્તિ'માં

સ્મિત જોઈને તારક મોહી રહ્યા ।

એ તો કોઈ અપૂર્વ કલ્પના છે.

કવિની વર્ણનશક્તિની ખરી કસોટી ભાવના નિરૂપણમાં છે. જ્ઞાન્તે નાનામાં નાના ચાર પંક્તિના આત્મલક્ષી મુક્તાકથી ૨૦૦ પંક્તિ ઉપરના પરલક્ષી ખંડકાવ્ય સુધીનાં અનેક કાવ્યો લખ્યાં છે. તે દરેકમાં ભાવનિરૂપણ સર્વથા ઉચિત રીતે થયું છે. તેમાં ભાવને ઉચિત વર્ણનનો વિરતાર છે, ભાવને ઉચિત કાવ્યની રીતિ છે, ભાવને ઉચિત કાવ્યના શબ્દો વર્ણો છદો વગેરે છે. અમુક ભાવનો કયાં ઉદય કરવો, કયાં તેની સ્થિતિ કરવી, કયાં તેને પરાક્રાંતિએ પહોંચાડવો, કયાં તેને શાન્ત કરી નવા ભાવની તેની સાથે સન્ધિ કરવી વગેરે સર્વ અદ્ભુત કલાથી ચાલ્યું આવે છે. જે વર્ણન જ્યાં ઉચિત હોય ત્યાં જ આવે છે. એટલું જ નહિ પણ તેમનામાં એક વિરલ શક્તિ એ છે કે લાંબા સમય સુધી તે એક જ ભાવમાં મગ્ન રહી શકે છે, અને અધૈયનું વર્ણન કરવું હોય ત્યાં પણ પોતે અધીર ન થતાં, ભાવ ઉપરના વિરલ પ્રભુત્વથી ધીમે ધીમે તેનું વર્ણન આગળ ચલાવે છે. આ સર્વ ગુણો તેમનાં ખંડકાવ્યોમાં પ્રતીત થાય છે. લંબાણુ ભયે લાંબાં ન ક્ષેતાં ઉદાંહરણુ તરીકે એક ન્હાવું, ૧૯ શ્લોકનું 'અતિમાન' લક્ષ્ય.

પ્રથમ જે ભાવને નિરૂપવે છે તેને અનુકૂલ પ્રકૃતિવર્ણન કરે છે. ઘન્ય નભ અને ઝાંખી દિશાએ ઠાઈ પાસેના અનિદનું સૂચન કરે છે (૧). ઇદ્રપ્રરથના લોદા આજે એક બાજતની શંકા કરતા હતા (૨)—આજે એમણે દુર્યોધને મોહ્યેલો એક દુષ્ટ દૂત રાજગૃહ તરફ જતો જોયો હતો તે સંબંધી (૩). અને એ શંકા ખરી હતી (૪). ધર્મરાજને દૂત રમાડવાનું આમંત્રણ આપતા તે જતો હતો (૫). જ્યેષ્ઠ ધર્મરાજે ત્રણ બંધુઓને સલાહ માટે બોલાવ્યા (૬). એક ક્રમ રહી ગયો તેની નિગ્રામી ઉત્પન્ન કરી કવિ કહે છે કે સહદેવને સૌથી નાનો ગણીને બોલાવ્યો નહોતો (૭). પણ તે નાનો ક્યારનો સર્વ જણી ગયો હતો. તેના મેં પર વિપાદની છાયા દ્રૌપદી ક્યારની કળી ગઈ હતી (૮). કારણકે કુમારને ત્રિકાળનું જ્ઞાન હતું, દ્રૌપદીને થવાનું અપમાન તે નજરે જોતો હતો (૯). છતાં તેને તે કહેવાની રજા ન હતી (૧૦). આ જ એની કરુણ દશાનું કારણ હતું. અહીં સુધી ધીરે ધીરે કવિએ કાવ્યમાં જે કરુણ નિબંધન કરવે છે તેનાં કારણો જ, તેના વિભાવો જ કહ્યા. તેમાં પણ એક ક્રમ છે. કલામાં ઉપાદાનમાં શક્ય હોય તેટલે સુધી ભાવને વિશિષ્ટ કરવાનો હોય છે. ભાવનું અત્યંત વિશિષ્ટ સ્વરૂપ તે કલા એમ પણ કહી શકાય. અહીં ભાવને વિશિષ્ટ કરવામાં કવિ ધીમે ધીમે ઉત્તરોત્તર સામાન્યમાંથી વિશિષ્ટ તરફ પ્રયાસ કરતો જાય છે. સૌથી પ્રથમ માત્ર પ્રકૃતિનું વર્ણન આપ્યું. પ્રકૃતિ માણસના ભાવથી દૂરતમ વસ્તુ છે. પછી સામાન્ય જનોનું વર્ણન આપ્યું જે પ્રકૃતિ કરતાં કંઈક વધારે નિકટ સંબંધ પાડવે સાધે ધરાવે છે. પછી પાંડવોનું સામાન્ય વર્ણન આપ્યું અને ત્યાંથી આપણું ધ્યાન કાવ્યના નાયક સહદેવ તરફ એકાગ્ર કર્યું. પછી વસ્તુસ્થિતિના જે પરસ્પર વિરોધી અંશોથી કરુણ નિબંધન

કરવાનો છે તે અંશે દર્શાવ્યા—નિકલજ્ઞાન અને છતાં નિરુપ-
 યોગી જ્ઞાન, કાર્યમાં ન મૂકી શકાય, કોઈને ઉપયોગી ન થઈ
 શકે તેવું જ્ઞાન. તે પછી હજી શું થવાનું છે તે. કહ્યા વિના જ
 કવિ સહદેવની લાચારી મહદેવના જ હૃદયગત શબ્દોમાં મૂકે છે
 (૧૧). તે પછી એ જ ભાવ સહદેવની સ્ફુટ વિચારવાણીમાં મૂકી
 તેને વધારે વિશિષ્ટ કરે છે (૧૨). સહદેવથી દ્રૌપદીનું
 અસહ્ય અપમાન જાણી તો કહી શકવાનું નથી. વાંચનાર
 આ પુરાણ પ્રસિદ્ધ હકીકત જાણે છે તેનો લાભ લઈ કવિ
 ૯ મી કહીમાં માત્ર તેનો ઇસારો કરે છે. અને અહીં એ
 વિચારથી તેની જે કરુણ દશા થાય છે, નેત્રમાં જલ ભરાય છે
 તે દર્શાવે છે. દ્રૌપદી પર આવતી વિપત્તિથી તે દ્રૌપદી તરફ
 વધારે આર્દ્ર બને છે. અહીં આ નવીન ભાવ હૃદય પામે છે.
 તે ભાવમાં તે દ્રૌપદીને આલિંગન આપે છે અને સુખન કરવા
 જાય છે (૧૩). પણ વિચાર કરતાં જણાય છે કે જેને તે બચાવી
 શકવાનો નથી તેના સૈંદર્યના ઉપભોગનો તેને શો હક ? (૧૪).
 અહીં સ્નેહાર્દ્રતાનો ભાવ શાન્ત થઈ વળી કરુણ દ્વિગુણ થાય છે.
 એ કરુણમાં તે પોતાની અસહ્ય દશા દ્રૌપદીને જણાવે છે. “ આ
 નિષ્ફલ જ્ઞાનને શું કરવું ? થનાર ચીજો તેથી અન્યથા થઈ શકતી
 નથી. અને તે સર્વની ચિંતા હું એકલો જ સહ્ય કરું છું (૧૫).
 પણ આજ સુધી દરેક ચિંતામાં જે એક સાન્વન દ્રૌપદીના સૈંદર્યનું
 પાન, તે પણ આજે તો અલબ્ધ છે, તેના ઉપરનો અધિકાર ગયો છે
 (૧૬) અહીં કરુણ પરાક્રાંતિએ પહોંચે છે. ભવિષ્યનું જ્ઞાન નિષ્ફલ
 તો ખરું પણ એટલે સુધી નિષ્ફલ કે પોતાનાં આત્મીય જનોને પણ
 ભાવી દુઃખથી ચેતાવી ન શકાય ! ” આ દુઃખની અસહ્યતામાં
 સહદેવને માયામાં શૂળ ચાલ્યું (૧૭). અને તેણે એ જ્ઞાનને મૂર્છામાં
 લુપ્ત કરવા મહા જલદ ઘેનની ઔષધી પીધી (૧૮). એટલી જલદ કે

સતી તેની ગન્ધથી જ બેલાન થઈને પડી, અને જ્યોતિષીને છાતીથી ધ્યાલી ખસેડવા જેટલું પણ ભાન ન રહ્યું ! (૧૯). લગભગ દરેક અંકાવ્યમાં આ રીતે કવિ ધૈર્યથી ભાવોપચય કરે છે. દરેકમાં ભાવ ધીમે ધીમે આગળ વધે છે. દરેકમાં દ્રાવ્ય અર્ધ ઉપર ગયા પછી તેની પરાકાષ્ટા આવે છે. ૫૫ શ્લોકના 'વસંત વિજય'માં ભાવની બાહ્ય સમગ્રી કવિ 'ધીમે ધીમે છટાથી' ૩૭ માં શ્લોકમાં પરાકાષ્ટિએ પહોંચાડે છે—એ અનેકવાર અવતીર્ણ થયેલા શ્લોકમાં:—

ધીમે ધીમે છટાથી કુસુમરજ સહ ડોલતો વાયુ વાય,
ચોપાસે વલ્લિઓથી પરિમલ પ્રસરે, નેત્રને તૃપ્તિ યાય;
બેસીને કોણુ જણે કથહી પરભૂતિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય,
ગાળી નાંખે હલાધી રસિક હૃદયને, વૃત્તિથી દાબ જાય.

પછી તેનાથી પાંડુની વૃત્તિ દાબ બહાર જાય છે તે વર્ણન પૃથ્વી શ્લોક સુધી ધીમે ધીમે કવિ કરે છે. પાંડુ અધીરો થાય છે, પણ કવિ ક્યાર્થી અધીર નથી થતો, પોતાના ભાવમાં એવો જ એકાગ્ર લીલામગ્ન રહે છે. ૨૯ શ્લોકના 'ચક્રવાક મિથુન'માં કરુણની પરાકાષ્ટા ૨૬ માં શ્લોકમાં થાય છે. લગભગ દરેક દ્રાવ્યમાં કરુણની સામગ્રી ભેગી થતી હોય ત્યાં વાંચનારને એ કરુણમાંથી બચવાનો કોઈ આશાતન્તુ દેખાય છે, અને એ તન્તુ તૂટતાં કરુણ વધારે ઘેરો અને નિરાશામય બને છે. તૃપાતુર મૃગબાલને થોડીવાર વાદળાની છાયા મળે છે, પણ તે વાદળાની જ છાયા છે—ક્ષણિક છે. અતિજ્ઞાનમાં આંતર કરુણ વ્યથાને સાન્ત્વન આપવા સહ-દેવ દ્રૌપદીને આલિંગવા જાય છે. 'વસન્ત વિજય'માં પાંડુ અસહાય થાય છે તે પહેલાં સ્નાનથી તેની વૃત્તિ વિમલ ને સાત્ત્વિક થાય છે. પણ એ વૃત્તિને લીધે જ તે નિર્ભય બની મારી પાસે જાય છે, એ વૃત્તિને લીધે જ મારી પણ મોડી સાવ-

ચેત બને છે, અને સાવચેત બને છે ત્યારે માત્ર પાંદુની કરુણ દશામાં વધારો કરે છે. વળી દરેક કાવ્યમાં ભાવની પારાકાષ્ટ થયા પછી તેનાં પરિણામો - તેના અનુભાવો એકાએક વેગથી વહી કાઢી વજ્રપાતથી કાવ્ય પૂરું થાય છે.

ભાવનિરૂપણની રીતિની ચર્ચા અહીં પૂરી થાય છે, તેા રસનું પ્રકરણ હાથ લેતાં એક પ્રશ્નને અહીં સ્પર્શ કરવો પડશે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં કાવ્યની બે રીતિઓ સ્વીકારાય છે: ક્લાસિકલ (classical) અને રોમેન્ટિક (romantic). હજી આ અંગ્રેજી શબ્દોના સમાનાર્થ ગુજરાતી શબ્દો યોગ્યતા નથી. કોઈ બન્નેનો રૂપરંગથી નિર્દેશ કરે છે, કોઈ શિષ્ટ અને જીવનના ઉત્લાસવાળા એમ કહે છે અને કોઈ શિષ્ટ અને આનંદલક્ષી કે એવા શબ્દો યોગ્ય છે. હું સમજું છું ત્યાં સુધી અંગ્રેજી ટીકાકારોમાં પણ આના લક્ષણ સંબંધી સ્પષ્ટ વિચારો નથી. ક્યા ક્યા કવિઓ કઈ રીતિના છે તે સંબંધી પણ મતભેદ છે.^૧ એક પ્રસિદ્ધ અને બલવાન ટીકાકાર તો, આ, વસ્તુથી દૂર અપસરતી શબ્દાનુપાતી વિવરણ-પદ્ધતિનો પુષ્કળ ઉપહાસ કરે છે.^૨ એવી સ્થિતિમાં પશ્ચિમના શબ્દો વાપરવા મને યોગ્ય લાગતા નથી. હું માત્ર એટલું કહી શકું કે ક્લાસિકલ એટલે જો કાવ્યના આકાર-આલેખ મારેનો આદર, એવો અર્થ કરીએ તો તે કાન્તમાં છે. પણ આકારને લીધે ક્યાંઈ નીરસતા નથી આવી અને તેમણે જૂનાં રૂપોમાં ફેરફાર કરી નવાં સંવાદી રૂપોનો સફળ ઉપયોગ પણ કર્યો છે.

૧. The Nation and Athenaeum, September 4th 1926, P. 644.

૨. Sir Arthur Quiller-Couch. On the terms 'Classical' and 'Romantic.' Studies in Literature.

ને રામન્ટિકનો અર્થ રંગ, રંગનું તેજ એમ કરતા હોઈએ —અને આ શબ્દ અર્હીથી જ અસ્કુટાર્થ લાગે છે—તો કાન્તમાં રંગ છે અને તે તેજસ્વી છે, પણ રૂપ વિનાનો નથી. વળી કલાસિકલનો અર્થ એવો કરતા હોઈએ કે શબ્દે શબ્દનો ખરાખર અર્થ ધર્ષ રહે, તો કાન્તની શૈલી કલાસિકલ છે. રામન્ટિકનો ને એવો અર્થ કરતા હોઈએ કે અર્થ, બધાનો એક સમગ્ર રૂપે, ખરાખર સ્કુટ ન થાય, પણ તેમાંથી અસ્કુટ મધુર વ્યંજના નીકળે તો કાન્તનાં ‘ઉપહાર’ ‘કલાપીને સંબોધન’ વગેરે થોડાંક જ કાવ્યો એવાં નીકળે. બાકી કાન્તનું વિશિષ્ટત્વ એ છે કે તેમાં દરેક શબ્દનો પદનો વાક્યનો અર્થ થાય છે અને તે સમગ્ર કાવ્યના વ્યંગ્યને પુષ્ટ કરે છે. પણ રામન્ટિકનો માત્ર એટલો જ અર્થ કરીએ કે આપણે સાધારણ રીતે કરી ન શકીએ એવા ઊછળતા કલ્પનાતરંગો, તો કાન્તમાંથી એવું ધર્ષ મળી શકે:—

જડાણોમાં પદી સુઈ જતો નિહુરપ્રાણ કાલ
ચક્રવાક મિથુન

× × ×
ન્દાનાં ન્દાનાં વપુ ધરી શકે શોધતા એ દિશામાં,

× × ×
કરે એવું જ્યોત્સ્ના ભ્રમણ ભ્રમણે જ્યાં અટકતો
સશાંક પ્રેક્ષાને સુલગ મણિ સેવે મળકતો.

× × ×
વિશુદ્ધ સ્નેહનું લેહું વિશ્વ સૌંદર્યમાં વહે:
વિલાસી વિધુ ને તારા નભયો નિરખી રહે.

દેવયાની

× × ×

કૃતી માતૃં, દેવી ક્ષણ સકલ ને હવન તણી;)
પ્રમત્તાવસ્થામાં નર નર પણ નાખું જગ, ભણી.

હૃદગાર ।

અને, તવ નેત્રમાં તે નેત્રતું, પ્રતિબિંબ જ્વરને
વખત હું ખાઉં તેવો શું, કહે તે એ ખુએ છે કે ?

ચ દાને સંબોધન

‘ માનસસર ’ અને કદાચ ‘ મારી કીસ્તી ’ પણ એ વર્ગમાં જાય.

આથી વિશેષ હું આની ચર્ચા કરવા માગતો નથી. એમ કરવામાં કદાચ આધુનિક વાચકોની નિઝાસા પૂરી નહિ પાડતો હોઉં પણ કાન્તના પોતાના અભિપ્રાયની તો વધારે અનુકૂળ થાઉં છું જ. આ શબ્દોની એકવાર ચર્ચા થતાં તેમના કાવ્યો કષ્ટ રીતિમાં ગણાય એ પ્રશ્નના સંબંધમાં તેમણે એમ કહેલું સ્મરણમાં છે કે આપણા કાવ્યો પશ્ચિમનાં બધા વર્ગીકરણમાં નાખવાં બિલકુલ આવશ્યક નથી.

કવિએ અનેક ભાવોનાં કાવ્યો લખ્યા છે. મૈત્રીના અનેક સ્વરૂપોના ભાવોનાં કાવ્યો ઘણાં છે, કદાચ બીજા કવિઓ સાથે સરખાવતાં પ્રમાણમાં સૌથી વધારે છે. તે સિવાય પણ ‘ મારી કીસ્તી ’ અને ‘ માનસ સર ’ જેવાં કાવ્યોમાં હૃદયનો અદ્ભુત ઊભરો ઉત્સાહ અને વેગ પ્રતીત થાય છે. ‘ અગતિગમન ’માં હૃદયની નિગૂઢ વૃત્તિઓ અને વ્યાપારો સ્ફુટ થાય છે. સામાન્ય રીતે કહી શકાય કે આ બધા ભાવો પહેલાં કદી આપણા કાવ્યમાં પ્રગટ નહિ થયેલા એવા જ છે. પશ્ચિમના, સાહિત્યના પરિચયથી જ કવિને આવા ભાવો, વ્યક્ત કરવાની પ્રેરણા થઈ છે. તેમનાં કાવ્યોમાં કેવળ પ્રકૃતિવર્ણનનાં કાવ્યો નથી. તેમનાં કાવ્યોમાં પ્રકૃતિનું અસ્તુ વર્ણન વારંવાર આવે છે પણ તે દરેક જગ્યાએ

માનવ ભાવને વધારે વ્યક્ત કરવા અથવા માનવ ભાવ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેનો સંબંધ બતાવવા. ‘ચંદાને સંબોધન’ છે પણ ત્યાં વિષય દૂરસ્થ સ્વજન, જેનું ચંદાથી સ્મરણ થયું છે, તે છે. ‘સાગર અને શર્શા’ પિતાની ભવ્યતાનાં જ ગાન ગાય છે. કલાને માટે કાન્ત કેવળ પ્રકૃતિ કરતાં માનવ સ્વભાવને વધારે ઉચિત ગણ્યતા જણાય છે અને માનવસ્વભાવ સાથે વિશાલ સમ-ભાવવાળા હૃદયમાં એમ જ બને એ સ્વાભાવિક છે *

ખીજા ભાવો વિષે અહીં વિશેષ નહિ લખીએ. માત્ર કાન્તના પ્રેમ ઉપરના વિચારો જોઈશું. મૈત્રીભાવ પણ એક પ્રેમનું જ સ્વરૂપ છે. પણ અહીં દંપતીપ્રેમ તરફ જ લક્ષ આપીશું.

જગતના જીવનમાં છે તેમ, કાન્તની પ્રેમભાવનામાં સૂક્ષ્મ ઉપભોગ, મસ્તી અને વિલાસ એ સર્વને સ્થાન છે. તેના અનુ-ક્રમે થોડા દાખલા લઈએ.

સૂક્ષ્મ ઉપભોગ:

સદા સંસારશે એ માનસે પણ સ્નેહીને
તૃપ્તા રહેશે સમાગમની તને જેવી તેવી ?
બધું તો રાખજે જૂનું નવું કંઈ સંસારી,
મળા નિજ વાસમાં વાતો સખી પડશે કહેવી.

રત્નની માગણી

“રત્નને મહિં સખી ધણીક વેળા,
નયન મળે નહિ ઉઘ જય ચાલી;

*સરખાવો કીટ્સ (Keats)નું વાક્ય “Scenery is fine, but human nature is finer.” Oxford Lectures on Poetry, p. 232. આ કવિની સાથે અમને કાન્ત ધણી બાબતમાં મળતી આવતા લાગ્યા છે.

કરી તુજ શિરકેશ સર્વ બેળા,
વદન સુધાકરને રહું નિહાળી !”

અતિજ્ઞાન

મરતી:—

પ્રમત્તાવરયામા નઝર મણુ નાખુ જગલણી,

ઉદ્દગાર

વિલાસ:—

પ્રાણો આપણાનો ત્યારે યોગ થયો,

અને અંગને: ઉત્તમ ભોગ થયો;

અને આખર આમ વિયોગ થયો !

મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !

આપણી રાત.

પણ એ વિલાસ પણ અતૃપ્તિની લોહપતાનો નથી, ખરા પ્રેમના ઉભરાનો છે. તેમાં માતા તરફનો આદર છે જે કેવલ રથૂલ સ્વાર્થી કામમાં ભાગ્યે જ એવો ઉન્નત હોય છે:—

શિરકેશ સુકોમલ સોહી રહ્યા,

સ્મિત લેધને તારક મોહી રહ્યા;

કામધેનુ શી બાલક દોહી રહ્યા

તને મૂર્તિ મનોહર માશુકની !

મનોહર મૂર્તિ.

અને તેમાં સંયમ અને અતિ દ્વેષમલ માનવૃત્તિ પણ છે:

રહી જરા ફરી પાછો છૂટો યાચ શરીરથી,

“ પ્રિયે સ્પર્શ કરું શું હું ? અધિકાર જરા નથી !

અતિજ્ઞાન

અને

પ્રણયની પણ તૃપ્તિ થતી નથી;

પ્રણયની અભિલાષ જતી નથી,

ચક્રવાક મિથુન

એ શ્લોકમાં પ્રેમનો ગહનમાં ગહન અનુભવ આવે છે.

અત્યાર સુધી જે કાવ્યો જોયાં તે સુંદર છે રુચિકર છે. પણ કાન્તનું દર્શન તો તેમનાં કરુણ કાવ્યોમાં જ છે. દરેક કવિને પોતાનું દર્શન હોય છે. દર્શન વિના કવન સંભવે નહિ. સાધારણ મનુષ્યને જે રુચિકર સુંદર આહ્લાદક લાગે એને વાડ્મય રૂપ આપે તે પણ કવિતા તો ખરી જ પણ કવિ કાન્તદર્શી પણ કહેવાય છે. સાધારણ માણસો જે જુએ છે તેની પાર જઈ, પોતાના વિશાલ સમભાવથી કવિ નવું જ અનુભવે છે. કાન્તમાં એ વિશાલ સમભાવ હતો અને તેથી તેમનો અનુભવ પણ અસાધારણ વિશાલ અને ગહન હતો. આ વિશાલ અનુભવને કવિ પોતાની કલ્પનાથી એક, સમગ્ર, કરી જોવા મથે છે. માત્ર બુદ્ધિથી તરવ-જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી નહિ, પણ કલ્પનાથી એક કરી હૃદયમાં એક તરીકે તેને અંકિત કરવા મથે છે. સામાન્ય મનુષ્યમાં અને કવિમાં કલ્પના તો એક જ પ્રકારની હોય છે, કવિની કલ્પના વિસ્તારમાં મોટી હોય છે એ જ મુખ્ય ફરક છે. માણસ માત્રના અનુભવો એની કલ્પનાની વિશાલતા ઉપર આધાર રાખે છે. મહાવનમાં જે માત્ર એક એક ઝાડ જ જોઈ શકે તે ઝાડ જ જુએ છે તે વનની ગહનતા સમજતો નથી. જે ટૂંકી નજરે પર્વત જુએ છે તે પથરા જ જુએ છે પર્વતની ભવ્યતા અનુભવતો નથી. જે ટૂંકી નજરે દરિયો જુએ છે તે માત્ર પાણી જ જુએ છે, તે સાગરની વિશાલતા, ગહનતા, ભવ્યતા, નિરવધિ બલ સમજવાનો નથી. અને જે સમજતો નથી તે કવી શકવાનો નથી. આવા કાન્તદર્શી કવિઓ જ, જેઓ પોતાની પાર, પોતાની જાતિની પાર, પોતાના જમાનાની પાર જઈને જોઈ શકે છે, અને જોયેલું અનુભવેલું કવી શકે છે, તેઓ જ સાહિત્યમાં અમર પદ પામે છે.

કાન્તનું દર્શન કાવ્યમાં કરુણુ રૂપે વ્યક્ત થાય છે. વિશાલ કલ્પનાથી જગતને બેતાં તેમને જગતની યોજનામાં કોઈ અસહ વિષમતા પ્રતીત થાય છે, એ યોજનાની નીચે કોઈ ફૂર અસહ અન્યાય તેમને જણાય છે. કવિનું હૃદય એ અન્યાય સામે લડત ચલાવે છે, એ વિષમતાનું સમાધાન કરવા મંથનમાં પડે છે અને સમાધાન ન થતાં જગતના અન્યાય માટે કરુણુમાં દ્રવે છે.

તેમનાં કરુણુ કાવ્યો લગભગ બધાં જ ખંડકાવ્યો છે. સૌથી નાની વયમાં લખેલું કદાચ ' મૃગતૃષ્ણા ' છે. મધ્યાહના ઉગ્ર તાપમા એક મૃગબાલા બિચારી તૃપાથી વિહ્વલ થઈ પાણી માટે દોડાદોડ કરે છે. અને વિધિની વિષમતા તો જુઓ ! આ બાલાને પીવાનું પાણી નથી મળતું સારે માણુસો ! ધારાગૃહોમાં જલકીડા કરે છે. વિધિ કેટલો કદરહીન ! નિર્દોષને બચાવવાને પાણી પણ ન આપે ! જગતમાં આવી વ્યવસ્થા ચાલતી હોય તો જગતકર્તાને દીન-દયાલ શી રીતે કહી શકાય ?

દિસે છે ફૂરતા કેવી કર્તાની કરુણી મહી !

ત્રાતા ભે હોય, તો આની કેમ સંભાળ લે નહીં ?

કેટલાંક શાસ્ત્રો કહે છે કે દુઃખ એ પાપની સજા છે. પણ

અરે ! આ કેમલાંગીએ કેવાં પાપ કર્યાં હશે !

આ નિર્દોષ બાલા કર્યાં પાપ કરવા ગઈ હતી ? અને કર્યાં હોય તો પણ—

કર્યાં હોય, તથાપિ આ ફૂર શિક્ષાથી શું થશે ?

શિક્ષા તો પાપીને સુધારવાને માટે હોય ના ! આ તો પાપીને બસ મારી જ નાખવાની વાત ! અને તે પણ પાણી ન પાવા જેવી ફૂર રીતે ! કવિને આ કશું સમજતું નથી. બધાં માણુસો

પરમ દયાળુ પરમ ન્યાયી ઈશ્વરમાં જે સાંત્વન લે છે તે કવિને અલબ્ધ થઈ પડે છે અને તેની નિરાશામાં કવિ ઉદ્દગારો કાઢે છે:-

નથી ઈશ્વર દુઃખીનો : થયું જે જે દલું થયું.
દુનિયામાં હવે શાને, અરેરે! દાય જીવડું.

‘રમા’ માં પણ કરુણુ જ છે અને તે જુદી જાતનો છે; જો કે અંત, કરુણુ નથી અને આપું કાવ્ય કરુણુ ભાવને યોગ્ય ઉઠાવમાં મૂકી શકતું નથી.

વ્યોમથી જલની ધારા જોરમાં પડતી હતી;
ઢળા પલંગને પાયે સુંદરી રડતી હતી;

શા માટે ?

આપાઠી કૃષ્ણ રાત્રિના બાર વાગી ગયા હતા;
પતિની રાહ જોવામાં જે કલાક થયા હતા!

પતિ જે કલાક મોડા આવે એ અહીં કરુણુનું કારણુ નથી. એમ હોત તો ઉપહસનીય કરુણુભાસ થાત. પણ કરુણુનું કારણુ માનવી લગ્નજીવનમાં રહેલી એક ગૂઢમાં ગૂઢ વિષમતા છે.

“ લગ્નના દિવસમાં નવી હતી,
ઠીક તેથી રમણીય લાગતી;
આપ તો પણ હતા જ તે રહ્યા.
માહરા ગુણુ બધા ગયા વણ્યા!

સ્ત્રીની નવીનતાનો મોહ ગિતરતાં પુરુષનો સ્નેહ મંદ થાય છે; સ્ત્રી બિચારી એના એ જ સ્નેહથી ચાલા કરે છે,—તેનો સ્નેહ વધતો જાય છે. સ્ત્રીપુરુષના સ્વભાવમાં રહેલી આ વિષમતા લગ્નજીવન, જે ઉપર સમસ્ત વ્યવહારનો આધાર છે, તેને સમરોમ વિષમથ કરી નાંખે એવી નથી ? એ જ અહીં કરુણુનું કારણુ છે.

સામાન્ય રીતે માણસ માને છે કે દુનિયામાં દુઃખ હોય પણ કલ્પનાવિહારમાં તો માત્ર સુખ જ હોય ! ત્યાં તો બધું સુંદર સુંદર જ હોય ! કાન્તદર્શી કલ્પનાથી કવિને ઊલટો અનુભવ થાય છે. કવિની હૃદયરાશી કવિતાની દાસી કલ્પના કવિને દુનિયાંની રચના જોવા લઈ જાય છે. કવિ એક સુંદર ગિરિપ્રદેશ જુએ છે. ત્યાં દૂરથી એક દોડતો આવતો કરતૂરીમૃગ જુએ છે જે

વૃત્તિની કં ખબર ન પડે, એ પ્રમાણે હસે છે ।

એ મૃગ કોઈ સંગીત તરફ આકર્ષાઈ ધસ્યો જતો હતો. કોઈ ગાડી, પાર્થી અસામાન્ય છટાથી ખીન બગવતો હતો. મૃગને જોઈ તેનું ચિત્ત કરતૂરીમાં લુબ્ધ થતાં ખીનનો નાદ મંદ પડે છે. એ નાદ સાંભળવા બિચારો મૃગ દરેક નાડીને ફૂલાપીને તંગ કરે છે. તે પ્રાણુદાન દેવા તૈયાર છે, માત્ર મરતાં સુધી -સંગીત સાંભળવાની તેની એક ધાતના છે. 'પણુ પાર્થી તો શર મારવાની તૈયારીમાં જ પડ્યો છે. કવિને આ અસહ લાગે છે. તેને શિક્ષા કરવાની ઇચ્છા થતાં કલ્પના શસ્ત્ર આપે છે. કવિ તેને તરવાર મારે છે. પણુ તેથી શું ? ખીન તો' ન જ બચુ' અને તે પડતાં મૃગ મૂર્ચ્છિત થયો. હવે કવિ પાસે ઉપાય ન રહ્યો. આ નિર્દોષ રાગબદ્ધ મૃગ, તેને સંગીતથી ખેંચવાની શક્તિ નિષ્કુર પાર્થીમાં, અને સૌથી ખરાબ તો એ કે પાપીને સજા કરતાં પણુ નિર્દોષને તેની પૂર્વની સ્થિતિમાં મૂકી ન્યાય આપી શકાતો નથી. જગતની રચનામાં સજા શક્ય છે, ન્યાય શક્ય નથી ! કલ્પના આ વિષમતા બતાવી આપે છે, તેનો ઉપાય બતાવતી નથી. આટલે લાગ્યા પછી

કલ્પના જય છે ઊઠી, એકલો રહી જઈ' છું ।

તૃષાકુલ મૃગી અને રાગબદ્ધ મૃગની કરુણાવસ્થા યઈ

તેનું કારણ તો કદાચ એમનામાં માનવ જોડું જ્ઞાન નથી એ હોય. એ મૃગ અને મૃગી પણ વાસ્તવિક રીતે તો માનવ નિર્દોષતા અને માનવ રાગખદ્ધતાનાં પ્રતીકો જ છે. પણ તેમનામાં માનવજ્ઞાનનો આરોપ કવિએ નથી કર્યો એ ખરું. તો હવે માનવજ્ઞાન જોઈએ—માત્ર જ્ઞાન શા માટે અતિજ્ઞાન જોઈએ? એને માટે કવિએ કરેલી વસ્તુ અને નાયકની પસંદગી અતિ ઉચિત છે. સહદેવનું અતિજ્ઞાન, ત્રિકાલજ્ઞાન સુપ્રસિદ્ધ છે. તેને જ્ઞાન છે પણ તે જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાની મના છે. તેનું જ્ઞાન જગતને ઉપયોગી થઈ શકતું નથી, અરે! તેનાં સ્વજનોને, તેને પોતાને ઉપયોગી થઈ શકતું નથી. આ જ્ઞાનથી બીજાં માણસો જે વિપત્તિ પતન પછી જ અનુભવે છે તેને તે પતન પહેલાં પણ અસહ્ય ચિંતારૂપે ભોગવે છે. અને એ ચિંતા કોઈને દહેવાય નહિ તે સહેવાય નહિ! આવી ચિંતામાં તેને એક સાન્ન્યન હતું, જે રમણીના પ્રેમના સહભાગી પુરુષને હોય છે—સૈંદર્યનો સાસ્ત્રિક ઉપભોગ. પણ અહીં તો ક્રૌંપદીનું જ ભયંકર અમાનુષ અપમાન થવાનું છે અને પોતે તેનું રક્ષણ કરી શકનાર નથી, ત્યાં તેનાથી એ ઉપભોગ શી રીતે થાય!

પ્રિયે! સ્પર્શ કરું શું હું, અધિકાર જરા નથી.

નિરાશાનો ઉપાય માત્ર એક રહ્યો છે. એ જ્ઞાનને જ બેશુદ્ધિમાં ડુબાવી દેવું. અંતે આ ત્રિકાલજ્ઞાની જ્યોતિષી કોઈ જલદ ઘેન લઈ પી જાય છે, જેની મંધથી જ સતી તો એભાન થઈ જાય છે. આ અતિજ્ઞાનની દશા!

આ અપૂર્ણતા માત્ર અતિજ્ઞાનની નથી. માણસના જ્ઞાન માત્રમાં કંઈક એવી અપૂર્ણતા છે. કે તે બરાબર જીવનવિગ્રહમાં પડ્યો હોય ત્યાં, કર્ણનાં અસ્ત્રોની પેઠે, તે તેને કામ આપી શકતું

નથી; દુનિયાંમાં એવું કૈંક છે જે માણસ જેટલું જ્ઞાનવાન નથી, છતાં જ્ઞાનવાન માણસને યુદ્ધમાં હરાવે છે. આ સત્ય ' વસંતવિજય 'માં પ્રતીત થાય છે. તેનું પશુ વસ્તુ મહાભારતમાંથી લીધું છે. પાંડુ વસિક છે, પત્ની તરુ તેને ધણો પ્રેમ છે છતાં એ પ્રેમનો રસાસ્વાદ એ જ એનું મૃત્યુ છે. આ ઘટનાનું કારણ જે શાપ હતો તે વસ્તુ કવિ આપણને કહેતો નથી કારણ કે કાવ્ય-નિષ્પાદ કરણમાં તે બાધક છે. તેણે એવો રસાસ્વાદ લેતા મૃગયુગલને માયુ' હતું એમ જે વાંચનારના મનમાં સ્ફુટ વિચાર આવે તો તેને પાંડુનું મરણ પણ કરણ છતાં ન્યાયી લાગે. અને તેથી કવિને વિષમતામાંથી જે કરણ શ્વનિ કરવો છે તે ન થાય. માટે એ શાપની હકીકત બહુ જ દૂર રાખી પાંડુ અને કુંતા તથા માદ્રી વનમાં રહેતાં હતાં ત્યાંથી કાવ્ય શરૂ થાય છે. ત્યાં કામીઓને ઉન્માદક વસન્ત ઋતુ ખેસે છે. સવારથી જ સ્વપ્ન અને ઉગ્ગરાથી તેનું ચિત્ત આજે અસ્વસ્થ હતું. તેમાં પાછું ' માદ્રીવિલાસ ' સરોવર, માદ્રીના નામથી તેના મનને વધારે સંક્ષુબ્ધ કરે છે. રાજા સ્તાન કરી નિત્યકર્મમાં જોડાઈ સ્વસ્થ થાય છે. કુંતાજી કોઈ કારણથી આજે હાજર નથી. માદ્રી એકલી શું કરતી હશે એવા સામાન્ય વિચારથી રાજા માદ્રીની પર્યુક્ટીમાં જાય છે. અગ્નાત રીતે તે વસન્તના પ્રભાવ નીચે આવે છે, તાપસ મટી ભર્તા, સ્વામી થાય છે, સ્ત્રીની સાથે વનમાં વિહાર કરે છે. કોકિલકૂળન સાંભળીને તેને પ્રિયાની પંચમૃષ્ટિમા નાહવાની ઇચ્છા થાય છે. શંકાનું કારણ ન જાણવાથી માદ્રી ગંગીત શરૂ કરે છે. એ દિવ્ય રાગથી સ્થાવરજંગમાત્મક લોક માત્ર સ્નેહરસથી આકર્ષાઈ વિહરે છે. રામને જ્ઞાન થાય છે કે પોતે પશુ ખેંચાવા લાગ્યો છે. મનને અંકુશમાં રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. રાણી પણ રામની વિકૃતિ જોઈ સંગીત બંધ કરે છે. રામની ક્ષુબ્ધતા તેથી ઊલટી વધે

છે. રાણી ધણીએ શાન્તિ રાખવા વીનવે છે, શાપની યાદ આપે છે પણ રાજા વધારે વિદ્વંસ થતો જાય છે. એ વિદ્વંસતા અસહ્ય બનતાં અતિદીન સ્વરે સ્પર્શસુખની યાચના કરે છે. રાજાએ ક્યારનો વૃત્તિઓ પરનો અધિકાર ખોલ્યો હતો અને હવે રાણી પણ વિચાર કરી શકતી નથી, રાજાની છાંછાને અધીન થાય છે. ત્યાં જ દંપતીજીવન એકાએક પૂરું થાય છે, એમ બતાવતું કાવ્યનું વર્ણન પણ ત્યાં જ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે.

નૈતિક મંથનમાં માણસ પોતાની અધમ વૃત્તિ સાથે લડતાં હારજીત મેળવતો જેમ કોઈવાર હેવટે હારી જાય છે તેમ અહીં પણ પાંડુ પોતાની વૃત્તિ સાથેના યુદ્ધમાં હારી જાય છે અને એ વૃત્તિ જ એને ઉચલાવી પાડે છે. પણ નૈતિક યુદ્ધનો ચિતાર આપવો એટલું જ આ કાવ્યનું રહસ્ય નથી. તેમ જ માણસનું જ્ઞાન એકલું માણસનું રક્ષણ કરવા સમર્થ નથી એટલું જ અહીં ઉદ્દિષ્ટ નથી. કવિને એ બતાવવું છે કે હારજીત કોની કોની વચ્ચે થઈ તે જુઓ. એક બાબુ રસિક પ્રણયી ચેતનવાળો પાંડુ છે અને બીજી બાબુ વસન્ત છે, જેને નથી ચેતન, નથી રસ, નથી પ્રેમ કે દ્વેષ. સૃષ્ટિની રચનામાં ક્યાંક એવું કોઈ ગૂઢ અચેતન બલ રહેલું છે જે માણસને, જ્ઞાનવાન પ્રણયી ચેતનવન્તા માણસને હરાવી દે છે. જગતની યોજનાની જ આ વિચિત્રતા છે.

‘ ચક્રવાક મિથુન ’નું વસ્તુ ‘ મૃગતૃષ્ણા ’ અને ‘ કલ્પના અને કરતૂરીમૃગ ’ની પેઠે કવિસમયમાંથી લીધું છે. ચક્રવાક અને ચક્રવાકીને અત્યંત પ્રેમ છે પણ રાત્રિએ બંનેને વિયોગમાં રહેવું પડે છે એવો કવિએનો સમય છે. કાન્ત આ જ સમયમાંથી એક જોડું કલ્પે છે. તેમની વચ્ચે પહેલેથી પ્રેમ શરૂ થાય છે, અને વંખત જતાં તે ગાઠ થતો જાય છે.

પણુ પ્રેમ શરૂ થયો ત્યારથી જ રાત્રિવિયોગ પણુ શરૂ થયો હોવો જોઈએ.' ત્યારે કાલ જતાં એ વિયોગ સહન કરવાની ટેવ ન પડી જાય ! કવિ કહે છે 'ના, પ્રેમ વધતો જાય તેમતેમ એ વિયોગ વધારે અસહ્ય લાગતો જાય. પ્રેમ અનંતકાલમાં વિહરનાર ભાવ છે.

સમયનું લવ ભાન રહે નહીં:

અવધિ અંકુશ સ્નેહ સહે નહીં:

આ ચક્રવાકમિથુન પ્રેમની આવી પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલું છે. તેમનાથી વિયોગ સહન થતો નથી. સૂર્ય પશ્ચિમ તરફ નમતો જાય છે તેમતેમ સૂર્યના તેજમાં રહેવા દંપતી જાયે જાયે અડતાં જાય છે. આ નિત્યપાતી વિરહમાંથી બચવા ચક્રવાકી પતિને સૂચના કરે છે:—

ચાલો એવા સ્થલ મહિં, વસે સૂર્ય જેમાં સદૈવ;

આનાથી કેં અધિક હૃદયે આદ્રં જ્યાં હોય દૈવ.

પણુ આ સ્થિતિમાંથી બચાય તેમ નથી. ચાલુ જમાનાની શોધ-ખોળો પણુ તેમને બચાવી શકે તેમ નથી. ધીટ ચક્રવાક, ઉત્તર ધ્રુવપ્રદેશને અનુલક્ષીને, જવાબ આપે છે:—

લાંબા છે જ્યાં દિન પ્રિય સખી ! રાત્રિએ દીર્ઘ તેવી,

આ એશ્વર્યે પ્રણયસુખની, હાય ! આશા જ કેવી !

જાનમાં ભલે ગમે તેટલી પ્રગતિ કરો પણુ જગત ઉપર જ્યાં સુધી આવું કોઈ નિષ્કુર 'એશ્વર્ય' ચાલે છે ત્યાં સુધી પ્રણય-સુખની આશા જ કેવી ?

આશાનો નહિ પણુ નિરાશાનો એક ઉપાય ચક્રવાક બતાવે છે. તીચે પડી આ વિરહ અને- આ વિરહહર્ષ છવન બન્નેનો ત્યાગ કરવો. દિવ્યધુગલ રવિતેજ જોવા જાયે ચલાય તેટલે અટકું

હતું ત્યાંથી આંખો મીચી પડતું મૂકે છે. ફરીને આંખો ઉઘાડે છે તો તેમને કંઈ પ્રકાશ જોવું દેખાય છે. પણ તે પ્રકાશ માત્ર આભાસ છે. તેમણે પડીને ગ્રેમની ખાતર જીવનનો ભોગ આપ્યો પણ તેથી કશું વળ્યું નહિ. એ પ્રકાશને દેખીને તે પ્રકાશની આશાએ વધારે વેગથી પડ્યાં—પડવાની ગતિના નિયમે પણ પડવાનો વેગ વધતો જ જાય—પણ તેથી આ ખરી દુનિયામાં તેની કશી અસર થઈ નહિ, તેમના જવાથી એ શૂન્ય અવકાશ એનો એ રહ્યો, માત્ર એ દંપતીમાં હતું તેટલું ચેતન હોલવાયું:—

અમિત એ અવકાશ વણી મહી,
કયદિં ય ચેતન એક દીસે નહીં.+

કરણરસ નિષ્પન્ન કરવાની કાન્તની રીતિ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. તેમના કરણમાં માત્ર ઇષ્ટ વસ્તુનો નાશ એ જ વિભાવ, રસનું કારણ નથી. કવિ જગતમાં રહેલી કોઈ ગૂઢ પણ વ્યાપક

+ આ જૂનો પાઠ છે. નવા પાઠમાં

કયદિં અચેતન એક દીસે નહીં.

એમ કશું છે તેથી અર્થ ઉપર આપ્યો તેથી વિપરીત જ થાય છે, એ દંપતીના આત્મભોગથી સર્વત્ર ચેતનમય થઈ ગયું, એવો થાય છે. જુઓ ટિપ્પણ. પૃ. ૧૬૫ થી ૧૬૭ની ટીપ્.

શ્રી. નરસિંહરાવભાઈ એમની વિવર્તલીલામાં જૂના પાઠનો પણ એ જ અર્થ કરે છે (જુઓ ટિપ્પણ પરિશિષ્ટ), પણ ઉપર ખતાવી તે ટીપમાં આપેલ કાન્તમાલાના પત્રના અવતરણથી પ્રથમના પાઠનો અર્થ ચેતન્યના નાસ્તિપક્ષે હતો તેમાં સંશય રહેતો નથી. શ્રી. નરસિંહભાઈએ, ઠા સુવર્ણા સયુજા સલાયાની સુંદર કલ્પનાથી આકર્ષાઈ ચક્રવાક મિથુન'માં પણ એ અર્થ આપ્યો છે. પણ એ કલ્પિત અર્થ પણ કવિએ સુધારતા પાઠને ઇષ્ટ છે, માટે વિચારી લેવા જેવો છે.

વિષમતાનું આપણને જ્ઞાન કરાવે છે. ઇષ્ટનાથ પણ વિષમ તો છે. 'વિષમ' જ તેનું તદ્દર્શન 'વસન્તુ' લાગે છે. કોઈ વસન્તી આપત્તિથી હૃદય ધાયલ થાય ત્યારે મૃદુ થઈ દ્રવે. પણ કાન્તનાં કાવ્યોમાં માત્ર આમ થતું નથી. તેમનાં કાવ્યમાં માત્ર અસહ્ય વિષમતા એ વિભાવ નથી પણ એ વિષમતામાં અન્યાય છે, તેમાં જગતની યોજનાની અપૂર્ણતા છે એ સામે કવિમાનસની ફરિયાદ છે, પોકાર છે, અને એ અન્યાય સામે કવિમાનસ લડતું લડતું કરણુ નિષ્પન્ન કરે છે. તેનો નાયક એ વિષમતા સામે યુદ્ધ કરતો સહૃદયમાં સમભાવ, આદર, બલ અને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરતો વિપત્તિ પામે છે. કરણુમાં વીર અને અદ્ભુતના મિશ્રણથી ભવ્યતા આવે છે. ચક્રવાક અને ચક્રવાકી રાત્રિવિરહમાં દીન થઈ જો માત્ર કલ્પાન્ત કરતાં ચીતર્યાં હોત તો તેથી પણ કરણુ નિષ્પન્ન થાત પણ આ યુગલ એમ ન કરતાં વિષમતા—અન્યાયની સામે સર્વાત્મથી લડે છે અને એમાં પોતાના ઐહિક જીવનનો ભોગ આપે છે. 'વસન્તવિજય'માં પાંડુના મરણથી માદ્રીને કલ્પાન્ત કરતી ચીતરી હોત તો મૃદુ કરણુ નિષ્પન્ન થાત પણ કાવ્યમાં એ અંધ ચેતનહીન અર્થહીન વસન્તબલ સામે થતો, તરફડિયાં મારતો અને અતિ માનવ મર્યાદાને વશ થઈ મૃત્યુને બેટતો આપણે પાંડુને જોઈએ છીએ. 'અતિજ્ઞાન'માં સહદેવ એ જ રીતે પોતાના જ્ઞાનની વિષમ મર્યાદા સામે લડતો અને વ્યર્થ પ્રયત્નો કરતો કરણુ અવસ્થામાં ડૂબે છે. 'મૃગતૃષ્ણા'માં મૃગી અને 'કલ્પના અને કર્તુરીમૃગ'માં મૃગ વસ્તુસ્થિતિની સામે થઈ શકે તેમ નથી પણ એ સ્થિતિના અન્યાય સામે કવિમાનસ એવો જ હોભ અને તડકડાટ અનુભવે છે. આ રીતિ આપણાં કાવ્યશાસ્ત્રમાં સ્પુટરૂપે સ્વીકારાઈ જણાતી નથી. આ કરણુ, વીર અને અદ્ભુતના મિશ્રણથી સામાન્ય રીતે 'કરણુ' ગણાતા કરણુથી વિન્ન

રસાસ્વાદ આપે છે અને પશ્ચિમમાં ટ્રેજિક (tragic) ગણતા રસને વધારે મળતો આવે છે. પણ આ પ્રકારનો ક્ષોભ આપણાં કાવ્યોમાં ટ્રાઈ રીતે અસંગત નથી. સ્ટુટ સ્વીકારાયા વિના પણ તેની ઝાંખી ધણી જગાએ થાય છે. ખીજા દાખલા ન શોધતાં કહી શકાએ કે કૌચમિથુનમાંના એકના વધથી આલકવિ વાહ્મીકિનો શોક શ્લોકત્વને પામ્યો તેમાં આવો જ ક્ષોભ અને પુણ્યપ્રકોપ હતો.

કરુણનો શામક શાન્ત છે. શોકથી ક્ષુબ્ધ થયેલું હૃદય ટ્રાઈ મહા સત્યમાં સાન્ત્વન શોધે છે. જગતની વિષમતાથી ક્ષુબ્ધ થયેલું હૃદય વધારે જાંચે ચડે છે અથવા આત્માના ગહનમાં વધારે જાંચે જતરે છે અને એવું ટ્રાઈ વિશાલ સત્ય શોધી કાઢે છે જેમાં વિષમતાના બન્ને વિરોધી અંશોનું સમાધાન થઈ જાય.

કાન્તમાં પણ એ જ રીતે શાન્ત પ્રગટે છે. તેમને વિરોધનું સમાધાન થાય છે. જગત પરની અપૂર્ણતાઓ સ્વામીના ધામમાં પૂર્ણ થવાની છે એવી એમને અચલ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. આ શ્રદ્ધામાંથી કાવ્યનાં ' સ્ફટિકવિશદ ' ' શાન્ત મહાશિવ નીર ' અવતરે છે. પણ હવે એ નીર ઓસરી ગયાં છે. મંથનના તાપમાં તેનાં બલ વિપુલતા સોસાઈ ગયાં છે. કાવ્યની મધુરતા એની એ જ છે પણ સંગીતનું પ્રાધાન્ય, વિસ્તારની અહ્યતા, પંક્તિઓનાં પુનરાવર્તનો વગેરે સ્રોતની ક્ષીણતાનાં ચિહ્નો જણાવા લાગે છે. વળી ક્રિશ્ચન સંપ્રદાયના વિચારો અને ભાવનાઓને બને ત્યાં સુધી મૂળ રૂપમાં જ રાખવાના આગ્રહથી અને ક્રિશ્ચન ધર્મશાસ્ત્રની ઠયાના અંતર્ગત ઉલ્લેખથી કેટલાંક કાવ્યો સામાન્ય ગુજરાતી વાચકને રસોદ્બોધક થઈ શકે એવાં

નથી. ' કાર્ડિનલ ન્યુમેનની પ્રાર્થના ' કે ' સપીને આમંત્રણ ' જેવાં કેટલાંક સંગીત કાવ્યોમાં અદ્ભુત સફળતા મળી છે, પણ રસતું અધિકરણ અનેક સૈકાથી સિદ્ધ થયેલું વાચકનું હૃદય છે અને ગુજરાતમાં ક્રિશ્ચન સંપ્રદાયના વિચારો અને ભાવનાઓ એના એ સ્વરૂપમાં હજી રસોદ્બોધક થયાં નથી.

કાન્તની એ ગદ્યન સરસ્વતી એકાએક કેમ લુપ્ત થઈ ગઈ ! — ગદ્યન શબ્દ એમનાં કાવ્યોને બરાબર યોગ્ય છે. એમના અનુભવો ગદ્યન છે, એમનાં મન્દનદુઃખો ગદ્યન છે, એમનાં કાવ્યોમાં ભાવો ગદ્યન છે અને એમનાં કાવ્યોમાં એ શબ્દ જ વારંવાર આવે છે.—એ ગદ્યન જસો એકાએક કેમ અટકી પડ્યાં ! ' એ માગ્યા વગર સ્તોત્રો ઉપર સ્તોત્રો વરસાવતો ' મેઘ કેમ અદશ્ય થયો ! કાન્તના કાવ્યરસતું વિશેષ પાન કરવાની ઇચ્છાના જ આ ઉદ્દગારો હોય તો તેને માટે કંઈ કહેવાતું નથી. એટલું જ કે એ ઉદ્દગારો સ્વાભાવિક છે. પણ જો એના ગદ્યમાં કાન્ત ઉપર જરા પણ આક્ષેપ હોય તો તેનો ઉત્તર આપવો જોઈએ.*

* આનો પ્રશ્ન અંગ્રેજ કવિ કોલરિજ વિશે પૂછાયો છે. તેથી તેને વિશે જરા વિશેષ લખવું અપ્રસ્તુત નહિ ગણાય. તેણે The Ancient Mariner કૃતિને એક અદ્વિતીય કાવ્ય લખ્યું જેનો જાદુ ચેકસપિયરથી પણ વધારે ચમત્કારી ગણાય છે. તે પછી Christabel અને Kubla Khan જે કાવ્યો આરંભ્યાં પણ કદી તે પૂરાં કરી શક્યા નહિ. કેટલાક વાચકો તેના કાવ્યની સ્તુતિ કરી પછી તરત જ પ્રશ્ન પૂછે છે : ' પણ તેણે વધારે કેમ ન લખ્યું ? જો તેણે વરસોવરસ એવું એકાદ કાવ્ય 'જ આખું' હોત તો અંગ્રેજ સાહિત્ય કેટલું સમૃદ્ધ યાત ? ' આ અણ-સમજના પ્રશ્નને અણસમજનો ઉત્તર મળી રહે છે. કોલરિજ પછીની વયમાં અફીણસેવન આરંભ્યું, તેની કર્તાવ્યશુદ્ધિ નિર્બળ થઈ ગઈ, તેની કલ્પનાની પાંખ નબળી પડી ગઈ, અને કાવ્યના પ્રયત્નો

મણિમાધના જીવનના બનાવો ટાંકીને એમ કહેવું સહેલું છે કે તેમણે દ્વિલક્ષ્મી અને ધર્મની શોધમાં ન પડતાં કાવ્યમાર્ગે જ પ્રગતિ કરી હોત તો વધારે સારું. પણ આપણે જાણવું જોઈએ

બધા નિષ્ફળ ગયા. કોલરિજનેા મિત્ર વર્ડ્ઝવર્થ મદાન કવિ થઈ ગયા અને કોલરિજે પોતે કાવ્ય છાંદી તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારમાં લીધું. પછી તેની લાંબી જીવનસંધ્યામાં અફીણનું સેવન, મિત્રો સાથે ઝઘડા અને વળી પુનઃસંબંધ, દેશાન્તરમાં રખડપટ્ટી અને પાછું સ્વદેશગમન, પ્રતો અને પ્રતબગો, યોદ્ધી સ્વસ્થતા અને પાછા ઠીકા નિરાશા સિવાય કશું રહ્યું નથી.

પણ કવિમાનસને સમજનાર ટીકાકારે તેને ન્યાય આપ્યો છે. તે કહે છે કે એક નવું કાવ્ય લખવામાં જ કોલરિજને શ્રમ પડ્યો તે એટલો બધો હતો કે તેની બધી શક્તિ તેમાં જ ખપી ગઈ. અને માનુસની શક્તિને મર્યાદા ન હોય એવું કદી બન્યું છે ?

આ આપો પારિમાફ ઉતારવો ઉચિત ધારું છું:--

“ All this is true enough, or at least can be made convincing by any one who sets forth the story of Coleridge's subsequent aberrations. But before we blame his weakness let us ask ourselves if it be conceivably within one man's measure to produce a succession of poems on the plane of The Ancient Mariner; and, next, if—the magic granted, as it must be granted—it would not almost necessarily exhaust a man. In other words, let us enquire if, in a man who performed that miracle, his failure to perform others may not be more charitably set down to a divine exhaustion than charged upon his frailties.....In his

કે એ કાવ્યો પશુ, જે સત્યની ખોજ તેઓ કરતા હતા તેમાંથી જ ઉદ્ભવતાં હતાં. અને એ સત્યની ખોજે જ ધર્મમંથનનું રૂપ પકડ્યું. મણિભાઈના પત્રોમાંથી સાબિત કરી આપવું સહેલું છે કે કેવળ આવેશમય ન બની જતાં તટસ્થ રહી વસ્તુઓની પરીક્ષા કરવાની તેમણે ટેવ પાડી હોત તો તેમને અને ગુજરાતી સાહિત્યને ઘણું લાભ થાત. પણ વસ્તુઓ સાથે સર્વોત્તમથી સમભાવ કરવાની ટેવથી જ તેમનું હૃદય સમૃદ્ધ બનતું, જેનાથી તેમનાં કાવ્યો વિચાળ સમભાવવાળાં અને માત્ર પરલક્ષી જ નહિ પણ જગલક્ષી થયાં છે+

struggles to finish it (Christabel) he was fighting against stronger adversaries than opium; against fate and a providence under which things being what they are, their consequences will be what they will be." Sir Arthur Quiller-Couch. Studies in Literature. p. 222, 223.

+ શાન્ત રેતે જ એક પત્રમાં લખે છે:—

"I have told you in self-disparagement that I was very impressible. Many and various things attract me and sometimes I might be admiring contradictory things. But this I think is a gain that I can sympathetically view more things than some of my friends can. And besides it gives richness to one's feelings when he obtains agreeable responses in various quarters."

(વિન્તમાળા પૃ. ૨૬૩. શાધાન્તર માટે જુઓ પૃ. ૨૬૪) આની

તેમને કાવ્યસંગ્રહ ઘણો નાનો છે તેવું કારણ તેમના જીવનમાંથી ગમે તે શોધીને બતાવી શકાય. પણ આપણે જાણવું જોઈએ કે કવિની સર્જકશક્તિને પણ સીમા હોય છે. હરકોઈ ઉત્તમ સર્જનમાં તેની શક્તિનો કેટલો વ્યય થતો હશે તે આપણે શું જાણીએ? તેમાં પણ કાન્તને તો બધી બાબતમાં નવું જ પ્રસ્થાન કરવાનું હતું. તેમને જે ભાવો વ્યક્ત કરવાના હતા તે નવા જ હતા—હજી સુધી ગુજરાતી સાહિત્યમાં નહિ પ્રગટ થયેલા હતા. ભાષા વગેરે હજી તેને અનુકૂલ કરવાનાં હતાં. અને એ સર્વ જોતાં કાન્તે જે ક્યું છે તે કાંઈ ઓછું નથી. દલપતશૈલીના પ્રયત્નો જતા કરતાં, તેમણે પ્રથમ સ્વતંત્ર કાવ્ય 'મારી કીરતી' ૧૮૮૬ માં લખ્યું. તે પછી ૧૮૮૯ માં બાવીસ વરસનો ઉંમરે તો સાહિત્યમાં નવો ચીસો પાડનારું 'વસન્ત વિજય' સર્વાંગસુંદર બહાર પડ્યું. તે પછી ૧૮૯૦માં 'અક્ષવાક મિથુન' એવું જ કાવ્ય. તે જ વરસમાં 'ઉદ્ગાર'—નવો જ ભાવ નવી જ શૈલી. 'દેવયાની' એ જ અરસામાં આરંભાયું. ૧૮૯૧માં પ્રથમ પત્ની સૌ. નર્મદાનું અવમાન અને એ વરસે થી. નરસિંહરાવ સાથેની વાતચીતમાં મણિભાઈ

સાથે સરખાવે અંગ્રેજી કવિ કીટ્સ વિશે મિ. બ્રેલીને અભિપ્રાય:—

'Keats had the impulse to interest himself in everything he saw or heard of, to be curious about a thing, accept it, identify himself with it, without first asking whether it is better or worse than another, or how far it is from the ideal principle' Oxford Lectures on Poetry. p. 237.

કહે છે: “ કાણુ જાણુ એ કાવ્ય હું પૂરું કરીશ કે નહિ ? ”
 બસ અહીંજ કવિને સર્જનનો યાક, લાગ્યો. કાઈ કાઈ કવિ
 અત્યંત મંથન, સંવેગ, દુઃખના અનુભવથી જ કાવ્ય લખી શકે છે. *
 જગતની વિષમતાના ચિંતનનાં મહામંથનો સિવાય, સહદેવનું અને
 પાંડુનું દુઃખ સમભાવથી ભોગવ્યા સિવાય, એ કાવ્યો એટલાં ભવ્ય
 બન્યાં હોત ? અને એ દુઃખો, એ મંથનો, ભોગવવાની શક્તિને
 સીમા હોય તો તેમાં કાનો દોષ કાઢવો ? એટલાં ગહન સુંદર
 કાવ્યો એટલાં ગહન દર્દો સિવાય નથી ઉદ્ભવતાં અને એ દર્દોનો
 યાક લાગે છે એ પણ, કાન્તે કરુણ કાવ્યોમાં નિરૂપેલી વિષમતા
 જેવી એક કરુણ વિષમતા છે. અને જેમ કાવ્યમાં તેમ જીવનમાં
 એ વિષમતા સામે પણ કાન્તે ભવ્ય પ્રયત્નો કર્યા છે એ તેમના
 જીવનમાં સ્પષ્ટ જણાય છે.

એમના મંથનોનું - ક્ષણ સર્વત્રાણ્ય યત્નું નથી એ ખરું. પણ
 મનુષ્યની મહત્તા તેના મંથનના પુરુષાર્થથી માપવાની છે, તેના

* ફ્રી સરખાવો કીટસ વિશેનાં મિ. બેટ્લીનાં વાક્યો:—

“ But the other kind [of Beauty] is won
 through thought and also through pain. And
 this second and more beautiful kind is also the
 higher, the fuller, the nearer to the Principle
 [of Beauty]. That it is won through pain is
 doubly true. First, because the poet cannot reach
 it unless he consents to suffer painful sympathies...
 and, in the second place, it has pain in itself,
 or at least appears in objects that are painful.”
 Oxford Lectures on Poetry. pp. 230-31.

દુબી નહિ. અને એમણે સ્વીકારેલો ધર્મસંપ્રદાય આપણને શ્રાવ્ય થયો નથી એટલું જ, બાકી એમણે સ્વીકારેલાં મંતવ્યો તો ધણાં ખરાં સનાતન સત્યનાં જ છે અને એ જ એમણે પોતાની અમર વાણીમાં ગાયાં છે.

અને આવાં મંથનો એ કંઈક આ યુગનું લક્ષણ નથી? પશ્ચિમમાં પણ મહામન્થનમાં પડેલા કવિઓનું આમ જ નથી બન્યું? ઈબસેને તપ અને આનંદનો સમન્વય કરવા કેટલા પ્રયત્નો કર્યા, તેમાં તેનું બળ ઘટતું જ ચાલ્યું, તેણે જેને સમન્વય માન્યો તે કોઈએ સ્વીકાર્યો નથી, અને તે પોતે અંતે કેટલાંક વરસો ગાંડો રહી મૃત્યુ પામ્યો. ગોગોલે ઘણું જ આશાજનક હાસ્યનું મહાકાવ્ય આરંભ્યું, ધીમે ધીમે તે કલા તરફ બેદરકાર બનતો ગયો, છેવટે તેની પ્રતિભા પ્રેતાવાહનના અગમ્યવાદમાં ગુમ થઈ ગઈ. નિર્યે પણ આવા જ મહામન્થનમાં પડી શુદ્ધિ જોઈ બેઠો. આપણા જમાનાની એવી મહામન્થન નિમગ્ન બે વ્યક્તિઓઃ પ્રથમ નર્મદાશંકર કવિ અને પછી મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ. નર્મદાશંકરની બુદ્ધિએ પણ ઊંચલા ખાધેલા. સહગત ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીનું પણ એક પ્રકારનું સમન્વયનું મંથન ગણીએ—જો કે ખરૂં મંથન સરસ્વતીચંદ્રનું હતું અને કર્તા તટસ્થ વધારે હતા, અને મંથન હૃદય કરતાં બુદ્ધિનું વધારે હતું. એમનો સમન્વય પણ ક્યાં સર્વસ્વીકાર્ય થયો છે? આ યુગ જ કાંઈ એવો છે. હજી વધારે ભોગ માગતો હશે.

સર્વ જોતાં પૂર્વાભાષ્ય વિપુલ ગ્રન્થ નથી છતાં તેનું સ્થાન આપણા સાહિત્યમાં અપૂર્વ છે અને ગુજરાતી સાહિત્ય જ્યાં સુધી વંચાશે ત્યાં સુધી તે ટકી રહેશે તેમાં સંશય નથી. તેનું માધુર્ય, તેના ઉન્નત અને ગહન ભાવો, તેની લક્ષ્યવેધી તરંગમય શૈલી,

તેનું સંગીત સર્વ અનુપમ અને અનુત્તર છે.

અને એ કાવ્ય જે કવિજીવનમાંથી પ્રસર્યું છે તે જીવન પણ તે કાવ્યમાં એવું જ સુરેખ પ્રતિબિંબિત થાય છે. વ્યક્તિની પરિક્ષામાં તજી કાન્તે વિશાલ કલ્પના અને સમભાવથી જગતમાં ગૂઢ રહેલી વિષમતા જોઈ તે તેમનું કાન્તદર્શિત્વ છે. એ જગતની વિષમતા માટે તેઓ અંતરતાપનું તપ તપ્યા તેથી તે આપણા પૂજ્ય છે. એ અનુભવને સુંદર સર્વશાલ વાડ્મયમાં તેમણે મૂક્યો તે તેમની કલાશક્તિ છે. અને તેઓ સંસારનાં મહા-મંથનોની યાતનાથી મુક્ત થઈ પોતાના ઇષ્ટ જીવનમાં ગયા છે એમ વિચારીએ છીએ ત્યારે

આજે અન્ય પ્રકારે આ મારું નમે
નમતો સાથે આત્માનો એ તત્ર જો !

તા. ૨૮-૯-૨૬
ગુજરાત મહાવિદ્યાલય
અમદાવાદ

રામનારાયણ વિ. પાઠક

કાવ્યોની આતુર્વી*

મારી કીસ્તી. ૧૮૮૬. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત. ^૧ પ્રસિદ્ધ, બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૮૮૯ ઓગસ્ટ	}	પ્રો. ઠાકોર
સૃષ્ટિસૌંદર્યથી મન ઉપર થતી અસર		
રમા. ૧૮૮૭. કાન્તમાલા પત્ર ૯૦, પત્ર ૬. કલ્પના અને કરતૂરી મૃગ.	}	"
સ્વર્ગગંગાને તીર.		
પ્રિયા કવિતાને આશ્વાસન. કાન્તમાલા ^૨ પત્ર ૬.	}	"
મૃગતૃષ્ણા		
અતિશાન. વસંત વિભવ ઉપરની મકરન્દની ટીકા. પૂર્વાલાપ પૃ. ૧૬૬.	}	"
વસંત વિભવ. એપ્રિલ ૧૮૮૯. કાન્તમાલા પત્રો ૩, ૪, ૫.		
મિત્રને આમન્ત્રણ	}	પ્રો. ઠાકોર

* બને ત્યાં સુધી રચાયતા સમયથી કમ નક્કી કર્યો છે અને તે ન મળ્યો ત્યાં પ્રસિદ્ધિના સમયનો આધાર લીધો છે. તારીખ, મહિનો, સાલ, બધાંમાંથી જેટલું નક્કી થઈ શક્યું તેટલું આપ્યું છે અને જ્યાં એ નક્કી ન થઈ શક્યું ત્યાં અમુક અરસાનાં કાવ્યો કૌંસ કરી બેમાં મૂક્યાં છે. દરેક પ્રસંગે સમયનિર્ણયનું પ્રમાણ ટાંક્યું છે.

૧. કાન્તનાં સમગ્ર બધાં કાવ્યોની નકલોની એક ચોપડી શ્રી કરુણાશંકર પાસે છે અને તેમાંનાં ઘણાંખરાંની નીચે રચ્યા સાલ કે તારીખ આપી છે. આ ચોપડી પ્રો. ઠાકોરે જોઈ છે. એક બે ઠેકાણે એમાંની તારીખ વિસ્મૃતિને લીધે ખોટી જણાઈ ત્યાં પ્રો. ઠાકોરે તે સમયના કાગળોને આધારે સુધારી છે.

૨. કાન્તમાલામાં 'કાન્તની પત્રધારા'નો વિભાગ છે તેમાંના પત્રોનો અહીં નિદેશ છે.

રાજહંસને સંબોધન. જાન્યુઆરી ૧૮૯૦, યુગધર્મ ૪, ૨૭૭.
મતમયૂર. પ્રસિદ્ધ, ઓક્ટોબર ૧૮૯૦ પુદ્ધિપ્રકાશ. પણ લખાયેલું
તે પહેલાં પ્રો. ઠાકોર

અધુને આવાહન } ૨૮-૫-૯૦ પહેલાં.
સ્નેહશંકા (મૂળ 'કોમલ ઉપાલંભ') } કાન્તમાલા પત્ર ૯
ઉદ્ગાર. ઓગસ્ટ ૧૮૯૦ પુદ્ધિપ્રકાશ. } ઉપરની ટીપ.

ચક્રવાક મિથુન. ૧૮૯૦ ની પહેલી ટર્મ. યુગધર્મ ૪, ૨૭૬.

દેવયાની ૧૬-૧૦-૯૦ પહેલાં. કાન્તમાલા પત્ર ૧૨.

રતિને પ્રાર્થના. ૨૨-૧૯-૯૦. યુગધર્મ ૪, ૨૭૭.

હિપહાર. ૧૮૯૧. યુગધર્મ ૪, ૨૭૬.

વિધુર કુરંગ. ૧૨-૧૧-૧૮૯૧ ના અરસામાં. કાન્તમાલા પત્ર
૧૬, ટીપ. પ્રસિદ્ધ આવાહ ૧૯૬૫ વસંત.

પ્રમાદી નાવિક. પ્રસિદ્ધ, જ્યેષ્ઠ સંવત ૧૯૬૫, વસંત. લખેલું
ઇ. સ. ૧૮૯૧. કાન્ત*

માનસસર. સંવત ૧૯૪૯ના કાર્તિકના જ્ઞાન દર્શનના અંકમાં
પ્રસિદ્ધ થયું. ઇ. સ. ૧૮૯૨. પ્રો. ઠાકોરનો
ખાનગી પત્ર.

પ્રણયની ખાતર જ પ્રણય. ૧૮૯૩. યુગધર્મ
૪, ૨૭૬. પ્રસિદ્ધ, સં. ૧૯૪૯ના
પોષના જ્ઞાનદર્શનમાં. } પ્રો. ઠાકોરનો

અગતિગમન. પ્રસિદ્ધ, સં. ૧૯૪૯ ના
ભાદ્રપદના જ્ઞાનદર્શનમાં. } ખાનગી પત્ર

પ્રણયવચન માટે પ્રાર્થના
સ્નેહ માટે સ્વર્ગત્યાગ

* મૂળ 'નિરાશ નાવિક.' લખેલું ૧૮૯૩ એમ પ્રો. ઠાકોર કહે છે.
જુઓ પ્રસ્થાન પુ ૩ અંક ૧ પૃ. ૪૧. પણ વસંતમાં કાવ્ય છપાયું તેમાં
કાન્તે પોતે ઉપર પ્રમાણે સાલ આપેલી છે.

- પ્રણયમાં કાલક્ષેપ. ૧૮૯૫-૯૬. ગ્રો. ઠાકોરનો ખાનગી પત્ર.
 મુગ્ધાને સંબોધન. ૨૪-૮-૯૬. શ્રી. કરુણાશંકરની પ્રત.
 વત્સલનાં નયનો. ૬-૧-૯૭ કાન્તમાલા પત્ર ૩૩. પૃ. ૩૪૧-૪૨.
 આશા ગીત. ૧૦-૩-૯૭. કાન્તમાલા, પત્ર ૩૬ની ટીપ. શ્રી. કરુણા-
 શંકરની પ્રતમા ૧૦-૪-૯૭ છે.
 અજ્ઞાન સખા પ્રતિ. ૨૭-૩-૧૮૯૭ પહેલા. કલાપીના પત્રો
 પત્ર ૧૨-૫ પૃ. ૧૬. કાન્તમાલા, પત્ર ૩૯, ટીપ.
 રળની માગણી. ૨૧ કે ૨૨ માર્ચ ૧૮૯૭. કાન્તમાલા,
 પત્ર ૩૬, ટીપ. શ્રી. કરુણાશંકરની પ્રતમાં ૨૨-૪-૯૩.
 પહેલા સ્નેહીનો પ્રત્યુત્તર. ૨૩-૩-૯૭ ના પોસ્ટકાર્ડમાં. કાન્તમાલા,
 પત્ર ૩૫, ટીપ.
 વિપ્રયોગ. ૨૭-૩-૯૭ પહેલાં. કલાપીના પત્રો, ૧૨-૫.
 પ્રિયાને પ્રાર્થના. ૧-૪-૯૭. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત. જુઓ
 કાન્તમાલા પત્ર ૩૬ની ટીપ.
 અનામી નામ. ૧૦-૪-૯૭. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત. કાન્તમાલા,
 પત્ર ૩૭, ટીપ.
 પુરાની પ્રીત. ૧૬-૪-૯૭. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.
 બહાલાંઓને પ્રાર્થના. ૨૫-૪-૯૭. શ્રી. કરુણાશંકરની પ્રત.
 ગાનવિમાન } પ્રાણુલાલના અવસાન (૧૮૯૮) સમયની.
 મિત્રને નિવેદન } ગ્રો. ઠાકોરનો ખાનગી પત્ર
 સ્વર્ગગીત. ૧૩-૪-૯૮ પહેલાં. કલાપીના પત્રો. ૩૯-૩૨.
 પવિત્ર ભોજન. ૨૫ કે ૨૬ માર્ચ ૧૯૦૦. શ્રી કરુણાશંકરની
 પ્રતમાં ગ્રો. ઠાકોરની ટીપ.
 બહાલાંઓને ઉપદેશ. મણાર, ૨૪-૫-૦૧નો શ્રી. કરુણાશંકર ઉપરનો
 કાન્તનો પત્ર.
 બિરાહરોને પ્રાર્થના. ૨૫-૫-૦૧, કાન્તમાલા પૃ. ૨૮૫.

ચન્દાને સંબોધન. ૧૯૦૧ માણેકઠારી પૂનમ. યુગધર્મ ૪, ૨૭૭.
વસંતને પ્રાર્થના. પ્રસિદ્ધ ચૈત્ર ૧૯૫૮ વસંત. ૧૯૦૨.

બાલરુદન. મે ૧૯૦૨. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત. પ્રસિદ્ધ શ્રાવણ
૧૯૫૮ વસંત.

પ્રભુ પ્રાર્થના (પૃ. ૭૭). ૨૮-૬-૦૨. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.
૫૬. (બહાલાંઓ શા માટે સતાવો.) ૨૯-૬-૦૨. કાન્તમાલા
પૃ. ૨૮૬.

મહેમાનોને સંબોધન. ૧૯૦૨. શ્રી મુનિકુમાર.

સ્વર્ગસ્થ દેવીને પ્રાર્થના } કાન્તમાલા પૃ. ૨૮૭
સાગર અને શશી } ૩૦-૬-૦૨. શ્રી કરુણાશંકરની
પ્રત. પ્રસિદ્ધ આષાઢ ૧૯૫૮ વસંત.

૫૬. (દીન ઉપર દયા કરજો.) ૧૧-૫-૦૩. કાન્તમાલા પૃ. ૨૮૭.
શ્રી. કરુણાશંકરની પ્રતમાં ' નાના ગોપનાથ.
૩૧-૫-૦૨ ' જણાવેલું છે.

પશ્ચાત્તાપ. ૧૧-૧૦-૦૩. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.

કલાપીને સંબોધન પ્રસિદ્ધ, કલાપીને કેકારવ ૧૯૦૩.

બહાલાંને આરામ. ૧૯૦૩. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.

રનેહગીત. નવેંબર ૧૯૦૩. કાન્તમાલા પૃ. ૨૮૬.

ચંદાનો સંદેશો. પ્રસિદ્ધ જ્યેષ્ઠ ૧૯૬૦ વસંત. ૧૯૦૪.

કુસુમની બિમારી. ૧૯૦૪. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત. પ્રસિદ્ધ શ્રાવણ
૧૯૬૧ વસંત.

કાર્ડિનલ -યુમેનની પ્રાર્થના. પ્રસિદ્ધ પોષ ૧૯૬૧ વસંત. ૧૯૦૫.

પ્રભુ પ્રાર્થના. (પૃ. ૮૮) ૧-૪-૦૫. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.
પ્રસિદ્ધ, ભાદ્રપદ ૧૯૬૧ વસંત.

આંતર સપ્તપદી. ૩-૬-૦૬ પહેલાં. કાન્તમાલા પત્ર ૭૫.

એક પ્રશ્ન. ૧૯૦૬. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.

હિન્દી વીરોને સંબોધન
બહાલાંગ્યોને ઉપદેશ
પ્રાર્થના અને પ્રતિધ્વનિ } ૧૯૦૬-૦૭. શ્રી મુનિકુમારનો
પત્ર.

સખીને આમન્ત્રણ. [મૂળ ' પ્રિયાને આમન્ત્રણ '] ૧૯૦૭.
શ્રી. કરુણાશંકરની પ્રત.

પ્રભુની પાઠશાલા ૧૯૦૭-૮માં સાંભળેલું.

હૃદયગીતા, પ્રસિદ્ધ કાર્તિક ૧૯૬૪ વસંત. ૧૯૦૭-૦૮.

અપાવરણ પ્રાર્થના. ૧૯૦૮. પ્રસિદ્ધ માર્ગશીર્ષ ૧૯૬૪ વસંત.

કાન્તની સ્મરણ અને સહીમશાહ નાટકનાં બીજાં સંગીત કાવ્યો.

૧૯૦૮-૦૯ શ્રી મુનિકુમાર.

રામ
ધર્મવિજય } ૧૯૦૮-૦૯. શ્રી. મુનિકુમાર.

ધૈર્યસ્તુતિ ૧૯૦૯ શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.

છેલ્લું આલિંગન. ૩૦-૪-૦૯ના કાન્તના પત્ર સાથે. શ્રી કરુણાશં-
કરનું દર્શન.

સામ. ૩૦-૫-૦૯ અને ૧૩-૬-૦૯. કાન્તમાલા પૃ. ૨૮૩.

અનન્ત સહચારની પ્રાર્થના. ૧૨-૬-૦૯. કાન્તમાલા પૃ. ૨૮૬.

નવલ નિવેદન. ૨૭-૭-૦૯. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.

અનન્ત વાતસલ્ય. પ્રસિદ્ધ આશ્વિન ૧૯૬૬ વસન્ત. ૧૯૧૦.

નયન પ્રાર્થના. ૧-૧૧-૧૦. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.

હિંદપર આશીર્વાદ. પ્રસિદ્ધ કાર્તિક ૧૯૬૯ વસંત. ૧૯૧૨.

પતિપત્ની સંવાદ
કાન્તાની પ્રાર્થના
સ્મરણ } ૧૯૧૩ શ્રી મુનિકુમાર.

પરિપત્સકાર. ૧૯૧૬. શ્રી મુનિકુમાર.

તારક સ્તોત્ર. શ્રી મુનિકુમારનો પત્ર.

મનોહર મૂર્તિ. પ્રસિદ્ધ નવેંબર ૧૯૧૭. ત્રીસમી સદી.

હિંદ માતાને સંબોધન. ૧૯૨૨. શ્રી મુનિકુમાર.

અંતિમ પ્રાર્થના. ૧૯૨૩.

પાઠચર્ચા

‘ ચક્રવાક મિથુન ’ કાવ્યમાં પૃ. ૩૪ પંક્તિ ૭-૮

ચપલ આખરની ક્ષણ એ છતાં
હસ્ય છવન એક યતાં દિસે ।

તે પ્રમાણે છે. પૂર્વાલાપ પ્રથમ આવૃત્તિમાં જ નહિ પણ ‘ કાવ્ય માધુર્ય ’માં પણ એ જ પાઠ હોવાથી પૂર્વાલાપની આ આવૃત્તિમાં પણ એ જ પાઠ આપેલો છે. પણ સાતમી પંક્તિના અંત્ય ‘ છતાં ’ સાથે આદ્યમીનો ‘ દિસે યતાં ’ પ્રાસ એટલો બધો પ્રકટ છે, કે આખા કાવ્યમાં ક્યાંઈ નહિ ને અહીં જ, આદલા સારુ વેખકે પ્રાસ જતો ક્યો હોય તે જરા વિચારવા જેવું લાગે છે.

‘ દેવયાની ’ કાવ્યમાં પૃ. ૩૮, ૧૫ મી પંક્તિમાં પંક્તિનો પહેલો શબ્દ ‘ શોભિતા ’ છે. પૂર્વાલાપ પ્રથમ આવૃત્તિમાં, અને કાવ્ય માધુર્યમાં, આ જ પાઠ છે. પણ ખરી જોડણી ‘ શોભીતા ’ છે, અને છન્દને પણ એ જ જોડણી ઇષ્ટ છે, માટે ત્યાં એ પાઠ મને ઇષ્ટ લાગે છે.

‘ મેનાવતીતું મૃત્યુ ’ કાવ્યમાં બીજી પંક્તિમાં ‘ વિન્ધ્યા શિખર ’ પાઠ પૂર્વાલાપ પ્રથમ આવૃત્તિમાં તેમ જ શ્રી કરુણા-શંકરની પ્રતમાં પણ છે. પણ ખરી શબ્દ ‘ વિન્ધ્ય ’ છે, અહીં પંક્તિના સંગીતને માટે પણ તે જ આવશ્યક છે, અને કેાન્ત આવા સુપ્રસિદ્ધ શબ્દમાં ભૂલ કરે નહિ એમ માનું છું. એટલે અહીં પણ ‘ વિન્ધ્ય ’ પાઠ રાખવો જોઈએ એવો મારો મત છે.

રા. વિ. પાઠક

અનુક્રમણિકા

અગતિગમન	...	૬૫	કાર્ડિનલ ન્યૂમેનની પ્રાર્થના	૮૦
અતિજ્ઞાન	...	૧૫	કુસુમની ઝિમારી	૧૪૫
અદ્વૈત	...	૪૪	ગાનવિમાન	૭૦
અનંત વાત્સલ્ય	...	૬૭	ઘવાયલો ખુલખુલ	૭૪
અનંત સહચારની પ્રાર્થના	...	૧૪૧	ચક્રવાક મિથુન	૩૧
અનામી નામ	...	૬૧	ચંદાને સંબોધન	૮૬
અપાવરણ પ્રાર્થના	...	૯૬	ચંદાનો સદેશો	૧૩૩
અશ્રુને આવાહન	..	૪૬	ઉલ્લુ આલિંગન	૧૧૮
અજ્ઞાન સખા પ્રતિ	...	૫૯	તારક સ્તોત્ર	૯૮
અંતિમ પ્રાર્થના	...	૧૫૫	દેવયાની	૩૭
આપણી રાત	...	૧૦૧	ધર્મ વિજય	૯૩
આશા ગીત	...	૬૦	નયન પ્રાર્થના	૧૩૭
આંતર સપ્તપદી	...	૧૩૬	નવલ નિવેદન	૬૪
ઈશ્વર સ્તુતિ	...	૩	પડેલા સનેહીને પ્રત્યુત્તર...	૩૦
હૃદયગાર	...	૪૨	પતિપત્ની સવાદ	૧૪૬
હિપહાર	...	૧,૨	પદ (દીન ઉપર દયા કરવું)	૧૪૪
હવાલસ	...	૨૯	પદ (વહાલાઓ શા માટે	
એક પ્રશ્ન	...	૮૯	સતાવો)	૧૩૯
કલાપીને સંબોધન	...	૧૦૫	પરિપત્સત્કાર	૧૦૭
કલ્પના અને કસ્તૂરી મૃગ...	...	૧૧	પવિત્ર બોળન	૭૬
કવિતા દેવીને પ્રાર્થના	...	૧૪૨	પશ્ચાત્તાપ	૮૫
કાંતની સ્મરદશા	...	૧૫૦	પુરાની પ્રીત	૬૨
કાંતને સંબોધન	...	૧૫૩	પ્રણયની ખાતરે જ પ્રણય	૬૮
કાંતાની પ્રાર્થના	...	૧૧૨	પ્રણયમાં કાલક્ષેપ	૪૮
કાંતાની સ્મરદશા	...	૧૫૨	પ્રણયવચન માટે પ્રાર્થના	૬૬
કાંતાનો હલ્લાસ	...	૧૪૯	પ્રભુની પાઠશાલા	૯૨

પ્રભુ પ્રાર્થના (નમું નમું જગત્પિતા) ...	૮૮	વસંત વિજય ...	૨૦
પ્રભુ પ્રાર્થના (સાગર મોટા તાલ દયાના) ...	૭૭	વિધુર કુરંગ ...	૫૩
પ્રમાદી નાવિક ...	૫૧	વિપ્રયોગ ...	૫૫
પ્રાર્થના અને પ્રતિધ્વનિ...	૯૧	વિરહાનલ ...	૧૧૫
પ્રિયા કવિતાને આશ્વાસન	૧૩૦	ઠ્ઠાલાઓને ઉપદેશ ...	૭૬
પ્રિયાને પ્રાર્થના ...	૫૭	ઠ્ઠાલાઓને પ્રાર્થના ..	૬૯
કૃષ્ણી	૧૧૪	ઠ્ઠાલાને આરામ ...	૮૭
બાલ કુદન ..	૮૪	શાંતિ પ્રાર્થના ...	૧૩૫
બિરાદરોને પ્રાર્થના ...	૧૩૮	શાસ્ત્રોપદેશ ...	૧૪૮
મત મયૂર ...	૫૬	સખીને આમંત્રણ ...	૬૦
મનોહર મૂર્તિ ...	૯૯	સાગર અને રાશી ...	૮૩
મહેમાનોને સંબોધન ...	૮૧	સામ (Psalm) ...	૧૩૪
માનસ સર ...	૪૩	સૃષ્ટિસૌંદર્યથી મન ઉપર યતી અસર ...	૧૨૨
મારી કીસ્તી ...	૪	સ્થિતિભેદ ...	૭૫
મિત્રને આમંત્રણ ...	૬૪	સ્નેહગીત ...	૧૪૦
મિત્રને નિવેદન ...	૭૧	સ્નેહ માટે સ્વર્ગત્યાગ ...	૬૭
મુગ્ધાને સંબોધન ...	૫૮	સ્નેહશંકા ...	૧૮
મૃગતૃષ્ણા ...	૫	સ્મરદશા ...	૧૧૩
મેનાવતીવું મૃત્યુ ...	૭૮	સ્મિતપ્રભાને ...	૧૨૧
રત્નની માગણી ...	૬૩	સ્વર્ગગંગાને તીર ...	૧૨૬
રતિને પ્રાર્થના ...	૪૯	સ્વર્ગગીત ...	૭૩
રમા ...	૮	સ્વર્ગસ્થ દેવીને પ્રાર્થના...	૧૪૩
રાજહસને સંબોધન ...	૧૯	હિંદ પર આશીર્વાદ ...	૧૦૬
રાસ ...	૧૧૬	હિન્દ માતાને સંબોધન ...	૧૦૮
વત્સલનાં તથનો ...	૭૨	હિન્દી વીરોને સંબોધન ...	૧૫૪
વસંત પ્રાર્થના ...	૮૨	હૃદયગીતા ...	૧૧૧
		ટિપ્પણ ...	૧૫૭
		શુદ્ધિ પત્ર ...	૨૪૩

पूर्वालय

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਡੀ. ਡੀ. ਕੌਰ

੧੯੯੧-੯੨

੧੯੯੨-੯੩

उपहार

ईश्वर लक्ष्मी साधे, अथ नमसाधे, सौम्यवधनां
सद्गुरुदेवो ज्योति विद्वान्निधनां शैलशिखरे;
अनेकुं लोकेषु सर्वत्र चरते धारण परना
मयूरोनी के फ। ध्वनि धरती ज्योति गगनमां,
संज्ञोनां स्वकारिणे न वरिष्ठमां ज्योति विलसतां
विलोकीने ज्योति विमलकुसुमो नो गण्ड। धने
सती साधये ते नो वरिष्ठ रमणी न। विरपरे,
अनेत्यं प्राक्तेना नरवर रत्ना। विरुत्त धनी
इती स्थाने स्थाने कुंदरत लक्ष्मीने सुगुणनी
इति विहारोः ते ज्योतिषु रत्नामां कदिगथा;
सुखे धोः। धनी। गण्ड। अदिं लोके रति गगना
इति धीनी लामां सुदिन वरिष्ठाने अदिं लक्ष्मी,
अने लोके आद्ये नरस धकं लक्ष्मी। अरुणामां
गण्डो रती धरे, गण्ड सुभसे से ररुभर लामां।

काव्ये.

ઉપહાર

કર્યો તારી સાથે, પ્રિયતમ સખે* ! સૌમ્ય વયનાં
 સહવારોને જોતો વિકસિત થતાં શૈલશિખરે;
 અને કુંજે કુંજે શ્રવણ કરતો ઘાસ પરના
 મથૂરોની કેકા ધ્વનિત ધસતી જ્યાં, ગગનમાં !

તરંગોનાં સ્વપ્નસ્મિત સરિતમાં જ્યાં વિલસતાં
 વિલોક્ષિને વેર્યો વિમલ કુસુમોનો, ગણ, અને
 સરી ચાલ્યો તે તો રસિક રમણીના ઉર પરે,
 અને ત્યાં પાસેનાં તરુવર રહ્યાં ઉત્સુક બની !

ઠરી સ્થાને સ્થાને, કુદરત બધીને, અનુભવી,
 ક્યાં ઉદ્ગારો, તે બહુ બહુ હવામાં વહી ગયા;
 સખે ! થોડા ખીણો ગહન મહિં તોયે, રહી ગયા,
 કલાથી વીણામાં ત્રુટિત સરખા તે, અહિં ભરં.

અને તેને આજે તરલ ધરં તારા, ચરણમાં,
 ગમે તો સ્વીકારે ગત સમય કેરા, સ્મરણમાં !

ૐ

૩૫૫

* આ સંબોધન પ્રો. ગણવંતરાય કલ્યાણરાય દાકારને છે.

ઈશ્વરસ્તુતિ

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, વિશ્વ આ સકલની છે સર્વ જે તાતથી,
 ઉદ્ધારાર્થે મનુષ્યના અવતરે જે માનવી માતથી,
 જે ધાતા જગનો, પવિત્ર, પ્રભુ, જે ત્રાતા સ્વયં નન્દન,
 તે શ્રી સાંખ હયાલુ શંકર પિતા ! સ્વીકારજો વંદન !

ૐ

મારી ક્રીસ્તી

નવ સુઝે ઉપાય કે : ડાલાય મારી ક્રીસ્તી !
આવા તોફાનમાં જરૂર, ડુબશે મારી ક્રીસ્તી !

લવસમુદ્ર છે સખત :
બચે ને હો લખ્યું લખત :
સહસા તોયે આ વખત, ઝૂકાવી છે મેં ક્રીસ્તી !

અભણ્યો છું ને કે, અગર
નથી કીકું બીજું નગર :
વિચાર કે કર્યા વગર, ઝૂકાવી છે મેં ક્રીસ્તી !

અન્ય દશા નોઈ રહત :
ધીમે ધીમે ગતિ કરત :
પણ અરે ! આ તો તરત, ઝૂકાવી છે મેં ક્રીસ્તી !

દેખી નહીં શકું અંદર :
કેમ દેખું ત્યારે બંદર :
મેળાં તોફાનીની અંદર, ઝૂકાવી છે મેં ક્રીસ્તી !

સફરનો હતો ચરસ :
ગણતો'તો ઘણી સરસ :
દિસે ઘણાં થયાં વરસ ! ઝૂકાવી છે મેં ક્રીસ્તી !

નવ સુઝે ઉપાય કે : ડાલાય મારી ક્રીસ્તી !
આવા તોફાનમાં જરૂર, ડુબશે મારી ક્રીસ્તી !

મૃગતૃષ્ણા

ભણી મધ્યાહ્નની વેળા સ્વસ્થાને સહુ ધાય છે :
અરેરે ! કેણુ ખાલા આ દોડી અમિત ધાય છે ?

આકાશમાં રવિ અતિશય ઉગ્ર ધાય,
વાયુ પ્રચંડ અતિ આકર આમ વાય;
એવે સમે અરર ! આ હરિણી બિચારી,
દાડે તૃષા થકી જણાય ગયેલ હારી !

કરે વ્યાકુલ દોડીને, સુકુમાર શરીરને;
પ્રયાસ કરીને શોધે, અરેરે ! હાય ! નીરને !

નહાની હજી, નથી અનુભવ કાંઈ એને :
પૂછે, કહેા, જલ હશે કયહિં, એમ કેને !
આલાસ જોઈ સઘળા સ્થળમાં લમી છે,
અત્યંત ઉષ્ણ રવિ આતપને ખૂમે છે !

ધારાગૃહ વિષે બેસી મનુષ્યો હાલ નહાય છે :
એ સમે, હાય ! નિદેષિ ખાલા આ આમ ધાય છે !

આંખે અતિશય પ્રયાસથી લાલ ધાય,
ને સ્વેદબિંદુ વપુનાં જલદી સુકાય;
ચાલે નહીં ચરણ, ઠોકર ખૂબ ખાય,
શુદ્ધિ રહે નહિ જ, મૂર્ચ્છિત ધાય, હાય !

હાથ ! આ ગમથી આંચું, સૂર્ય આગળ વાદળું;
છાંચો થયો જરા તેથી, અને શાંત થયું ગળું !

નીચે પડી નયન તોય જરા ઊઘાડે,
દેખી જલાશય વળી વપુને ઉપાડે;
અત્યંત દુઃખ પણ એ તનમાં સહે છે,
સંકલ્પ ત્યાં ગમનનો મનમાં લહે છે.

અરે ! એ મૃગતૃષ્ણા છે : ખાલે ! કાં ભૂલ પાય છે ?
અનુભવ વિના તારો શ્રમ સૌ વ્યર્થ જાય છે.

રે શું વિધિ કદરહીન હશે બહુ જ,
નિર્દોષતા તણી નહીં કંઈ હોય ખૂબ ?
આકાશમાં કયમ ચડી નહિ મેઘ આવે,
આ નિષ્કલંક પશુને દુઃખથી મુકાવે ?

હિસે છે ફૂરતા દેવી કર્તાની કરણી મહીં !
ત્રાતા ને હોય, તે આની કેમ સંભાળ લે નહીં ?

રે ! આ સમે જલ મહીં રમતો કરે છે,
સાથે રહી રસિક હંપતીઓ તરે છે;
વાળા તણી અતિ મનોહર ગંધ વ્યાપે,
ઉદ્વિગ્ન કેમ નરનારી જણાય તાપે ?

અરે ! આ કોમલાંગીએ કેવાં પાપ કર્યાં હશે !
કર્યાં હોય, તથાપિ આ ફૂર શિક્ષાથી શું થશે ?

થોડો રહ્યો વખત ઝિંદગીનો, અરે રે !
 માતાપિતા સ્મરણ આર્ત દિલે કરે રે !
 હા હૈવ ! આંખ પણ બંધ જરાકે થાય,
 તે પ્રાણ છેવટ તમામ વિદાય થાય !

નથી ઇન્ધર દુઃખીનો : થયું જે જે હતું થવું :
 દુનિયામાં હવે શાને, અરેરે ! હાય ! હૈયે ! હવવું ?

રમા

વ્યોમથી જલની ધારા ભેરમાં પઠતી હતી ;
ઢગી પલંગને પાયે સુંદરી રહતી હતી !

ન્હાના સાદા શયનગૃહમાં સ્વચ્છ દીવો બળે છે,
વિદ્યુદ્દલિત પ્રબલ ચમકી જ્યોતિ સાથે મળે છે;
સાહિત્યો કે બહુ નહિ દિસે, એક પર્યંક માત્ર,
થોડાં ઓણાં રજનીવસનો, પાસમાં વારિપાત્ર.

અપાઠી કૃષ્ણ રાત્રિના બાર વાગી ગયા હતા ;
પતિની રાહ ભેવામાં બે કલાક થયા હતા !

વારે વારે પ્રથમ દિવસો લગ્નના યાદ લાવે,
સાથે સાથે અનુભવ તણું ધ્યાનમાં ચિત્ર આવે;
બાલાથી એ સહન ન થયું, આર્દ્ર હૈયું ભરાયું,
મૂંઝાવાથી કરુણ સ્વરમાં ગીત એકાદ ગાયું.

પતિનું ભવભૂતિનું ત્યાં ભાષાંતર સાંભર્યું ;
પોતાને યોગ્ય શોધીને અશ્રુ સાથે શરૂ કર્યું:—

“ છત્ર જેવા બેઠા હતા પિતાજી,
“ લગ્નથંધિ અભિનવ રસાલ તાજી ;
“ જનેતાઓ રહેતાં સચિત જ્યારે,
“ તે અમારા દિવસો વહી ગયા રે ! ”

દેવી, પલટાવીને વનિતા રહતી હતી ;
બારીએ જલની ધારા જોરમાં પડતી હતી !

થોડી વારે ત્વરાથી પરિચિત ચરણે સીડીએ સંભળાય,
“આવ્યા છે, હાથ !” એવાં વચન ઉચરતી દાહરાં પાસ ધાય;
માની, પ્રેમી, પ્રમાદી, અનિયમિત પતિ વાંકને કેમ જાણે ?
યોતાની ન્યૂનતા છે અણુચ મહિં, કહી એમ ચિત્તે, ન આણે !

“ બહુ વાર થઈ ! ” એવું કહી માત્ર રહી ગયો ;
રમાહુદયને બંધ, હાથ ! તેથી વહી ગયો !

વદનકમલ મ્લાનતા ધરે છે,
ઝળઝળિયાં નયનો જરા ભરે છે,
પતિ પણ નિરખી હવે રહે છે,
હૃદય ઠખાવી પછી પ્રિયા કહે છે:-

“ નજર નાથ ! તમે કરતા નથી,
પ્રબલ ખેડ થતો હરતા નથી;
નહિ જરા દરકાર દિસે, અહો !
અરર ! વાંક થયો મુજ ! શું, કહો !

“ આષાઢી કૃષ્ણ રાત્રિના બાર સુદાં થઈ ગયા;
ન આવી આપને તોયે આવવા જેટલી દયા ! ”

નીચું જોયું તરત પતિએ, ભૂલને સ્પષ્ટ જોઈ,
હૈયું ભીતું સદય બનતાં માનિતા સર્વ ખોઈ;
ચાલી લે છે કર મહિં પ્રિયા, હાથમાં હાથ જોય,
“ દેવી ! મારી થઈ કડિનતા : છું ક્ષમાપાત્ર તોય ! ”

“ નથી, નાથ ! તમારો કે, વાંક મારો જ છે સહુ;
ક્ષમા હુકમથી માગો, દીનતા ન કરો બહુ !

“ મારા મહીં જ નથી માલ ખરું કરું છું,
મિથ્યાલિમાની મન નાહક હું રહું છું;
રે ! આપને સુખ જરાય કરી શકું જો,
શાને રહો અવર પાસ કદી તમે તે ?

“ લગ્નના દિવસમાં નવી હતી,
ઠીક તેથી રમણીય લાગતી;
આપ તોપણ હતા જ તે રહ્યા;
મારા ગુણ બધા ગયા વહ્યા !

“ પ્રેમ છે, એટલા માટે પ્રેમ માગી શકું નહીં;
ક્ષમા, નાથ ! નહીં એ મેં જાણેલું મનની મહીં ! ”

* * * * *

ત્યાં તો શાથી કંઈ થઈ ગઈ બોલતી જંધ બધા,
શબ્દો બોલ્યો પતિ પણ, અરે ! તે નહીં સંભળાયા;
કાંકે જોતાં ઝટ થઈ ગયું મેઘનું ખૂબ જોર,
વ્યાખ્યું આખા નગરની મહીં તુર્ત અંધારું ઘોર !

રહી જરા જરા વ્યોમે ચમકારી થતી હતી;
સુવાહી સર્વને રાત્રિ એ પ્રમાણે જતી હતી !

કલ્પના અને કર્તૂરીમૃગ

“ સુરસદન તણી જે વાડીઓમાં રમે છે,
હૃદય થકી નિહાળી આપને જે નમે છે,
પ્રમદવન તણો એ અપ્સરાનોજ સાથ,
નમન સહ મને આ મોકલે, પ્રાણનાથ !”

આવ્યો હતો પરમ યોગ થકી પ્રસંગ,
જામ્યો હતો સકલ વૃત્તિની માંહિ રંગ;
શબ્દો પડ્યા ઉપર અમૃતધાર જેવા,
તાજ થયા હૃદય સાથ તરંગ તેવા !

માયું ઊંચું કરી નયનને સ્વલ્પ ઊંચું, કરું છું,
જેવા જેવું નિરખી મનને હું સુધારી ભરું છું;
અગે અગે ખૂબી નિરખીને આખ તે જાય ચોટી,
સાયું માને નહિ હૃદયને વાત દેખાય યોટી !

એક અહ્ભુત વસ્ત્રોમાં અપ્સરા નઝરે પડે;
વૃત્તિઓ થાય છે મૂઠ મુગ્ધાની મોહની વડે.

અધર મધુર તેનો જોઉં પામે વિકાસ,
વિવિધ કુસુમની ત્યાં નીકળે છે સુવાસ;
મુજ નયનની સાથે યોગ્ય જોડું રચાય,
ખબર નહિ પડે, ને કીકીઓથી નચાય !

હૈયાંના હોજમાંથી આ શું પાણી છલકાય છે ?
પ્રેમ છે, એ નહીં ખીન્નું, પ્રતીતિ એમ થાય છે.

બોલે પછી પ્રણયથી નહવરાવતી એ :

વાણી સુધારસ બધે હવરાવતી એ :

“ જાણ્યું હશે, હૃદય એમ મને કહે છે :

કે આપની ઇતર લોક વિષે રહે છે.

“ કવિતા દેવીની તેથી અમે દાસી જ આપનો :

દેખીએ દિવ્ય ચક્ષુથી ણિના આપ પ્રતાપની.

“ આવો નહીં વિપદ આપ સમી જરાય :

રાત્રી રહેા અમર એ કવિતા સદાય :

જેની કૃપા થકી થયો સુરલોક વાસ :

સાહિત્ય જ્યાં સુખદ કેટિ જણાય પાસ !

“ રચના દુનિયાની હું દેખાડું સરદારને :

યાંખ ઉપર બેસીને જુઓ દેશ હજારને ! ”

આહા ! એવું વચન વહતાં અન્ય દેખાવ થાય :

પાસે ઊંચો ગિરિવર બને, શ્વેત શોભા જણાય :

ધોળાં ધોળાં ઝરણુ ટપકે, વાદળાંઓ ઘસાય :

આજુબાજુ ગહન વન આ એક ઊભું જ થાય.

રહેા, એ કંઈ જોવાનું હિસે છે આ દિશા મહીં :

આવે છે કોઈ પ્રાણી એ : મને સંશય છે નહીં !

છે મંદ મંદ ગતિ આજ પ્રદેશ સામી :

આંખો થકી કહી શકાય અપૂર્વ કામી :

કસ્તૂરિકા મૃગ સમાન વપુ જણાય :

દેખાવને નિરખતાં મન ત્યાં તણાય.

જાણે કેઈ શર શિર વિષે તીક્ષ્ણ વાગેલ હોય,
 ટોણું છોડી પરમ દુખથી જેમ ભાગેલ હોય,
 તેવી રીતે ઘડી ઘડી પછી એ અગાડી ધસે છે,
 વૃત્તિની કે ખંખર ન પડે, એ પ્રમાણે હસે છે !

અચાનક મને એનું અનુમાન થઈ ગયું :
 વાદ અદ્ભુત અસ્પષ્ટ સંભળાય અહીં કયું ?

જાણે બધાં શિખર સ્વેત થયાં જણાય,
 નીચે નદી ગહનમાં તરુઓ તણાય;
 વચ્ચે જગા વિકટ ઉપર એક ચાલે,
 ગાડૂડી કેઈ નઝરેથી શુક્ર નિહાલે.

અસામાન્ય છટાથી એ બળવે હાય ખીનને !
 ચાલે છે ચિત્તના તંતુ જ્ઞાન કયાં રસહીનને ?
 દેખે છે કાલને સામે તોય પાછો નહીં વળે :
 જવાની તો કહો, કેમ આજા સંગીતની મળે ?

અશ્રુ પડે નયનથી, બહુ ખિન્ન લાગે :
 છે મૃત્યુની ખખર, તોપણ બદ્ધ રાગે :
 કેદી સમાન હજારે ડગલાં ભરે છે,
 અત્યંત હર્ષ સહ ચિહ્ન બધાં કરે છે.

આવે ચાંદ્રાલની પાસે, મુણે એકાગ્ર ચિત્તથી;
 લુપ્થ લુપ્થકનું ચિત્ત થાય કસ્તૂરિવિત્તથી !

ધીમે તેથી કંઈ પડી ગયો ખીનનો એહ નાહ :
 રે ! રે ! કેવો શખરપતિ આ થાય તારો પ્રમાદ !

ઝાંખુ તેથી મુખ થઈ ગયું એમ જોતાં જણાય,
ધીમા તોયે સ્વર સમજવા નાહીઓ કુલ થાય !

કહે કરુણ સીસોમાં: “ અરે રે ! આમ શું કરે ?
પ્રાણ દાન કરું તોયે તૃપ્તિ અત્યંત શું ધરે ? ”

અરે ! ખૂની સામે મૃગવર ણિચારો, દળવળે
તથાપિ પારાધિ હૃદય તણી પીડા કયમ કળે ?
કરે તૈયારી એ શર તણી, કરે ચિત્ત મુજવું.
ખરે ! પાપી પ્રાણી ! નિધન કરું હું હૃદય મુજવું !

આપે છે શસ્ત્ર તેજસ્વી સખી એ અસરા મને
દોડું ચાંડલની સામે શખીને ખડ્ગને કને.

મારું જઈ શિર પરે તરવાર એને :
નીચે પડે, અરર ણીત ! બચાવું કેને :
તે જોઈને જ મૃગ મૂર્ચ્છિત થાય, હાય !
આવું થતું નિરખતાં જ મિજાજ જાય !

“ અસરા, અહીં કયાંથી લાવી ? ” કહી હું હૃદય થાઉં છું
કલ્પના જાય છે લીડી, એકલો રહી જાઉં છું

અતિ જ્ઞાન

ઉદ્ગ્રીવ દષ્ટિ કરતાં નલ શૂન્ય ભાસે,
 અંખી દિશા પણ જણાય, અનિષ્ટ પાસે;
 જામી ગઈ તરત ઘેર, કરાલ રાત,
 લાગી બધે પ્રસરવા પુર માંહિ વાત.

ઈંદ્રિયપ્રસ્થજનો આજે વિચાર કરતા હતા;
 એક બાબતને માટે શંકા સૌ ધરતા હતા.

દુર્યોધન પ્રેષિત હત એક,
 દેખાવમાં ઘાતક દુષ્ટ એક,
 જતો હતો અંધ થતી નિશામાં,
 સુગુપ્ત રાજગૃહનો દિશામાં !

શાને આંચો હશે, તેની કલ્પનાઓ ચલાવતા;
 ભય સંદેહ દર્શાવી, શિર કેઈ હલાવતા !

નિગૂઢ શંકા પુરવાસીઓની આ,
 જરાય નિષ્કારણુ તો નહોતી હા !
 કરેલ આમંત્રણુ ધર્મરાજને,
 રમાડવા છૂત અનિષ્ટભાજને.

હા કહીને રજા આપી યશસ્વી જ્યેષ્ઠ પાંડવે;
 બોલાવ્યા ત્રણુ બંધુને મળવાને પછી હવે.

શિશુ સમાન ગણી સહદેવને,
ખખર આ કંઈએ ન કર્યા હતા;
અવર સર્વ ગયા નૃપની કને,
પરમ દુઃખિત અંતરમાં થતા !

કનિષ્ઠ દ્રૌપદી સાથે પાતાના વાસમાં હતો :
સતી ખેદ હતી જોતી વદને વધતો જતો !

ત્રિકાલિનું જ્ઞાન હતું કુમારને,
નજીક આંખે નિરખે થનારને :
સ્વપક્ષનો દૂત વિષે પરાજય,
વળી દિસે દ્રૌપદીમાનનો ક્ષય !

જાણે ગધું, તથાપિ કે કહેવાની રજા નહીં;
શમાવી ન શકે તેથી મૂંઝાય મનની મહી.

નહીં શકું હાય ! બચાવી કેાઈને,
અશક્ત જેવો રહું બેસી રોઈને;
ખરે ! દિસે દુઃખદ શાપ આ મને,
નિહાળું છું ભૂત ભવિષ્ય જે કને !

“ હા ધિક્ ! હા ધિક્ ! કૃતદ્વની હું આમ મૌન ધરી રહું :
આવતું વાદળું દેખી મુખથી ન કશું કહું ! ”

વિચારતાં નેત્ર જલે ભરાય છે,
શરીરનું ચેતન ત્યાં હરાય છે;
લઈ જઈને પ્રિય વક્ત્રની સમી,
ગ્રહી કરે મસ્તકથી રહ્યો નમી !

રહી જરા ફરી પાછો છૂટો થાય શરીરથી :
 “પ્રિયે ! સ્પર્શ કરું શું હું ? અધિકાર જરા નથી !

“ કરાય શું નિષ્કલ જ્ઞાન સર્વ આ,
 થનાર ચીજો નવ થાય અન્યથા :
 સદૈવ ચિંતા દિલમાં વહ્યા કરું,
 અનેક હું એકલડો સહ્યા કરું !

“ રજની મહિં સખી ઘણીક વેળા,
 નયન મળે નહિ ભાંધ જાય ચાલી;
 કરી તુજ શિરકેશ સર્વ લેળા,
 વદન સુધાકરને રહું નિહાલી ! ”

આવું કહ્યું, ત્યાં શિર શૂળ ચાલ્યું,
 રહું નહીં મસ્તક મત્ત ઝાલ્યું;
 મારી કુમારે અતિ આર્ત હાય,
 કહ્યું, “ હવે એક જ છે ઉપાય ! ”

ચાલી જરા ને ગ્રહી એક સીસી,
 ચ્યાલી ભરી હંતથી એષ્ટ પીસી:
 ખાલી કરી કંઠ વિષે ત્વરથી;
 ગયો બધો એ બદલાઈ આથી !

સતી એભાન શય્યામાં ગંધથી જ પડી ગઈ;
 સૂતો જ્યોતિષી ચ્યાલીને છાતી સાથે જડી હઈ !

૨

સ્નેહશંકા

વનેનાં વૃક્ષાને તરુણ વયમાં ઉદ્ધ કરતાં,
જશે તે રૂઝાઈ, ત્વચ નવ ફરી વાર ધરતાં;
જનોમાંએ તેવા જડ હૃદયમાં તેમ બનતું,
થતાં થોડી વેળા, ક્ષતરહિત પાછું થઈ જતું !

મને ખીલ્યોનાં નથી વચનની લેશ પરવા,
સદા ચિંતા જેવી અભિમુખ રહું વૃત્તિ હરવા;
વહું સ્વેચ્છાચારે જગત ભણી દૃષ્ટિ જ ન લહું,
બધે એવો તોયે પ્રિયજન સમીપે, શિશુ રહું !

નહીં તેના શબ્દો કઠિન કહિયે થાય સહન,
જરા તેને શંકા મન મહિં કરે દુઃખ ગહન;
વિપત્તિમાં ક્યારે પણ નયન જે કું, ન કરતાં,
કહે થોડું તે, ત્યાં તરત જલ એ પૂર્ણ ભરતાં.

જનેતા ! ને બ્રાતા ! પ્રિયતમ સખા ! ને, પ્રિયતમા !
જણાવું છું, મારે તમ વગર કોની નથી તમા;
નહીં લેખું કાંઈ સકરુણ રહો, સ્વહૃદય પણ ને,
તમારી પાસે તો કુસુમ સરખો કાંત ગણ્યો !

રાજહંસને સંબોધન

બહુ દિવસથી સ્વેચ્છાએ તેં પ્રવાસ શરૂ કર્યો,
સર સરિતા કેં જોતાં જોતાં અનેક જગેં કૂર્યો;
હજી પણ, સખે ! પાસે આવ્યું ન માનસ તો દિસે,
વિરતિ કરી લે માટે આજે હવે સ્થલ આ વિષે !

વિકટ વનથી થાકી દષ્ટિ જરા અહિયાં કરે,
અનિલ લહરી આવી પાસે તનુશ્રમને હરે;
મૃદુ રવ વળી ધીમે ધીમે વહી ઝરણાં કરે,
સકલ રચના મેળે મેળે પ્રચન્ન તને કરે !

અનુભવ નથી રસ્તાનો કેં હવે પછીના તણે;
શ્રમ પણ, સખે ! આગે જતાં કદાચ પડે ઘણે;
ત્વરિત ન થતાં માટે આંહીં જરા ઠરવું ઘટે,
મધુર જલમાં ચિંતા છોડી જરા તરવું ઘટે !

કમલવન છે ફીડા માટે સમીપ મનોહર,
કુસુમિત લતાઓમાં પેસી પરાગ બધે ભર;
ક્ષણ સુખ તણી આવી પાછી કદાચ મળે નહીં,
'અવર વિસરી એકલે થા તું સાંપ્રતની મહીં !

વસંત વિજય

“ નહીં નાથ ! નહીં નાથ ! ન જાણ્યો કે સુવાર છે !
આ બધું ઘેર અંધારું હજી તો બહુ વાર છે. ”

હજારો વર્ષો એ વચન નિકળ્યાને, વહી ગયાં,
ખરે ! વહતા શ્રાતા નથી તદ્દપિ એ વિસ્મૃત થયાં;
સહુ માદ્રા પાંડુ તરત જ પિછાને ઉચરતાં,
વટી ભેડે વેળા નિરવધિ શતશૃંગ ફરતાં.

ગિરિના આંતમાં કોઈ બાંધી પર્ણકૃટી દ્રવ્ય,
બંને રાત્રી તથા રાજ કરતાં કાલ ત્યાં ક્ષય.

નિદ્રા પ્રશાંત જરિયે ન હતી થયેલી,
દુઃસ્વપ્ન દર્શન મહીં જ નિશા ગયેલી;
“ ખુલ્લા પ્રદેશ પર જે ફૂડ થોડી વાર, ”
ઊઠ્યો નરેન્દ્ર મનમાં કરી એ વિચાર.

ધીમે શયનને છોડી જરા એ બહાર જાય જ્યાં,
“ નહીં નાથ ! નહીં નાથ ! ” શબ્દો એ સંભળાય ત્યાં.

“ પ્રિયે માદ્રી ! શું છે ? નથી નથી જતો સ્નાન કરવા,
વહી નિદ્રા, માટે અહિં તહિં જરા જાઉં ફરવા;
મટયું આ અંધારું તરત, નથી રાત્રિ, પણ બહુ,
હંમેશાંને સ્થાને પછી કરીશ હું આહિક સહુ. ”

ન જવાનું કહી દેવી નિદ્રાવશ થઈ હતી;
જાગતી ક્ષણ રોકાઈ ફરી પાછી ગઈ હતી !

“ સારું થયું ત્રિય સખી થઈ છે પ્રસુત,
સાચી બિના નહિ જ રાખી શકાત ગુપ્ત; ”
સંતોષથી નૃપતિ થાય હવે વિદાય,
છે અધિકાર, પણ ભૂલ જરા ન ખાય.

કંસારી તમરાંઓના અવાજે આવતા હતા :
સ્થલ કાલ છતાં શાંત બનેને લાવતા હતા !

વહે થડો વાયુ કરી દઈ બધે શાંતિ વનમાં,
ધણા થોડા આજે ઉડુગણ પ્રકાશે, ગગનમાં;
હજી એકે પ્રાણી ગિરિ મહિં નહીં જાત્રત દિસે,
વધે અધારમાં નરવર અગાડી, વન વિષે.

ત્યાં જવું હતું તે આંચું સર સુંદર પાસનું;
આપ્યું હતું પુરા જેને નામ “ મારી વિલાસ ”નું.

ઝાંખી ભરેલ જલની સ્થિરતા જણાય,
જોતાં જ તર્કે નૃપના કયહિંએ તણાય;
એસે શિલા ઉપર ચાલી સચિત રાય,
ઉડા વિચાર મહિં છેવટ મગ્ન થાય.

અનિદ્રા ધમથી તેનો ધૈર્યબ્રંશ થયો હતો;
પૂર્વતાં સ્મરણે માંહીં ઘણો કાલ ગયો હતો.

થવા માંડ્યાં ત્યાં તો રવિઉદયનાં ચિહ્ન સઘળે,
ઉઠેલી સૃષ્ટિના વિષમ સ્વર સાથે, સહુ ભળે;
જ્યાં માંડ્યું સર્વે સ્થલમહિથી, અંધારું, ઝટ જ્યાં,
પુરાયો પ્રાચીમાં નવલ સરળો રંગ પણ ત્યાં !

કેલાહલ થવા લાગ્યો અરુણોદયથી બધે;
પૂર્વની રક્તિમા સાથે સહુ આક્ષોભ એ વધે !

વૃક્ષો અદૃશ્ય સઘળાં નઝરે પડે છે :
ધોળા અનેક ગમથી ઝરણાં દડે છે :
એ દેશ ચક્ષુ તણ ઉપર જ્યાં ચડે છે,
ઉંચા પ્રચંડ શિખરો નભને અડે છે.

“ અરે ! શું આટલો કાલ નિષ્કારણ વહી ગયો ! ”
સઘ એવું કહી રાજા સ્વસ્થાનેથી ઉભો થયો.

ઉઠી ભેતાં શોભા ખહુજ બહાચેલ નિરખી :
હળું પાછું ધૈર્ય, સ્મરણ મહિં આવી પ્રિયસખી :
“ નિહાળું છું શું હું મનહર વસંતપ્રસરને !
અરેરે શેની શી અતુલવ કરું છું, અસર એ ! ”

સૃષ્ટિસૌંદર્યને ભેતાં કે રોમાંચ થયું હતું;
ધણા દિવસનું પેલું યોગાંધત્વ ગયું હતું;

ઉડે, દોડે, એવી જલચર કરે! ગમ્મત ઘણી,
નિહાળી તે, ભેયું વળી પછી જરા પર્વત ભણી :

ગમી ના એ વૃત્તિ, હૃદયરસથી સંયમ ગડયો,
“ થઈ નહાવાવેળા, ” નૃપતિ કહી એવું; મહિં પડયો.

સ્નાનથી થઈને શાંત પડયો એ નિત્યકર્મમાં ;
જતાં રાગ ળની વૃત્તિ પાછો તદ્દૂપ ધર્મમાં.

પૂરું કરી તરત, તે સ્થલને તને છે,
ધૃત્તિ વિરુદ્ધ દઢ આગ્રહને સને છે :
“ શાને ધણું પતિત આગ્રમધર્મનાથી
સૌંદર્ય શું ? જગત શું ? તપ એજ સાથી. ”

જઈ આગ્રમમાં લે છે નિત્ય માફક લોજન;
ધૃત્તે પછી જરા નિદ્રા પૂર્ણ વીસરવા વન.

ઉઠ્યો થોડી વારે નૃપતિ જ્યમ નિદ્રા, કંઈ લઈ,
મનોવૃત્તિ તેવી સ્થિર, વિમલ ને સાત્ત્વિક થઈ;
જઈ થોડે છેટે પછી અનુભવે શીતલ હવા,
પડે દૈષ્ટ માટે વન તરફ લાગે, નિરખવા !

અશુભ્ય હૃદયે જોઈ રચના એ ઋતુ તણી :
મળવાને પછી ગાડ્યો ળીછ પ્રણીકૃતી ભણી.

માત્રી જ માત્ર હતી હાજર એહ વાર,
કુંતા ગયેલ કંઈ કારણથી બહાર;
માતા સતી નકુલ ને સહદેવની એ,
હા ! તાપસી નૃપની સાથ હતી ળની એ.

ઝીણા વલકલને આજે એણે અંગે ધયુ' હંતું;
નહીં લાવણ્યને ઓણું વનવાસે કયું' હંતું.

“ નથી શું કુંતાણ ? નહિ અરર આંહીં, રહી શકે
પ્રિયે તું એકાકી ? સ્વજન વિણ વૃત્તિ-કથમ ટકેઃ
ખરે ત્યારે આનો અનુભવ જરા, આજ કરીએ,
જરા આ પાસેના ઉપવન વિષે કાંઈ, ફરીએ ”

પ્રસંગ બદલાતાં એ સિદ્ધાંત વિસરી ગયો :
મટી તાપસ એ પાછો ભર્તા-સ્વામી-ખરે ! થયો !

શાંતિ મહીં નહિ થયો કંઈ ફેરફાર, *
તેથી જ હાલ નૃપતિ વિસર્યો સહવાર :
માત્રી નહીં કરી શકી કંઈએ નકાર :
જાણેલ હોય કદિ શું વિધિના પ્રકાર ?-

પૂર્વાશ્રમ તણી બુદ્ધિ પાછી આવી ગઈ હતી :
ફરે સાંપ્રતને ભૂલી વનમાં સાથ દંપતી.

“ વહી જતાં ઝરણાં શ્રમને હરે,
નિરખતાં રચના નયનો ઠરે :
મધુર શબ્દ વિહંગ બધાં કરે,
રસિકનાં હૃદયો રસથી ભરે !

વસંતે સ્થાયેણું પ્રબલ નિજ સામ્રાજ્ય સઘળે, ૦
નવાં રૂઠાં વસ્ત્રો તરુવર ધરે છે, સહુ સઘળે;

બધી સામગ્રી એ મદનરસથી^૧ સૃષ્ટિ ભરતી,
જનોના જીવસાને અતિ અપલ ઉદ્દીપ્ત કરતી.

ઉછળ્યું લોહી તેથી એ સાવધાન થયો નહીં :
સીસંગે નર્મગોળીમાં વધે છે વનની મહી.

ઉત્તુંગ નમ્ર સહકાર દિસે ઘણાય,
લાળો વળી અશુર અંદન ત્યાં જણાય;
વૃક્ષો, લતા, સકલ કૈક અપૂર્વ રંગ,
જામે, ન કાં પ્રખલ મિત્ર વડે અનંગ ?

કરતાં કરતાં આવ્યો એક માલતિમંડપ;
પ્રવેશ સતીની સાથે કરે છે તે મહી નૃપ.

ધીમે ધીમે છટાથી કુસુમરજ્જ લઈ ડાલતો વાયુ વાય,
ચોપાસે વહિઓથી પરિભલ પ્રસરે, નેત્રને તૃપ્તિ થાય;
એસીને કેણુ જાણુ કયહિ પરભૂતિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય,
ગાળી નાંખે હલાવી રસિક હૃદયને, વૃત્તિથી કાળ જાય.

“ સાંભળ્યું મોહ પામીને હવે કોંકિલકૂજન :
પ્રિયા પંચમ વૃષ્ટિથી નહાવાનું થાય છે મન. ”

જરા શંકા પામી, તદપિ નહિ કાંઈ કહી શકી,
વળી એવી ભીતિ નૃપવદન ભેતાં, નહિ ટકી;
નહીં રાજાજનો હુકમ પણ પાછો, કદિ કરે,
વિચારી એ માફી તરત જ જરા કે, શરૂ કરે,

દિવ્ય રાગ શરૂ થતાં બન્યું શાંત બધું વન;
લોહચુંબકથી બાણે ખેંચાયાં સર્વનાં મન.

માધુર્ય એ ઉછળતું ક્યહિં ના સમાય,
હા ! કેમ આ હલક અંતરથી ખમાય;
સાથે મળ્યાં તરત દંપતી સર્વ દોડી,
ભેટી રહ્યાં સ્વર વિષે દઇ વૃત્તિ ભેડી !

ઘેલી બની બધી સૃષ્ટિ રસમાં હાલ નહાય છે:
હાય ! એક જ પાંડુના હૈયામાં કેંક થાય છે !

સંગીતામૃત વર્ષતાં પ્રથમ તો આનંદ વ્યાપી ગયો;
સાથે એક કરૂં પ્રિયાહૃદયને આવેશ એવો થયો;
ખંચાયો પણ વેગ પૂર્ણ કરતાં, આવી સ્થિતિની સ્મૃતિ,
રાખે અંકુશ, તોય સ્પષ્ટ વપુમાં દેખાય છે વિકૃતિ.

નિહાળી નૃપને રાણી જરા ગાતાં રહી ગઇ;
હાય રે ! ઉભટી તેથી તેની શાંતિ વહી ગઇ !

“ પ્રિયે ! માત્રી ! આહા ! સહન મુજથી આ, નથી થતું,
નહીં મારે ભેધયે તપક્લ, બલે એ, સહુ જતું;
ચલાવી દે પાછી મધુર સ્વરની રમ્ય સરિતા,
છટાયો છોડી દે ! અરર ! કયમ રાખે, નિયમિતા ! ”

વૃત્તિઓ પરથી તેનો અધિકાર ગયો હતો;
અપૂર્વ ધ્વનિથી પૂરો મહાન્મત્ત થયો હતો:

“ સખી ! દેવી ! બહાલી ! સ્વરૂપ તુજું આજે, બહુ દિસે,
ખરે ! રંભા જેવી રસમય અહીં નંદન વિષે : ”
નિહાળે વર્ષાવી પ્રણયરસ બંને, નયનથી,
જરા ધાસ્તી પામે સતી પણ હવે હાય ! મનથી.

ગીત પૂર્ણ થતાં રાત્રી જાય છે પાસ કેં (મધે;
“ ક્ષમા-પ્રાણુ નહીં, ” બોલી; લે છે એને ભુજા વિષે !

“ રે હાય ! હાય ! તહિ તાય નહીં ; ” કહીને,
છૂટી જઈ ભુજ થકી અળગી રહી તે;
હા ! દીન દષ્ટિ કરી એ નિરખી રહે છે,
દુઃખે ભયાં નયનથી નૃપને કહે છે :—

“ કડું છું, ભય પામું છું, જોઈને આજ આપને :
અરે ! કેમ વિસારો છો ઋષિના ઉગ્ર શાપને ? ”

બહુ ખહીતી ખહીતી થરથર થતી એ, કરગરે,
નથી ઓછી થાતી વિકૃતિ નૃપની તોપણ, અરે !
“ ઘટે છે શું દેવી ! હૃદય પર આ નિર્દય થવું ?
અરેરે ! આ આવું પ્રબલ દુખ ! મારે, કયહિ જવું ? ”

“ પ્રિયા ! પ્રિયા ! પ્રિયા ! તારા હાથમાં સર્વ હાય રે !
ત્વરાથી દેહ જોડી દે : આ તો તહિ ખમાય રે ! ”

“ જાણું બધું, પણ દિસે સ્થિતિ આ નવીન :
મારું નથી બલ, બન્યો જલ બહાર મીન :

દેવી ! વિચાર કરવા સઘળા તણ દે :
 રે હાય ! સ્પર્શશ્રુતિ, ગ્રાણુસખી ! હુણ દે ! ”

વિચાર કરવા જેવો હવે વખત રહ્યો નહીં;
 અપલાવી પડી માદ્રો નરેન્દ્ર ભુજની મહીં.

* * * * *

નહીં ચાલે આથી ગત સમયમાં દૂર હૃદય :
 પડયા શબ્દો છેલ્લા શ્રુતિ પર બહુ મંદ સદય .
 જરા તૂટયાં વાક્યો કંઈ કંઈ થઈને, રહી ગયાં :
 હબરો વરો એ પછી પણ હવે તે, વહી ગયાં !

❧

ઉપાલંબ

જોયું મેં ન મળ્યું મને નયનમાં, શબ્દો મંહીએ નહીં,
હર્ષિંગત સદૈવ છેક ઘનતો તે કેંક આને કચડી;
રે પહેલાં ન હતી કદી અનુભવી આવી ઉદાસીનતા,
દીઠી શું ન કઠોર ! તેં કરુણ જે વ્યાપી મુખે દીનતા ?

હૈયાનું, ઝરણું રસાલ સહસા ખૂટી પડ્યું શું સખે ?
પૃથ્વી કર્કશ જોઈ કાચર થતાં ખીજે વળ્યું શું રખે ?
સ્વાર્થી તું ન ગણી શકાય મનથી તોયે રહું રોપમાં,
મર્માઘાત ન શાન્ત થાય નિઝને માનું બધા દોષમાં.

વર્ષેના સહવાસથી પણ અરે જાણ્યો નહીં તેં મને,
જાણે શા થકી યોગ્ય છે પ્રણયના શા તું ઉપાલંબને ?
'સ્નેહી, સ્નેહ તણે અનાદર કહે શી રીતથી હું સહું ?
આલંબી ઉછરેલ કેવલ રહું શાથી નિરાધાર હું ?

જો કેં હોય વિકાર વૃત્તિ મહીં તો છે વ્યર્થ આ બોલવું,
શાને નિર્દયની કને હૃદયને મર્માતમાં બોલવું ?
પ્રેમી છું નહિ, પ્રેમથી અવશ છું, સ્વાતંત્ર્ય તો કેં નથી,
રાખી તોય શકીશ વૃત્તિ મનમાં તાટસ્થ્ય સામે મથી.

પડેલા સ્નેહીનો પ્રત્યુત્તર

મોહ્યો હું દગથી, દગે નમન ના કીધું પછી કેાઈને,
 ગાંભીર્ય, દેહતા, અને સરલતા તારાં, સખે ! જોઈને;
 ગર્વોન્મત્ત થયો, ખરી ફરજ કેં ભૂલ્યો, પડ્યો ગહરે,
 સ્નેહી માનવ ! સાચ તું પણ પડ્યો એવો જ ! શું તું કરે ?

હાવાં કેં સ્મૃતિસાગરે લહરમાં આંસુ મિલાવી, અને
 હિયાને નહવરાવતો, પણ સખે ! ના એ પુરાણું બને:
 છે તારુંજ તથાપિ: નિર્મલ નહીં, તોયે ખરું: રાખતું
 વાત્સલ્ય પ્રતિબિંબ આત્મગહને રે'શે હમેશાં છતું !

ચક્રવાક મિથુન

પ્રસરી રહી ચોપાસ શાખાઓ શૈલરાજની :
ન જણાય, જશે કેવી સંધ્યા એ મધ્ય આજની !

સરિતનાં જલ કૃષ્ણ જરા થયાં,
કિરણ સૂર્ય તણાં શિખરે ગયાં;
સભય નાથ પ્રિયા હૃદયે ધરે,
વિરહ સંભવ આકુલતા કરે !

આંખાં ભૂરાં ગિરિ ઉપરનાં એકથી એક શૃંગ;
વર્ષાકાલે જલધિજલના હોય જણે તરંગ !
પાસે સામે તપ પ્રસરતાં એક ઉદ્ગ્રીવ જોય,
ભીરુ શ્યામા પણ નયનમાં આવતું અશ્રુ લ્હોય.

વિહંગયુગ્મ કિશોર રસજ એ,
રસ મહી જ પરસ્પર મગ્ન એ,
નિભૃત અત્ર અહર્નિશ આવતું,
રમણ આચરવા મન ભાવતું !

ભવે ખેસી રવિઉદયને જેહ સાથે વિલોકે,
ઘેલાં જેવાં ક્ષણ સ્મૃતિ થતાં જે દિસે હર્ષશેકે;
ઘાટાં ભીનાં વિટપ પર એ ત્યાં નિહાળે મુવણું,
માણિક્યેથી અધિત સરખાં રમ્ય જ્યાં ધાય પાણું.

હરિત નીલ સુહર વનસ્થલી—
 પર મળી સુકુમાર મૃગો રમે;
 ઉપવનો તણી સંવૃત આવલી—
 મહિં જવા પ્રણયી તરુણો ભમે !

ન્હાનાં ન્હાનાં ક્યહિં શુચિ સરો, કચ્છ ઉત્તાન રમ્ય,
 સ્નેહે જોવા થકી ઉપજતી ભાવના કેં અગમ્ય !
 આધું આધું મુદ્ધિત રવનું ચિત્ર સંગીત થાય
 શાનો ક્યાંથી કંઈ નિસરતો મિષ્ટ આમોહ વાય !

અસર સુંદર અદ્ભુત રંગની,
 સકલ સૃષ્ટિ નવીન ખરે ખની;
 રતિમરીચિ ખધે હિમને હરે,
 ગહનમાં તદનંતર ઊતરે.

શાખાઓમાં તરુવર તણી ચક્રવાકી છુપાતી,
 શોધી કાઠે દયિત નયનો, જોઇને હુબ્હુબ થાતી;
 ચંચૂ ચંચૂ મહિં લઈ પછી પક્ષને પક્ષમાં લે,
 ક્રીડા એવી કંઈ કંઈ કરે મૌઘમાં દંપતી તે.

સુચુત જે ચરણો થકી ઊડતાં,
 પવનથી પડતાં કંઈ ધૂડતાં;
 વિમુખ એકલી ન્હાતી પ્રિયા શિરે,
 યતિ જઈ અભિવેક કદી કરે !

કાંઠે એસી નજર કરતાં આત્મછાયા જણાય,
 બીજાંની ત્યાં પ્રતિકૃતિ ભણી એક દષ્ટિ તણાય.

પૂરાં અંગો નહિ કંઈ હિસે, પ્રેમ તે તેાય વાધે,
જેતાં જેતાં સુખ અવરતું ગાઠ આશ્લેષ સાધે !

અણ્યની પણ તૃપ્તિ થતી નથી :
અણ્યની અલિલાષ જતી નથી :
સમયનું લવ ભાન રહે નહીં :
અવધિ અંકુશ સ્નેહ સહે નહીં !

હાવાં રક્ત દ્યુતિ ઉડી જતાં થાય વૃક્ષો સરોષ,
હાવાં થંડી મૂઢુ વહનથી સૂચવે છે પ્રહોષ ;
આકાશે જ્યાં હતી વિચરતી દેવતાઓ ત્યહીંથી,
જ્યાં પ્રેમી વિરલ સુખની મોહનિદ્રા મહીંથી.

વિરહ સંભવને વિસર્ગાં હતાં,
બની નિરંકુશ બેય કર્યાં હતાં ;
જવનિકા તુટતાં સ્મૃતિનાશની,
નિકટ મૂર્તિ ઉભી વિધિપાશની !

અનુભવે ન છતાં ક્ષણ એક તે,
વિવશ, મૂઢ, નિરાશ જ છેક તે ;
સહુ થનાર ક્રમે નઝરે વહું,
રુદન અંતરમાં ઉછળી રહું !

અંધારાનાં પ્રલયજલથી યામિની પૂર્ણ ઘોર,
સ્વેચ્છાના વા કુટિલ કૃતિના મંદ્ર અવ્યક્ત શોર,
ઉડાણોમાં પડી સુધ જતો નિષ્કુરપ્રાણ કાલ :
આભાસોથી થતું યુગલ ઉન્મત્ત એ સ્નેહખાલ !

થઈ તથાપિ વિમુક્ત પ્રયાસથી,
લઈ વિદાય નહીતટ પાસથી;
મિથુન એહ ચડે અવકાશમાં,
સ્થિતિ કરે દિનતેજ સકાશમાં.

અવર કાંઈ હવે નથી દેખતાં :
અવર કાંઈ હવે નથો લેખતાં :
ચપલ, આખરની, ક્ષણ એ છતાં,
ઉભય જીવન એક થતાં દિસે !

ધીમે ધીમે ગતિ કરી જતો પશ્ચિમે સૂર્ય જેમ,
ભીડી જાને અહણુ કરતાં ઉગ્ગત સ્થાન તેમ;
દષ્ટિ ગ્રેરે વિતત ગગને, કાંતિ કેં ના જણાય,
આછી આછી રસ રહિત ત્યાં વાહણીઓ તણાય.

ઉદયિને રવિજિળ હવે અડે,
અતિ સમુચ્છિત તેય હવે ચડે,
ક્ષણુ લગી પરિરંભ કરી રહે,
હૃદય કંપિત સાથ ધરી રહે !

રામે રામે વિરહભયની વેદનાથી બળે છે,
છૂટી છૂટી, સહન ન થતાં, મત્ત પાછાં મળે છે;
વેળા થાતાં વિધિદમનની ગાત્ર ખેંચાય સામાં,
પ્રેમી જાને ધૃતિ અતિ છતાં થાય સંમૂઠ આમાં.

ટળવળે નિરખી રચના વને,
તરકડે સમજી રચનારને :
સ્વસન દુઃખિત છેવટ સારતી,
પ્રિયતમા વચ આમ ઉચારતી :—

“ યાષ્ણોમાં નહિ નહિ હવે આપણે, નાથ ! રહેવું :
શાને આપું, નહિ નહિ જ, રે ! આપણે, નાથ ! રહેવું !
ચાલો એવા સ્થલ મહિં, વસે સૂચી જેમાં સદૈવ,
આનાથી કે’ અધિક હૃદયે આર્દ્ર જ્યાં હોય દૈવ ? ”

પ્રવહતાં અટકી ગઈ એ અહીં,
અધિક ધીરજ ધારી શકી નહીં;
થઈ નિરાશ હવે લલના રુવે,
મૃદુલ પિચ્છ થકી પ્રિય તે લુહુવે ।

પણ હજી દિન શેષ રહ્યો જરા,
નગર ફેરવી જોઈ બધી ધરા;
પ્રણયવીર લહી સ્થિરતા કહે,
અગર જો રુજ અંતરમાં સહે : -

હા ! શબ્દો આ સરલ સરખા મર્મને તીવ્ર લેદે,
ગર્ભાત્માને સ્ફુરિત કરતા ઘેયને છેક છેદે ;
“ લાખા છે જ્યાં દિન, પ્રિય સખી ! રાત્રિએ દીર્ઘ તેવી,
આ અંશુર્યે પ્રણયસુખની, હાય ! આશા જ કેવી !

“ અવર કાંઈ ઉપાય હુવે નથી :
 વિરહ, છવન, સંહરીએ મથી :
 ગહનમાં પડીએ દિન દેખતાં :
 નયન મીચી કરી હમ એકતા !

* * * * *

પાછું જોતાં દિનયુગલને અન્યથા થાય ભાસ,
 ઊંડું ઊંડું દિનકર સમું કૈંક દેખાય હાસ;
 “આહા ! આહા ! અવર દુનિયા ! ધન્ય” એ બોલતામાં,
 નીચે નીચે ઉતરી પડતું વેગથી હંપતી ત્યાં !

અધિક એહ પ્રકાશ થતો જતો,
 જવ જનાર તણો વધતો જતો;
 અમિત એ અવકાશ તણી મહીં,
 કયહિં અચેતન એક દિસે નહીં !

✽

દેવયાની

“ રજનીથી ડરું, તેણે આજે એ લેખતી નથી;
ક્યાં છે ? કચ્છ ! સખે ! ક્યાં છે ? કેમ હું દેખતી નથી ? ”

લંબાવેલા સ્વર મધુર આ વ્યોમ માંડે ફરે છે,
પુણ્યે પુણ્યે વિટપ વિટપે નૂતન શ્રી ભરે છે;
ન્હાનાં ન્હાનાં વપુ ધરી શકે શોધતા એ દિશામાં,
રેલંતા એ રતિ વિવિધ કે શશીની નિશામાં !

દિવ્ય પ્રભા નિરખી હત્યુક જે થયેલી,
દેખાડવા મુહૂંદને પ્રભુચાર્દ ઘેલી;
તે આ સ્વભાવ સરલા કરી દોડ ન્હાની,
બોલાવતી ધસતી બાલક દેવયાની.

તરે જે શોભાથી વન વન વિષે બાલ હરિણી,
સરે વા જે રીતે સુરસરિતમાં સૌમ્ય કરિણી;
કરે એવું જ્યોત્સ્નાબ્રમણ, બ્રમણે જ્યાં અટકતો,
શશાંક પ્રેક્ષીને સુભગ મણિ સેથે અબકતો !

તરુઓ અભિનદ આ અંગે લલિતને નમી,
સમથ નક્ષ વર્ષે છે, આહા ! ભિપરથી અમી !

થંડા મીઠા કુમુદવનનો માતરિશ્વા વહે છે,
કીડતો ન્યાં તરલ અલકશ્રેણિ સાથે રહે છે;
ખાલાને એ વ્યજન કરતો દાખવે આભિગત્ય,
ત્રેરે નૃત્યે પદ રસિકનો અગ્રણી દક્ષિણાત્ય !

જેવી તરંગ શિખરે જલદેવી નાચે;
વક્ષઃસ્થલે શિશુ સમી ગણી સિધુ રાચે;
અજ્ઞાત તેવું રમણીય નિહાલી લાસ્ય.
પામે પ્રમોદ વસુધા ઉભરાય હાસ્ય !

હવે તેા મેદાને વરતનું દિસે છે, વિચરતી,
વિલોકે સામે, ત્યાં ત્વરિત ચરણોની, ગતિ થતી;
રહ્યાં બંને બાજુ તરુવર, નહીં કાંઈ વચમાં,
વસેલું આવીને પણ સકલ સૌંદર્ય કચમાં !

રેહિણીપતિના ભાલે 'રશ્મિઓ રમતા હતા :
તુહિનાચલના જણે શૃંગમાં 'ભમતા હતા !

શોભિતા શા સહુ અવયવો, સ્નિગ્ધ, ગોરા, ભરેલા,
યોગાભ્યાસ પ્રબલ થકી શા યોગ્યતામાં ઠરેલા :
ગાલે, નેત્રે, સકલ વહને, દીપ્ત સર્વત્ર ભાસે,
જ્યોત્સ્નાનેએ વિશદ કરતો સ્વચ્છ આત્મીય હાસે !

આકાશ મંડલ ભણી દગ એ નથી જ,
વિશ્રામ આજ નથી ભૌતિક કોઈ ચીજ;
નેત્રો નિમીલિત થતાં હૃદયે તણાય,
અધ્યાત્મ ચિંતન નિમગ્ન થયો જણાય !

હવે તો આ આવી નિકટ ગુરુકન્યા, કચ તણી, ૩
 અવસ્થાને જાણી નહિ, અગર જાણી, નહિ ગણી;
 “ નિકાલે શું ? હા ! તો સક્ષણ સમજ્યું આગમનને !
 નહીં : નીચી દષ્ટિ : અરર ! અવમાને, ગગનને ! ”

કર સાહી કહે મીઠું : “ વ્યોમસાગરને તટે,
 મુખ તો વિધુલક્ષ્મીનું જો, સખે ! આમ ના ધટે ! ”

પાડી નાંખે તનુ પર પડ્યું જિંદુ જે હૈમ આવી,
 આડીમાંથી મૃગપતિ જરા યાજ જેવો હલાવી;
 ડીઘો નીચે સુતનુ કરને એ પ્રમાણે કચે જ્યાં,
 આંખા જેવો વિધુ પણ થયો દૈન્ય દેખી નભે ત્યાં !

સાશંક ભીરુ નિરખી રહી આસપાસ,
 ન્હાનું, દીસે મુખ અનાદરથી ઉદાસ;
 ધીમે હવે કચ જાણી જ્યમ એ વળે છે,
 તેવું જ હા ! ઉતરતી દગને મળે છે !

જરા જોયું, ત્યાં તો અતિશય દિસે છે, પ્રસરતી,
 કુમારીને લજ્જા, નયન પણ નીચાં, જ ધરતી;
 રહી વેળા થોડી કચ પણ હવે આમ ઉચરે,
 હવું ધીમું તોયે, પરિચિત છતાં એ, પણ ડરે !

“ અવસ્થાલેહનું, દેવી ! તને જ્ઞાન દિસે નહીં :
 મુગ્ધ ! શું સમજે છે તું જાલભાવ જાધા મહી ? ”

રે રે ! એને શ્રવણ ન કદી વાક્ય એવું પડેલું,
હૈયું એનું મૃદુલ વિરલું ગર્ભમાંથી ધરેલું;
આંસુ આંખ્યાં નહિ, પણ ખની ખાલિકા છેક આંખી,
ઉભી યત્ને, વિવશ ચરણે, મર્મ નિઃશ્વાસ નાંખી !

આ તે ઉભી કુમુદિની સરખી નમેલી,
જે ચંદ્રની વિકૃતિને ન કદી ખમેલી;
લાવણ્યને વિવશ જોઈ નહીં શકે જે,
ચિત્તે બહુ વખત રોષ કયહાં ટકે તે ?

સ્વસા જેવી, જેને હિલગીર કરેલી, નહિ કદા,
રહી સાથે જેની શિશુ સમ બનેલો. પણ સદા;
કરી તેની આવી સ્થિતિ નિજ કઠોર, પ્રવચને,
થયો પટ્ટાત્તાપ પ્રબલ મનમાં તુર્ત કચને.

શબ્દ સાંત્વનને માટે શોધે, પણ મળે નહીં;
વિચારે બહુધા, તોયે કંઈ ચેત વળે નહીં !

રોતી હોશે અવનત મુખે એમ શંકા કરીને,
ઉચી લીધી તનુ કટિ કને બાહુ સાથે ધરીને;
“ બાલે ! શું છે વહ નલ વિષે, સજ્જ છું સર્વ જોવા,
તારી સાથે, અધિક રહશે તો પછી સાથ રોવા !

રોકેલ અશ્રુહલ જે હૃદયે જડીને,
ભીંજે કપોલ કચના હમણાં પડી તે;
છાયું હતું ઘનપટે મુખ ખેદનાએ,
ત્યાંએ સુહાસ્ય વિધુના સમ અલ્પ ધાય !

ધરી હૈયા સાથે સદય મૃદુ આલિંગન કર્યું;
 વહીને ઓળેથી મધુર વદને, ચુંબન કર્યું;
 કરી નીચી હાવાં સજલ નયને એ, નિરખતો,
 છવાયેલું હૃદયે વદન દિસતાં હર્ષિત થતો.

સ્ફુરે લાવણ્યનું શું આ પરિવર્તન અંગમાં :
 રમતી રમણી ભાસે દિવ્ય નૂતન રંગમાં !

શોભે જેવી શુચિ નિસરતી માનસેથી મરાલી.
 વર્ષા દેરાં વિમલ જલમાં નાયતી વા મૃણાલી;
 ઓચિંતી વા તનુ અમકતી મેઘથી જેમ વીજ,
 ઘાલા તેવી ખની ગર્ભ, ખરે અદ્ભુત સ્પર્શથી જ !

વૃત્તાંત પૂર્વ સઘળું વિસરી ગઈ એ,
 દ્રષ્ટવ્યમાં દિગુણખંડ હવે થઈ એ,
 સ્નેહોભિથી સદયની થઈ આંખ ભીની,
 ભેતો રહેા સરલતા કચ સુંદરીની !

તરે જે શોભાથી વન વન વિષે ધાલહરિણી,
 સરે વા જે રીતે સુરસરિતમાં સૌમ્ય કરિણી;
 કરે એવું જ્યોત્સ્ના ભ્રમણ, ભ્રમણે ત્યાં, અટકતો
 શશાંક પ્રેક્ષીને સુભગ મણિ સેથે, અખકતો !

વિશુદ્ધ સ્નેહનું ભેડું વિશ્વસૌંદર્યમાં વહે :
 વિલાસી વિધુ ને તારા નભથી નિરખી રહે !

ઉદ્ગાર

(ખંડ શિખરિણી)

વસ્યો હૈયે તારે :
રહ્યો જો આધારે :

પ્રિયે, તેમાં મારે પ્રણય દુનિયાંથી, નવ થયો !
નવા સંબંધોનો સમય રસભીનો, પણ ગયો !

નહિ તદ્દપિ ઉદ્દેગ મુજને :
નયન નિરખે માત્ર તુજને :

હરે દષ્ટિ, બંહાલી ! સદય મૃદુ તારીજ રુજને !

સદા રહેશે જોવી :
મુધાવર્ષા જેવી :

કૃતી માનું, દેવી ! ક્ષણ સકલને'ણવન તણી :
પ્રમત્તાવસ્થામાં નઝર પણ નાખું/જગ ભણી !

માનસ સર

અતર ઉછળ્યું હો ! સહસા ધૈર્ય ગળ્યું હો !

ક્ષોભ થયો વૃત્તિમાં અતિશય, તરંગ જખ્ખર ચાલે :
માનસસર મારું ડોળાયું, ખૂબ ચલિત જલ હાલે :
સ્થાનક ન મળ્યું હો ! સહસાં

હાય ! વધે જલ, અલ્પ દિસે સ્થલ, છેવટ રો શું યાશે ?
નાબુકે પાળ, પ્રચંડ ભરાવો : હો ! શી રીત સમાશે ?
જલબલ ન ચળ્યું હો ! સહસાં

આવે ઉગ્ર ઉછાળા ઉપર, તોફાન ખરું જામે :
નહાતું સર, દેખાવ ભયાનક ! શાથી સઘ વિરામે ?
પાણું ન વળ્યું હો ! સહસાં

રંગ ગયો બદલાઈ, ખરેખર નિર્મલતા પણ જીડી !
જલસેના ઉભરાવા માંડી, પાળો પણ ગઈ ધૂડી :
સ્થલ સાથે લળ્યું હો ! સહસાં

ઉપર થઈ ઢાળાય બધેથી મસ્ત ધોધવાં દોડે :
જંગ ખરાખર ચાતાં નિર્મલ પરિસીમાને તોડે :
આખર ન કળ્યું હો ! સહસાં

અદ્વૈત

એક જ અવણ્યું સર્વ વ્યાપ્ત સર્વ વિધ વિધે,
 અવકાશ કાલથી અનંત જેવું ભાસે છે;
 જ્ઞાન, પ્રેમ, દયાથી વા દષ્ટિબદ્ધ દૂર થતાં.
 ભિન્નત્વ પ્રતીતિ પણ સ્વરૂપ વાર નહાસે છે;
 અભેદની સાથે એકયાનુભવ પ્રસંગોપાત્ત
 અજ્ઞાત સ્વરૂપ છતાં સર્વ કોઈ પાસે છે;
 પ્રમા વિધે સંશય વા અવિશ્વાસ લાવી જેઓ
 તદ્દ્રૂપ ન બને તેવા પછીથી વિભાસે છે !

દૂરત્વને દૂર કરી એક જ જણાય તેમ,
 અનુરક્ત માતા બાલ હૃદય સમું ધરે:
 શરીર જ ભિન્ન, નહીં અંશ, એમ સૂચવવા;
 સખાઓ સખાઓ સાથે સ્નેહથી કોટી કરે;
 અનુગ્રહ વા તો અનુકંપાની અવસ્થા વિધે,
 મનુષ્ય અમાનુષને ઓળખે નહીં, ખરે !
 પ્રેમથી થઈને મસ્ત, એકત્વ બાણી, કરીને,
 યોગ્ય હૃદય, યુગ્મ રસસાગર વિધે તરે !

નવોઢા સ્થિતિમાં જ્યારે અજ્ઞ મોઘ્ય હતું, ત્યારે
 એકત્વ વિધેની મારી પ્રાર્થના ન માનતી;
 જડ દષ્ટિનેજ માત્ર અનુસરનારી બાલા
 તાત્પર્ય અભેદ તણું કશું નહીં જાણતી;
 પ્રાબલ્ય થઈ કદાપિ મારા ચિત્તને આભાસ
 પડે, ત્યારે જરા મારી ઇચ્છાને પ્રમાણતી;

ક્ષણ એક દેખે, તોય મૃગજલ જેવું ગણી,
એજ સત્ય છે, એવું તો અંતર ન આણતી !

અધિક ગહન । અન્ય વસ્તુઓનો અનુભવ
થતાં દષ્ટિ શુદ્ધતર ધીમેથી થતી ગઈ;
પોતે તો નહીં જ, પણ જ્યારે હું ખતાવું ત્યારે,
“ નહીં, ” કહેવાની આગ્રહી ભતિ જતી ગઈ;
સત્ય પ્રમા વિષે પછી અપૂર્વ આનંદ ભોઈ,
પ્રથમ થવાની લજ્જા પણ તજતી ગઈ;
એકત્વનો અનુભવ આપવા થવાને મારે
નવાં નવાં ! સાધન રસાલ સજતી ગઈ !

વખત જતાં તો નહીં ભાષાની રહી જરૂર,
વૃત્તિઓ સમસ્ત કૃત આશ્લેષથી દાખવે,
પ્રેમ, ઉપકાર, હર્ષ, લજ્જા, ભય, ઉત્કલિકા,
સૂચિત કરે એ સર્વ અભિન્નત્વ રાખવે,
અસામાન્ય ખૂબીને યતાવે કોઈ કોઈ વાર,
યોગ્યતાથી સ્વેચ્છા વિષે પતિચિત્ત નાખવે;
જવને શમાવી, જરા અધૈર્ય નમાવી, પૂર્ણ
રસને જમાવીને સુધા સ્વર્ગીય આખવે ।

અશ્રુને આવાહન

બધે આ વેળાએ ગહન સરખી શાંતિ પ્રસરી,
વહી ચાલી રાત્રિ જગ સકલને નિદ્રિત કરી;
કર્યા કોટી યત્નો, બહુ બહુ ઉપાયો, પણ વગી,
તથાપિ મારી તો, અરરર ! હજી આંખ ન મળી !

મળે એ શી રીતે ? નથિ હૃદય ખેલાં તણું હવે,
બન્યું એ તો બીજું : બહુજ બદલાયું અનુભવે;
હવે સૂવા દેતું નથિ શયનમાં તુર્ત પડતાં,
નિશાએ ગાળું છું અતિશય ઘણી, વાર રડતાં !

અરે ! એનો એ હું, બહુ વખત વીતી, નથિ ગયો,
હતો કેવો ! આજે, અરર ! પણ આવો, કયમ થયો !
જરા નહોતી ચિંતા, હૃદય મુખમાં રોજ રમતું,
ખુશીથી, સૌ રીતે, સકળ વખતે, સર્વ ગમતું !

અરે ! આજે તો આ રુજ હૃદયને દારુણ દમે,
બહુ રાખું ધૈર્ય, પ્રબળ પણ આઘાત ન ખમે;
નહી આવે આંસુ, કઠિન બલ સાંખી, કયમ શકું,
નથી ગ્રાવા છાતી, અશરણ હવે હું, નહિ ટકું !

અરે ! આવો, બહાલા ! અવર નથિ આધાર જ રહ્યો,
વહો, આંસુ મીઠાં ! વિષમ ભર જાતો, નથિ સહ્યો;
તમે ચાલો, વર્ષો, નયન થકી ધારા, થઈ પડો,
બધે, અંગે અંગે, સુહૃદ સરખાં સત્વર દડો !

રહ્યાં છાલ મારાં શિશુપાણું હતું^૧ તે, સમયથી,
વિનંતીને મારી કહિ પણ અકારી, કરી નથી;
ઘણી વેળા ભીંજી તનુકુમ્ભને^૨ સૌમ્ય કરતાં,
શમાવીને હૈયું તરત વળી સ્વસ્થાન સરતાં !

નથી પાસે કોઈ મિત્ર હૃદયને^૩ શાંત કરવા,
ધરી સાથે છાતી જ્વલિત મહિં પીયૂષ ભરવા;
વહો મારે હાવાં, વિવશ બનતાં^૪ હું, કરગરું,
તમે ચાલો બહાલાં ! સ્ફુટિતઉર આવાહન કરું !

ખરે ! ત્યાં તો સ્નેહી સદય દિલમાં^૫ દૂર ઉછળ્યાં,
ચડ્યાં ઊંચે વેગે, ઉભય નયનો^૬ અંદર મળ્યાં;
પડી ધારા ધોળી અમૃત સરખી^૭ શીતલ હવે,
નહી યાતાં ઝોછી પ્રચલિત રહી, તાદૃશ જવે !

વિચારું^૮ મેં, વસ્તુ પ્રણય સરખી^૯ છે, નહિ અહીં,
પ્રતીતિ ડીધી, કે ફલ લવ તૂથી^{૧૦} જીવન મહીં;
હજારો વાતોનાં સ્મરણુ ગહને જ્યાં, પડી ગયો,
રહ્યાં એ અશ્રુ તો નહિ, તદપિ નિદ્રાજશ થયો !

પ્રણયમાં કાલક્ષેપ

નહીં આવે આડે પ્રણય પ્રણયીના, હિત મહીં
કદા, કહેવું એવું, પ્રિયતમ સખે ! લાયક નહીં;
હિસે તોયે ખોટું, સદય પર શું નિર્દય થવું ?
તપાસી જો, જોશે અનુભવ વિષે અંકુર નવું !

વિચારે કે મોડું ક્ષણ પણ હતે, હાં, નહિ વળે,
મળે જ્યારે ત્યારે : સમય વહી જતાં, નહિ મળે;
સખે ! ધારા પ્રેક્ષી જલદ રસમાં સ્નાન કરવું,
જરા બહેલું ? હૈયે નહિ, અરર ! એવું, ન ધરવું !

નથી તારૂં એ કે, સકળ રચના છે / કુદરતી,
નિસર્ગે બંધાતી, ત્રુટિત પણ મેળે થઈ જતી;
પડ્યું જે સંગીત શ્રુતિ પર નભોમંડળ તારું,
અરે ! જો માં તારો સમય, વિરલું, અંતર ધણું !

સુધાનાં સર્વોત્તમ મધુર મધુ કોને, નહિ ગમે ?
સ્વભાવે પ્રેરાતું પ્રિય હૃદય નિષ્કારણ દમે !
ઉઘાડી દે હાવાં પણ વિહંગને પિંજર જવા,
બની ઘેલું પેલી કુર્મુખરજમાં મૂર્ચિત થવા !

રતિને પ્રાર્થના

રસમય બન્યો કેં કેં કીડા પ્રદર્શનથી પ્રિયે !
વિવશ કરવા, સ્પર્શે સ્પર્શે સગર્વ મથી પ્રિયે !
નવલ મધુરા હાસ્યે હૈયું દવી શરણે ગયું,
રતિ વિરમવું દેવી ! હાવાં બચાવ બહુ થયું.

મૂઠુ મદલાર્યાં ગાત્રો તહારાં તણ ન શકું કઈ,
વિરલ કયથી આચ્છાદીને પ્રસન્ન રહું સદા;
નયન નમણાં, શ્રીવા ધોળી, લલાટ મુહામણું,
અવિરત ફરી ચુંબી ચુંબી કૃતાર્થ નહીં ગણું !

અધિક મુખના કાર્યે આજે નિયોગ કરે જરા,
વિતત કરવી પશ્ચે કાન્તે ! પ્રવાસ પરે જરા !
હિડુગણ હણ ભાસે વ્યોમે સહવાર પડે નહીં,
ત્યમ વિચરવું વેગેથી ત્યાં વિમોહમયી મહીં !

નિજ સદનમાં શય્યા મધ્યે નિહાળીશ મિત્રને,
અપલ દગથી જ્ઞેશે શોધી સમાગમ ચિત્રને;
પ્રહર પણુ આજે વીતે તેજ એક જ અંતનો,
જનન દિન છે આજે તહારા પ્રિયે ! બલવંતનો !

સ્ફુરિત કરજે સ્વપ્નું આવું સખી ! હળવે રહી-
મુહૂદ પળતો રાત્રિમાં જ્યાં પરિક્રમણે વહી !
વિગ્નલ કુચુચો વર્ષે સુર્યે સુચિષ્ણિત વિસ્મર્યે,
સ્વરિત નિરખે ત્યાં બાલા બે રસાલ નવી વયે.

લલિત નમનેથી ' આયુષ્માનુ ' થવા વરદાન દે,
 " જય જય " તણાં મીઠે કંઠે વળી વચનો વદે;
 કરી અલિનયે અંગોની કેં મુકોમલતા છતી,
 જલધિજલના તારાઓમાં પડી ઉતરી જતી.

સ્વન મધુરતા વાઘે જેવી પ્રશાન્ત થતાં વધે,
 પરિમલ જતાં આઘે અંગો મહીં પ્રસરે બધે;
 સહજ હળવે તેવી રીતે પ્રળોધ થવો ઘટે,
 અસર મુખની ઉડી જેથી નહીં સહસા મટે !

રવિકિરણને રંગી લેજે મનોહર રંગમાં !
 મૃદુ પવનનાં મોળાં દેજે મુશીતલ સંગમાં !
 વિજય સરળો દર્શાવીને મહોત્સવ સૃષ્ટિએ !
 પ્રણય ઠરનો જોજે હૃષ્ પ્રકાશિત દષ્ટિએ !

નજર જ પડે તેવામાં જો કદી પ્રતિમા ભણી,
 તરત બદલી દેવી તારે પ્રભા નયનો તણી;
 વદન હમણાં સામે જાણે હસી અલિનન્દશે,
 પ્રકટિત થતા સ્નેહ સ્નેહી સખા અલિનન્દશે.

શુચિ હૃદયનાં સોહાર્દોની સખી ! અધિદેવતા !
 પ્રણયમય આ વિશ્વે બાલે ! ત્હને સહુ સેવતા;
 રતિરસ બધે રેલાવીને કરી વળજે પ્રિયે !
 સહય રહીને ક્યારે ક્યારે મ્હને મળજે પ્રિયે !

પ્રમાદી નાવિક .

મનોહર તરંગ આ ઉપર ચંદ્રિકા વિસ્તરે,
સુધા ધવલ અંતથી ઝબક સાથ વિદ્યુત્ સરે;
વહી પવન મંદ મંદ જડ અંગ જાંચત કરે,
નહીં વિધુર અંતરે તદ્દપિ કાંઈ આશા કરે !

* * * * *

હતો ચરસ મૂળથી સરતનો જરાયે નહીં,
નહીં સફર લાભની પ્રગટતી સ્પૃહા એ મહીં;
સદૈવ સુખનાવમાં સ્વજનસંગ માટે જતો,
કૃતાર્થ સહચારથી પ્રણયથી હમેશાં હતો.

ક્યાં સકલ ખંડના નવનવે કિનારે અમે,
હવાઈ દરયાઈ કેંક નિરખ્યા ચમત્કારને;
શરી સહિત રાત્રીઓ મહિં અનેક ગોળી કરી,
ગયા દિવસ તે બધા ! નહિં જ આવવાના કરી !

ગયા, વખત આવતાં સ્વજન સર્વ છૂટા થયા,
ધણુ સફરમાં અને સરત છૂટવાને ગયા;
રહી પ્રયત્નમાં સખી નિકટ માત્ર નૌકા પરે,
ગણી ઉભય અર્થ સર્વ ભટક્યાં મહાસાગરે !

ભયાં દિલ વિલાસથી, મધુર કેંક ગાનો ક્યાં,
તયાં જલધિમાં અને વિરલ ટાપુઓમાં ક્યાં;
જતાં નિકટ બંદરો નિરખતાં હલેસે વહી,
“ ન હોય સુખનાવની કહર બંદરોને, ” કહી !

ઘણી વખત થાકતાં, નિજ કરે સુવાડી મને,
પ્રિયા ઉભય નાવને ચલવતી ધરીને કને;
કદી ગહન અંધકાર પ્રસર્યા પછી જાગતો,
તથાપિ ગણતો નહીં, સદયની ક્ષમા માગતો !

અહો ! હૃદયહીનતા ! અવધિ છેક કાઠિન્યની !
વ્યથા ન સમજી શક્યો પ્રિયતમા મુખે દૈન્યની !
કદાપિ લઈ અંકમાં રસિક કે કથાઓ કહું,
ગણી પરિક્ષમાપ્તિ ચિત્ત કૃતકૃત્ય માની લહું !

કહે કરુણ એકદા : “ નવ જશુ કિનારે સખે,
જરા જનસમાજમાં ! જડ જલે થવાશે રખે ! ”
હતાં સજલ નેત્ર એ : મુજ ભરેલ નિદ્રા લસે:
પડ્યો તરત ઉધમાં ! સ્મરણુ તે ન હાવાં ખસે !

* * * * *

કરાલ રજની મહીં ગગન ગર્ત્તમાં ફૂળતી,
દગે દગ ઉઘાડતાં ચડી અનેક તારા સતી;
હતી શિથિલ નાવલી સ્થિર, જરા ન દીઠી ક્રિયા,
પડ્યો તરત જલપતો જલધિમાં “પ્રિયા ! હા પ્રિયા !”

વિધુર કુરંગ

શશી નિરખતો, અને ગગન મધ્ય ભિંડી કરી;
 સુહર દગથી કુટુંબરત તારલાઓ ફરી;
 સુધા વરસતી બધે, નહિ જ ભક્ષ હેયા પંરે,
 ફરે, તરફડે, ઠરે નહિ જ, દેહ સાથી ધરે !

પ્રિયા પ્રિયતમા ગતા ! જગત સર્વ ઝાંખુ થયું,
 ગયું સુખ, ગયું બધું, ન પણ જીવવાનું ગયું;
 તણ ગર્ભ વિલાસિની નિજ કુરંગને, શાવને,
 સુતો મૃદુલ બાલ તાત ચરણે, ન માતા કને !

હતી કઠિત ભૂમિ શૃંગખનને સુવાળી જરા,
 થહેલ રસનાથથી શયન પાસના કાંકરા;
 હિસે રજકણે શમ્યા સ્થલિત બાળપથી પાસમાં,
 કરે તદપિ શૈલ્યનું હરણુ ઉણુ નિઃશ્વાસમાં !

નહીં હૃદયની ભણી હૃદય એહ હાવાં વળે,
 નહીં નયનને ફરી નયન તે પ્રિયાનાં મળે;
 કુરંગ હતભાગ્યને ભવ અરણ્ય યાત્રા રહી,
 ક્યાં કરવી એકલાં, વિવશ છૂલું અંગે વહી !

દિશા કંઈ ભવિષ્યની ન કંઈ ભૂત તે સૂચવે,
 પડી વિકટ વર્તમાન કુહરે રહેવું હવે;
 પડી ઉચરવું, રડી ઉચરવું ઠરું સર્વદા :
 પ્રિયા ! હૃદયદેવતા ! પ્રિયતમા ! સખી નમ્રદા !

કદી સ્મરણુ આવતાં રુધિરનીર નેત્રે ઝરે,
 દયા સ્વજનને થતાં વદન પાસ પાણી ધરે;
 નહીં સ્વજન તે : સખી ! સ્વજન એકલીતું હતી,
 સહસ્રશત શલ્યમાં હૃદયની પથારી થતી !

વિપ્રયોગ

(અંજની ગીત)

“ આકાશે એની એ તારા :
એની એ જ્યોત્સ્નાની ધારા :
તરુણ નિશા એની એ : દારા—
ક્યાં છે એની એ ?

“ શું એ હાવાં નહિ જોવાની ?
આંખડલી શું નહિ લહોવાની ?
ત્યાંએ ત્યારે શું રોવાની—
દારા એની એ ? ”

* * * * *

“ છે, જ્યાં છે સ્વામીની તારા :
સ્વર્ગોની જ્યોત્સ્નાની ધારા :
નહિ જ નિશા જ્યાં આવે, દારા—
ત્યાં છે એની એ !

“ છે ત્યારે એ ત્યાં જોવાની :
આંખડલી એ ત્યાં લહોવાની :
સ્વામી સાથે નહિ રોવાની—
દારા એની એ !

મત્ત મયૂર

નાચે રસભીનો અલખેલો આવી રંગમાં રે !
શ્યામા સંગમાં રે !

વીજળી વ્યોમ છટાથી તરે છે,
ઘોર ઘટા ઘન શોર ઠરે છે;
નહીન સહન ભેર ભરે છે એના અંગમાં રે !

હર્ષ પ્રિયા નિરખી ચિત્તુ પામે,
લોચન લોચન માંહિ વિરામે;
પ્રેમ પરસ્પર જામે પૂર્ણ પ્રસંગમાં રે !

રાગ પ્રસન્ન, મનોહર, ઘેરો,
હારક નાળુક ઢલડી કેરો;
કરતો વિવશ તમેરો છેક અનંગમાં રે !

હૃષ્ટ ઉડે ચરણો પ્રિય પાસે,
મોહ કરે મધુર મુખ હાસે;
ધસતો ભાસે વીર કુશલ રતિજંગમાં રે !

પિન્ધ પ્રદેશ જલે છવરાયો,
ગર્જનનું કરી પાન ધરાયો;
ચાલી હવે પ્રિય પાસ ભરાયો સંગમાં રે !

પ્રિયાને પ્રાર્થના

મને તું એક દુનિયામાં રખે ઠપકો પ્રિયે દેતી !
રહી એ એક ઠપકાની મને પરવા : રખે દેતી !

અડ્યો સંગીતને નાદે : બન્યો ચક્રચૂર હું રસમાં :
તને સ્વર જે સુનાવું તો, અરે ! ઠપકો રખે દેતી !

નહીં એ નાહતી, ખાલે ! કહર કે પામરો સમજે :
કહરની ના મને આશા ! કહું, બેઠિલ રખે કહેતી !

ન હાવાં કાલ પણ, બહાલી ! જતો રસપૂર્ણ ભવનનો :
નહીં દોલત તહીં મારી : રખે કંઈ મોહમાં રહેતી !

બતાવીશ કેક જે કે હું તને ભવના ચમત્કારો :
ગરીબી તોય રહેવાની : રખે સહ ગર્ત્તમાં વહેતી !

કહાવિ ના શકીશ બોલી ફરીને સ્પષ્ટ આ શબ્દો :
કુબી રસસાગરે પડતાં જતાં ઠપકો રખે દેતી !

મુગ્ધાને સંબોધન

તને રાખું હમેશાં નેહભર હૈયે ન્હાની !
કહી તકસીર તોપણ થાય તો કહીયે ન્હાની !

નિધા દિલદાર ! રાખી દીનતા મારી ઉપર
જરા કંઈ મરકરી સહેવાય તો સહીયે ન્હાની !

“ હવાં મોટી થતાં મુગ્ધા કહી શકશે ક્યાંથી ? ”
વિચારી એમ સહેજ ગુમાનમાં રહીયે ન્હાની !

બહુ શરમાળ જો તું તો ન હું જોઈએ અંદર
અમે તો મહં હિમ્મત ખંડારની લહીયે ન્હાની !

કરીને ખ્યાલ બાલે ! ચાલ જો ચહીયે બહાલી !
ચડી રસ સાગરી મોજે પછી વહીયે ન્હાની !

અજ્ઞાન સખા પ્રતિ

નહિ નહિ કદા તારે શબ્દે જરી લઘુતા ઘટે :
નહિ કચમ હજી માયાની એ તને જડતા મટે !
હૃદય પણ શું ભૂલે ? આસ્થા ડગે ? નહિ સાંભરે, શુદ્ધિપ્રેમની :
પ્રણય રસની પ્રાહ્લી'વસ્થા ? સખે ! ન ઘટે ખરે !

નહિ રસ, સખે ! આત્માનો એ કદાપિ કમી થતો :
રસમય લસે આત્મા તો એ ચરાચરમાં છતો !
સ્મરણ કરજે માટે, ઠહાલા ! સ્વરૂપ તણું, અને
સકલમયતા સ્થાને આવી પછી મળજે મને !

શાસ્ત્રનાં પરણું યા જાદુ યો વિહારિ સ્વપ્નમાં
પૂજામોલ ડાહીને ઉદ્દેશીને. આ સિદ્ધ ડાહી લાખું
જોય યો મોગ્ય લાગે છે-

આશાગીત :

અહા ! શા આજ વધવે સ્વરો આત્મા પરે, આશા !
બળેલો આત્મ એ શો એ સ્વરસ્નાને ઠરે, આશા !

ખરે ! શું આવશે ત્યારે કરીશું સાથ એવો દિન,
કદાપિ સ્નેહને સ્વર્ગે ? કહું છે શું ખરે, આશા ?

અને શું રૂઝશે આખિર જખમ એ શુદ્ધ હૃદયનો ?
અને એ આલશે સાથે ? દયા દેવી કરે, આશા !

નહીં પરવા જરા અમને કરીએ વસ્તુ ઐહિકની :
કરે સંતોષ જો તેને, મને તો ઉદ્ધરે, આશા !

નિહાળું હા ! ભવિષ્યે જો ઘડી પણ નેત્રરસ જૂનો,
સખીનો સૌમ્ય, હૃદયું તો સુખે ભવમાં તરે, આશા ?

મને મીઠી રહી આસ્થા સદા તવ ગાનમાં, દેવી !
સ્વરો એ દિવ્ય શુભને ભરે ને સાંભરે, આશા !

અનામી નામ

અનામી નામ તારું હા ! સખે એ રહેવાતું !
નહીં મારે કહાપિ કોઇને એ કહેવાતું.

તને પણ આખરે જ પ્રતીત છે સ્નેહી થવાની :
નહીં મારે અહીં સૌહાર્દ સુખ હા ! દેવાતું !

ચડે આસ્માન તું, હું તો હજી પોધું પાંખો :
તને દેખાય ક્યાંથી રૂપ મારા જેવાતું !

છતાં સાચી પુરાની પ્રીત તારા આત્માની :
મને સરજ્યું જ આત્મ વિયોગ અંતર સહેવાતું !

તથાપિ એક દિનની સાંભરે આશા 'જ્યારે :
રસીલા કોઇ જીવન સાગરે છે વહેવાતું !

અને જ્યારે અનામી વિશ્વને વહાલું એ નામ :
પ્રતિક્ષણ સ્વર્ગની વીણા મુખે છે લેવાતું !

પુરાની પ્રીત

સ્વરો તારા મને મીઠા સદા લાગે ંહાલી !
છતાં આત્મા સદા ખીજા સ્વરો માગે ંહાલી !

તને ચાહું હૃમેશાં પોષતો આશા અંતર :
છતાં સંતોષ હાવાં ના ખીજા રાગે ંહાલી !

નહીં એ છે અજ્ઞાણો રાગ છેક તને ખાલે
સુજે તેવી સ્મૃતિ લહરી તટે વાગે ંહાલી !

સખી ! જો સાંભળે ઉસ્તાદની કૈ એ ખાની;
સુજે ભ્રમભેદ આત્મા તો વધા ત્યાગે ંહાલી !

અને બ્રહ્માંડમાં પ્રતિશબ્દ ફેલાતાં આખર
પુરાની પ્રીત સાચી સ્વમ્મથી જાગે ંહાલી !

રજની માગણી

રજ આ હંસ માનસને, 'સખી! હાવા દેવી :
વ્યથાઓ સ્નેહની સીને, સખી! માંડી સ્હેવી !

રહ્યા સાથે બહુ : કીધું જરા કંઈ મીઠું ગાન :
જવા દેવો ઘટે : માલેકની મરણ એવી !

જવાનું જો બધાને એક દિન ત્યાં આત્માને,
ઘટે છૂટાં ઘટાં કંઈ કાલ તો સ્થિરતા લેવી !

સદા સંભારશે એ માનસે પણ સ્નેહીને,
તૃષ્ણા રહેશે સમાગમની તને જેવી તેવી !

બધું તું રાખજે જૂનું નવું કંઈ સંભારી,
મળી નિજ વાસમાં વાતો, સખી! પડશે કહેવી !

મિત્રને આમંત્રણ

તપની શાને, મૂરખ ! તાપે સૂકલ ઘાસમાં રે !
શુરુખાની ગંભીર સરૈવર શીતલ પાસમાં રે !

સ્નેહી છે માટે સમજવું :
નહિ આ જડ પાણીતું નહાવું :
જ્ઞાનસ્વરતું ગાવું આતમ વાસમાં રે !

દોલત ને કીરત જે મીઠી,
ઝરણી તે માયાની દીઠી;
મોહાધીન પડ્યો તું વ્યર્થ પ્રવાસમાં રે !

જ્ઞાન સમી શાંતિ ના તેમાં :
લોખા રે ! ભરમાયે શેમાં ?
શું જેઠા દગ ખોઈ અવિદ્યાધ્યાસમાં રે !

ચાલ, સખે ! હાવાં તે સાથે :
ખોલાવ્યા ખંનેને નાથે !
હૈતે શ્રદ્ધે હાથે નિર્મલ હાસમાં રે !

અગતિ ગમન

બધા આંખા તારા, વિધુ પણ મહી! તેજ ન મળે,
 થયેલું અંધારું પથિક તરુછાયાથી સઘળે; ૦
 નહીં ચાલે તેમાં ચરણ, દિલ તો! દૂર કરતું,
 સખે! બીજે તો ક્યાં? પ્રિય હૃદયની! પાસ કરતું!

નથી તેં શું ક્યારે ક્ષણ વિરલ એવી, અનુભવી ?
 સ્ફુરતી બિંબણે અસર સહસા! અદ્ભુત નવી : ૦
 વિચારે! રેલીને પ્રણયરસ સર્વત્ર ઉભરે, ૬
 અને નહાતાં નહાતાં હૃદય હૃદયાલિંગન કરે! ૦

ળને ત્યારે આંખો મૃદુલ શિશુના! સ્વપ્ન સમ, ને
 જતી ભાસે સ્વર્ગે સહજ શિરના! સ્વલ્પ નમને!
 ફરી પાછું હૈયું ક્ષણ અવરમાં! વાસ વસતું,
 અને અંધારાથી ચરણ સમજી શીઘ્ર ખસતું!

પ્રણયવચન માટે પ્રાર્થના

(મિસિઝ આલિનિંગના એક કાવ્ય ઉપરથી)

કહે, કે ચાહે છે : ફરી ફરી કહે, કે, નિગરથી
મને ચાહે છે તું : કવિવર ! સુખેથી, વચન એ
લખ્યું કાવ્યે તેણું પરભૂત તણું કૃત્તન બને !

વિચારી લે, બહાલા ! રસમય દુહૂકા, વગર એ
નહીતીરે, ખીણે, અગર ગિરિપૃષ્ઠસ્થિત વને,
બધી લીલા સાથે નહિ કદી વસંત, અગટતી !

પડ્યાં દૈવી જેવાં મધુર વચનો કે, શ્રુતિ પરે,
હતી અંધારે ત્યાં; પ્રિયતમ ! પ્રતીતિ, નહિ થતાં,
તને ચાહું છું, એ ફરી પણ કહે, એમ વિનવું.

કહે માટે, ચાહું, નિગર થકી ચાહું, પ્રસરતી
ભલે વાણી એ તો રજત જ ઝંભુતકાર સરખી,
અને એકાંતોમાં પણ નહિ જતો માત્ર વિસરી !

સ્નેહ માટે સ્વર્ગત્યાગ

(મિસિઝ થાઉનિંગના એક કાવ્ય ઉપરથી)

સખે ! એવું છે શું ? મરણ મુજ્જ શું સત્વર થતાં,
તને ઝોધું આવે કંઈ પણ પછી, જીવન મહીં ?
અને શું આ મારે શિર કબરમાં લેજ પડતાં
તને ઝાંખાં લાગે રવિકિરણ કાલાંતર અહીં ?

સહ તારી, તેણે હૃદયગત આવી થઈ શકું,
નહીં એ જાણેલું : તદ્દપિ કયમ હાવાં જઈ શકું ?
અરે ! મૂઠી દે રે મરણ પરથી, જીવ ! મમતા !
અને હાવાં, પ્રેમી ! પ્રણય વરસાવી, નયનથી,
પ્રિયાની સામે જો; શ્વસન કર મારા, મુખ પરે !
અને જે બાલાઓ પરમ પદવી અર્પણ કરે,
ઝમીનોની સાથે, પ્રણયસુખની ખાતર મથી,
કરું હુંએ તેવું : કબર દઈ આપી, જગતમાં
રહું તારી સાથે, નયન પરવું, જીવન તણ

પ્રણયની ખાતર જ પ્રણય

(મિસિઝ ખાઉર્નિંગના એક કાવ્ય ઉપરથી)

સખે ! મારી સાથે પ્રણય કરવો, ' તો પ્રણયના
 વિના ધીજી માટે નહિં, નહિં જ આવું, મન કહી :
 “ સ્મિતો માટે ચાહું, દગ મધુર, માટે, વિનયથી
 ભરી વાણી માટે, અગર દિલના એક સરખા
 તરંગોને માટે, અમુક દિન જેથી, મુખ થયું ! ”
 બધી એ ચીજો તો પ્રિયતમ ! ફરી જાય, અથવા
 તને લાગે તેવી; અભિમુખ અને તું, પ્રથમથી
 થયો, તે એ રાતે વિમુખ પણ રે ! થાય વખતે !
 અને આવાં મારાં જલભરિત લૂછે, નયન જે,
 દયા તારી, તેથી પણ નહિં, સખે ! ક્ષેત્ર કરતો :
 રહે કાંઠે તારી નિકટ, ચિર આશ્વાસન લહે,
 ખુવે તે એ પ્રીતિ, સદય ! નિજ આંસુ, વિસરતાં !
 ચહેા બહાલા ! માટે પ્રણય જ તણી ખાતર મને :
 ગ્રહે કે જેથી એ નિરવધિ યુગોમાં, અમરતા !

ઠ્ઠાલાંઞ્ઠાને પ્રાર્થના

(અંજની ગીત)

રેનારૂં ભીતરમાં રેતું :
લ્હોનારૂં ભીતર ના લ્હોતું :
દૂર સખાતું હૈયું
સાથે રેતું ને ભેતું !

ઠ્ઠાલાંઞ્ઠા ! ઠ્ઠાલાંને કહેજે !
સાગરમાં તે સાથે ઠ્ઠેજે !
સ્હેવાનાં એકબીજાનાં
સાથે સૌ સ્હેજે

ગાનવિમાન

સખી ! એ દૂર માનસનાં મને સપનાં ભાસે :
હવે થાક્યો ધની લાચાર પલ્લવના વાસે !

વસ્યો વર્ષો ઘણાં : વર્ષો ઘણાં યોયાં ગાત્રી :
ન યોધી પ્રાણને હાવાં શકું ઘરડે ઘાસે !

દૃગે દૃગ સ્નેહની તારા સમી અંધુ તારી :
નહીં પણ પાંખની શક્તિ હવે મારા શ્વાસે !

રહું કર્તવ્ય પણ ના, જો ! સલૂણા આકાશે,
તરે કલહંસ તારો નિર્મલે હસતો હાસે !

પ્રિયે ! પ્રેરાય જો તવ દિવ્ય ગાનવિમાન હાવાં,
ગ્રહી બિડી શકું શ્લોકો પછી ક્ષણમાં પાસે !

મિત્રને નિવેદન

વદને ઘડુ નીર જરાય, સખે !
 તતુ ચેતન માત્ર હુરાય, સખે !
 જલને પડદે સઘળે નિરખુ :
 નિરખુ' નહિ નેહ જરાય, સખે !

કર ંહાર, સખે !
 કંઈ સાર, સખે !
 હૃદયામૃત માર્દવધાર, સખે !

ભવમાં તવ એક સહાય, સખે !
 નયનો દ્વયને જ ચહાય, સખે !
 નવ ઐહિક આશ, હૃદા સહ ને
 હૃદયે થકી સિંધુ તરાય સખે !

वत्सलनां नयनो .

तिमिशशयनां गहने पठतां,
 सपनां विधुरां नञ्दे अठतां :
 सहु ते, पणु केम शकाय, सणे । सही
 वत्सलनां नयनो रठतां ?

नडिं ते कंठ द्वाषभर्यां नयनो :
 पणु निर्मल नेहुसरोवर सारस—
 युग्म सभां परिपूषुं द्यारस :
 ऐ नभमी हिलनां शयनो !

સ્વર્ગગીત

(અંજની ગીત)

“ માગો, કે ંહાલાંઓ ! મળશે :
 શોધો, કે ંહાલાંઓ ! જડશે :
 ઠોકો, કે ંહાલાંઓ માટે
 દારો ઉઘડાશે !

“ માગે છે તે તે કામે છે :
 શોધે છે તે તે પામે છે :
 ઠોકે છે તે તે ંહાલાંને
 દારો ઉઘડાશે ! ”

ઢ વવાયલો ડુલડુલ

(અંજની ગીત)

અં ધા રા માં	ઝૂ રા ઝો લો :
ઘૂ વડ યાં ઝો	ચૂ રા ઝો લો :
ઠા રા ગા રે	પૂ રા ઝો લો :
	ઘાયલ હા ! ડુલડુલ !

હુ યાને શાથી ઝો ઝોલે ?
 શાથી ઝો ઝોલાવ્યો ઝોલે ?
 ઉલ્લાસે ઝો શાથી ડાલે-
 ડાલાવે ડુલડુલ ?

स्थितिभेद

(अंजनी गीत)

आंगाडाणे डायल जोडे :
 भट्टारे भारलिया जोडे :
 ंडावांओ पाठ्यां डिडाणे :
 ननुं त्यां डावां ।

* * *

आंभडलीनां आंसु पूट्यां :
 डैयानां डोरडियां तूट्यां :
 रणुवगडे वूटारे वूट्या :
 ननुं क्यां डावां ?

પવિત્ર ભોજન

(અંજની ગીત)

ભૂખે ના ભાખર જે ભાંચો :
 તરસે ના આસવ જે ક્ષાંચો :
 છોડી તે સેવક સ્વામીનો
 શબ્દ સુણી આંચો !

હાવાં તવ ભાખર છે લીધો :
 દેવો નો દ્રાક્ષા સવ પી ધો :
 દુનિયાએ છે અળગો કીધો :
 સ્વામી, સાચવજો !

પ્રભુપ્રાર્થના

(અંજની ગીત)

સાગર મોટા તાલ હયાના !
એકલકા આધાર હયાના !
તારક ! ધારક ! વિશ્વશયાના !
સ્વામી ઓ મારા !

પાવન તારું નામ કરાજો :
સુસ્થિત તારું રાજ્ય ઠરાજો :
ધરણ તારી સકલ સરાજો :
સ્વામી ઓ મારા !

મેનાવતીનું મૃત્યુ

અશ્રુ ઉભરે આજ જનેતા અશ્રુ ઉભરે આજ
 ન્હાય સકલ આ વિન્ધ્યા શિખર
 તારાનો સ્નેહ સમાજ-જનેતા—

વધે ગયાં થઈ રાજ્ય ગયા પછી
 આજ ગણું ગયું તાજ, -જનેતા—

તાજ હવે નહિ જોય તું સદૃશ
 માનવ જાતિ સમાજ, -જનેતા—

લુપ્ત થશે વસુધા પરથી નહિ
 તે તવ અદ્ભુત કાજ, -જનેતા—

તું જનની નહિ માત્ર ગુરુ પણ
 છે તવ લેખ કૃપા જ, -જનેતા—

હાવાં થયું ભવસાગરની પર
 એકલ મહારું જહાજ, -જનેતા—

બહાલાંઓને ઉપદેશ

સાંભળજો, બહાલાંઓ ! વચનો દીનનાં !
 દીનપણું છે પરમ દયાનું પાત્ર જો;
 મોટો એ અધિકાર તમારો, માનવી !
 અધિકારી છો જેનાં માનવ માત્ર જો !

એક પિતા પરમેશ્વર જણો આપણો,
 નિકટ સગાંઓ સમજો ભાઈ બહેન જો;
 નીકો નહાની મોટી જે છવો તણી,
 વહતું તેમાં એક અખંડિત વહેન જો !

✓ હસનારાંની સાથે હસવાનું ઘટે,
 રડનારાંની સાથે રડવું તેમ જો;
 એક ખીજનાં આંમુડાંઓ લૂછતાં,
 ગયે ચડશે સૌ પુરુષો સૌ એમ જો !

ભૂતદયા છે ધર્મ બધાના મૂલમાં,
 સઘળાંએ સતોનો એ ઉપદેશ જો;
 દિવ્ય દયાસાગર ! યાચતાં આપજો,
 દીન જનોને અમને એનો લેશ જો !

કાર્ડિનલ ન્યૂમેનની પ્રાર્થના

ઓ સ્નેહજ્યોતિ ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને :

આસપાસ અંધાર છે, રજની કાળી ઘોર :

ફર રહ્યા ધરથી ઘણા, પગમાં લેશ ન જોર !

ઓ સ્નેહજ્યોતિ ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને !

પદરક્ષા કરજો, પ્રભો ! પદ પર પાડી પ્રકાશ :

એક જ પદ માથું, નહીં આગળનો અભિલાષ !

ઓ સ્નેહજ્યોતિ ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને !

ન હતો આવો સર્વદા, ન હતો પ્રાર્થત આમ :

દોરો, તાત ! દયા કરી, પહોંચું જેથી ધામ !

ઓ સ્નેહજ્યોતિ ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને !

માર્ગ નિરખવા આહતો, પસંદ કરવા તેમ :

પણ હાવાં પ્રાર્થું, પિતા ! દોરો આપ જ એમ !

ઓ સ્નેહજ્યોતિ ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને !

✓ મહેમાનોને સંબોધન

મહેમાનો ! ઓ બહાલાં ! પુનઃ પધારજો !
 તમ ચરણે અમ સદન સદૈવ સુહાય જો !
 કરજો માફ હજારો પામર પાપ, જે
 દિનચર્યામાં પ્રભુ પાસે, પશુ થાય જો !
 મહેમાનો ! ઓ બહાલાં ! પુનઃ પધારજો !

ઉન્નત ગિરિશૃંગોનાં વસનારાં તમે :
 ઉતર્યાં રંક ઘરે, શો પુણ્ય પ્રભાવ જો !
 શુશ્રૂષા સારી ના અમને આવડી :
 લેશ ન લીધો લલિત ઉરોનો લ્હાવ જો !
 મહેમાનો ! ઓ બહાલાં ! પુનઃ પધારજો !

વસંત! પ્રાર્થના

વસંત વનદેવતા ! શુભ, સદૈવ સત્યંવદા,
કરે વિહંગ વિશ્વનાં મધુર ગાન તારાં સદા;
અને વનવને, અનેક ગિરિને તટે, સાગરે,
ભરે અનિલ ખાલકે વિરલ દિવ્ય તારા સ્વરો !

વિભૂતિ વિભુની પ્રસન્ન તવ નેત્રમાં દીપતી,
તૃપા હૃદય દગ્ધની નિમિષ માત્રથી છીપતી;
સખી સકલ છવની ! સદય દેવિ ! સાષ્ટાંગથી
નમી અરણ્યમાં અમે યુગલ યાત્રીએ આટલું:—

વસો અમ શરીરમાં, હૃદયમાં, અને નેહમાં,
કસો પ્રકૃતિ સર્વથા પ્રણયદાનની ચેહમાં;
વિશુદ્ધ સુખનાં લતાકુમુદ છવને જામળે,
અપત્ય પરિશીલને વિમલ ધર્મને પામળે !

વસંત વનદેવતા ! શુભ, સદૈવ સત્યંવદા,
કરે વિહંગ વિશ્વનાં મધુર ગાન તારાં સદા !
અને અનિલ ખાલકે વિરલ દિવ્ય તારા સ્વરો,
ભરે વનવને, અનેક ગિરિને તટે, સાગરે !

V, सागर अने शशी

(शंकराभरण)

आज, महाराज ! जल पर उदय लोधने
 अंद्रने हृदयमां दुर्षं जामे,
 स्नेहधन, कुसुमवत विमल परिमल गडन,
 निज गगन मांडि उरुषं पामे;
 पिता ! कालना सर्व संताप सामे !
 नवल रस धवल तव नेत्र सामे !
 पिता ! कालना सर्व संताप शामे !

जलधिजलदल उपर दामिनी दमकती,
 यामिनी व्योमसर मांडि सरती;
 कामिनी केकिला, केलि कुजन करे,
 सागरे लासती लव्य भरती;
 पिता ! सृष्टि सारी समुदलास धरती !
 तरल तरणी सभी सरल तरती,
 पिता ! सृष्टि सारी समुदलास धरती !

બાલ સ્મૃતિ

પિતા ! પિતા ! જગત્પિતા ! તવ બાળકો રહે :
તવ બાલકો રહે, પિતાજી ! ધોધવા હટે ! પિતા૦

મદદ કશી આપે નહીં, માતાં તવ સંતાન :
નહાનાં નિર્બલ બાલકો, પિતા ! અમે હેરાન !
તવ બાલકો રહે, ને નેને ધોધવા હટે ! પિતા૦

નહાનાં પણ તારાં અમે, નહિ એ કોને જાન :
સાચું કહેતાં સાચને, દુનિયાં કહે નાદાન !
તવ બાલકો રહે, ને આંસુ ધોધવા હટે ! પિતા૦

પશ્ચાત્તાપ

અરે ! ધિક્કાર છે હુંને ! બન્યો પાપી : બન્યો પાપી !
પિતાની રનેહની આંખો મહીં શૂળી, અરે ! આપી !

તરફડું ધૂળમાં હાવાં : બદન પર ખૂબ સારું ખાક :
છતાં ના આગ હોલાતી ! બન્યો પાપી : બન્યો પાપી !

પડ્યો કંગાલ હું મેળે, નબરથી પાપને જોતો,
સખગતા નીચ ખાડામાં ! બન્યો પાપી ! બન્યો પાપી !

પિતા ! આ પાપથી રક્ષો : શરણુ માગું : હયા બક્ષો !
અરે ! હું દુષ્ટ શું માગું ? બન્યો પાપી ! બન્યો પાપી !

છતાં માગું : પિતા ! માગું : ક્ષમા માગું ! સખા માગું :
અને એ નૂરની આંખી પડેલો હાસ ના ત્યાગું !

ચંદાને સંબોધન

તને હું જોઉં છું, ચંદા ! કહે, તે એ ખુચ્ચે છે કે ?
અને આ આંખની માફક કહે, તેની રુચ્ચે છે કે ?

અને તવ નેત્રમાં તે નેત્રતું પ્રતિબિંબ જોવાને,
વખત હું જોઉં તેવો શું, કહે, તે એ ખુચ્ચે છે કે ?

સખી ! હું તો તને જોતાં, અમે જોયેલ સાથે તે,
સ્મરતાં ના શકું સૂઈ ! કહે, સાથી સુચ્ચે છે કે ?

સલૂણી સુંદરી ચંદા ! ધરી તવ સ્વચ્છ કિરણોમાં
હૃદયનાં ધોઉં છું પડ હું : કહે, તેચ્ચે ધુચ્ચે છે કે ?

ઠહાલાંને આરામ

(અંજની ગીત)

માયું હો ઠહાલાંને આરામ !
યાયું હો ઠહાલાંને આરામ !
પ્રાર્થું હો યક્ષાવા, સ્વામી !
ઠહાલાંને આરામ !

ઠહાલાં, જે લાધેલાં માગી :
ઠહાલાં, જે સાધેલાં જાગી :
પ્રાર્થું તે રક્ષાવા, સ્વામી !
યક્ષાવા આરામ !

પ્રભુ પ્રાર્થના

નમુઃ : નમુઃ : જગત્પિતા ! નમુઃ : નમુઃ : નમુઃ !
 દયા કરો કે સર્વદા પદાંબુજે રમુઃ !

આજ્ઞા પ્રમાણે દિલ મહીના દેવને દમુઃ :
 તે હું નહીં : હું તો ભવાટવી વિષે ભમુઃ !

પાપોની સખા થાય તે નીચે પડી ખમુઃ :
 છતાડો જગન્નાથ ! શાંતિએ પછી શમુઃ !

દુનિયામાં ભલે કોઈને હું દીન ના ગમુઃ :
 તમને ગમુઃ જે તાત ! તો ન કાંઈ તે સમુઃ !

પ્રેરો ! પ્રભો ! પ્રસાદ તે રાજી થઈ જમુઃ :
 માગું નમો નમો આજ કે રસેશમાં રમુઃ !

એક પ્રશ્ન

(અંજની ગીત)

સર્વોપરિ   સ્વામીની   સેના
 સુમનસ સકલ, હૃદય રસ જેના
 નાથ નિવાસ, ભુવન ઉતરે ના-
    એ તે કેમ બને ?

।

ૐ

સખીને આમંત્રણ

ચાલો ને, સહિયર ! ઉન્નત જીવનજલ ઝીલવાને જઈએ રે !
પુણ્ય સલિલ અવગાહનથી, સખી ! અંતર પાવન થઈએ રે !
ચાલો ને, સહિયર૦

પ્રભુના ગિરિધી અવતરે શાંત સદાશિવ નીર :
શમવે મનુકુલતાપને છાયા તરુવર તીર !

શીતલ સૌમ્ય સુધારસ, સુંદરી ! રેલી રહ્યો જઈ લઈએ રે !
ચાલો ને, સહિયર૦

સ્ફટિક વિશદ વરસી રહ્યા સુરસરિતાના ઘોધ :
લલિત કરી કલાંતાત્મને પ્રેરે પ્રાણ પ્રબોધ !

સાડી સને, સખી ! સ્નેહસુરંગી : વારિ પરસ્પર દઈએ રે !
ચાલો ને, સહિયર ! ઉન્નત જીવનજલ ઝીલવાને જઈએ રે !

પ્રાર્થના અને પ્રતિધ્વનિ

“ પિતાજી ! ઇચ્છાવો : ઇચ્છાવો : ઇચ્છાવો મહાસાગરે !
જીવ મારો બહુ ગભરાય ! ઇચ્છાવો મહાસાગરે !

પારાવારે દુશ્મન મળી મારે, પિતા વિના તારે નહીં બીજાં માનવી.
દયાનિધિ ! તમે જ સહાય ! ઇચ્છાવો મહાસાગરે !

નથી એકલની, નાથ ! હોડી:પૂંજી છે ના થોડી પિતાજીના સ્નેહની:
મારે વાંકે રખે એ ડુબાય ! ઇચ્છાવો : મહાસાગરે ! ”

* * * * *

“ મહાસાગર દયા મહાસાગર ! બહાલાંઓ, ડરશો નહીં !
નથી સંસાર પારાવાર ! બહાલાંઓ, ડરશો નહીં !

દિલમાંના દુશ્મન દૂર થાશે, પાછા પડી જશે પિતાજીના શબ્દથી :
પ્રભુ જીવનમાત્રાધાર ! બહાલાંઓ, ડરશો નહીં !

હોડી દાનવ ના શકે તોડી : વિધાતાએ ભેડી બધાં નિજ બાલની :
સ્વામી સંકટે ઉદ્ધરનાર ! બહાલાંઓ, ડરશો નહીં ! ”

પ્રભુની પાઠશાલા

અમે ચેલા બધા ઘેલા : પ્રભુની પાઠશાલાના !

અમે ઘેલા અને મેલા : પ્રભુની પાઠશાલાના !

અમારામાં કશો ના માલ !

અમે તો મૂર્ખ ને કંગાલ !

છતાંએ બાળકો છઈએ : પ્રભુની પાઠશાલાના !

અમે ઘેલા બધા ચેલા : પ્રભુની પાઠશાલાના !

અમે મેલા અને ઘેલા : પ્રભુની પાઠશાલાના !

ધર્મ વિજય

છો લાખવાર દયાલુ દેવ
મનુષ્ય કુન્દવને ઠસે,

છો સાત લાખ સવાર રક્ત—
સમુદ્રમાં સામે ધસે,

લોચ્છે નહીં ઠરશે, પડી
સહુ ગર્તમાં નીચે જશે,

સ્વામી સમર્થ સખા સહા
રાજધિરાજ વિરાજશે !

નવલ નિવેદન

(રાગિણી આશાગોડી)

આપે મને નહવરાવ્યો, ઓ તાતલ
 આપે મને નહવરાવ્યો !
 રંક ગરીબ હું ભાવ્યો, ઓ તાતલ
 આપે મને નહવરાવ્યો !

શબ્દ સરોવર : તારક ભર્તા ;
 સ્નેહમુધા ધવરાવ્યો, ઓ તાતલ
 આપે મને નહવરાવ્યો !

ભૂખ હતી શિવની કરુણાની :
 ભાખર શો ધવરાવ્યો ઓ તાતલ !
 આપે મને નહવરાવ્યો !

અદ્ભુત પાઈ શરાબ કશાનો,
 રાગ નવો ગવરાવ્યો, ઓ તાતલ !
 આપે મને નહવરાવ્યો !

નારા મહીં નિજ સ્નેહ સુવાડી,
 નર્મદાને ધવરાવ્યો, ઓ તાતલ !
 આપે મને નહવરાવ્યો !

शंभु गरीष हुं भाव्यो, ओ तातल !
आपे भने न्हवराव्यो !
आपे भने न्हवराव्यो ! ओ तातल !
आपे भने न्हवराव्यो !

५

અપાવરણ પ્રાર્થના

અંતરની શ્રુતિ જોલો, ઓ તાતલ !
 અંતરની શ્રુતિ જોલો !
 વેદનાં વાયક જોલો, ઓ તાતલ !
 વેદનાં વાયક જોલો !

“ દિરણ્મયેન પાત્રેણ સત્યસ્થાપિદ્ધિતં મુક્તમ્ ।
 તત્ત્વં પૂષ્પવપ્તૃણુ સત્યધર્માય દૃષ્ટયે ॥ ”

મુવર્ણમય પાત્રેથી સત્યનું મુખ બાંધ ને,
 ઉઘાડી આપ તું, પૂષ્પ ! સત્યધર્મદ્વગર્થ તે !

વેદનાં વાયક જોલો, ઓ તાતલ !
 વેદનાં વાયક જોલો !
 અંતરની શ્રુતિ જોલો ઓ તાતલ !
 અંતરની શ્રુતિ જોલો !

અનંત વાત્સલ્ય

આપ જ આવા તો જોયા, પિતા પ્રભુ !
 આપ જ આવા તો જોયા !
 મં તો માનેલું, કે ખોયા, પિતા પ્રભુ !
 આપ જ આવા તો જોયા !

દુર્બલ, દીન, નિરાશ, વળેલો,
 દુરથી દેખી શું શોધા ? પિતા પ્રભુ !
 આપ જ આવા તો જોયા !

પંકનિમગ્ન હતા ચરણો તે;
 પોતે દયાથી શું ઘોયા ? પિતા પ્રભુ !
 આપ જ આવા તો જોયા !

સ્વચ્છ કરી જખમો સહુ જૂના,
 લેપ લગાડીને લોહ્યા ? પિતા પ્રભુ !
 આપ જ આવા તો જોયા !

મં તો માનેલું, કે ખોયા, પિતા પ્રભુ !
 આપ જ આવા તો જોયા !
 આપ જ આવા તો જોયા, પિતા પ્રભુ !
 આપ જ આવા તો જોયા !

તારક સ્તોત્ર

(મિ. મેમનના ઇંગ્લિશ સ્તોત્ર ઉપરથી)

પ્રભુ તારકની અહુ કીર્તિ કરો,
અવનીતલમાં અને સ્વર્ગ મહી :
તેનું શાસન વિસ્તરો સર્વ જગે,
તેના રાજ્યનો અંત જ આવો નહીં;

જે છે સાઈ અને સાયું, એ સહુનો
તે છે આદ્ય અને તે છે ઓમેગાએ;
ઝરો ઝિંદગીનો, સવિતા દ્યુતિનો,
અધા હર્ષ ખરા રહ્યા, તે લેગા છે.

આદિ, અંત, તે ઇશ્વર માણસ છે,
તેનું આંતર સત્ ન કો જાણી શકે;
પણ માનવ દેવી રૂપ મહી તેના
આદિને અંત પ્રમાણી શકે.

જે છે, જે હતો, જે ફરી આવનારો છે,
સનાતન, અનંત અહંપ્રદાસ્મિ,
પ્રભુ સૌ શક્તિમાન, સર્વોપરિ ઇશ્વર !
દાવાપૃથિવ્યૌ બ્રોલો તથાસ્તુ !

મનોહર મૂર્તિ

(કવ્વાલી)

દેવે દીધી દયા કરી દેવી મને,
 અહા ! મૂર્તિ મનોહર માશુકની ।
 નવરંગ, પ્રકુલ, ગુલાબ સખી
 મૃદ, મૂર્તિ મનોહર માશુકની ।

નયને કંઈ નૂર નવું ચલકે,
 વદને નવી વસલતા ઝલકે;
 સખી ! એક જ તું ગમતી ખલકે
 મને, મૂર્તિ મનોહર માશુકની ।

શિરકેશ મુકોમલ મોહી રહ્યા,
 સ્મિત જોઈને તારક મોહી રહ્યા;
 કામધેનુ શી ખાલક દોહી રહ્યા
 તને, મૂર્તિ મનોહર માશુકની ।

હૃદયે શુભ, ઉર્જવલ ભાવ ભરો :
 પ્રણયામૃતની પ્રિય ધાર ધરો :
 સહચાર મહી ભવ પાર તરો,
 સખી ! મૂર્તિ મનોહર માશુકની ।

નવરંગ, પ્રકુલ, ગુલાબ સર્મી
મૃદુ મૂર્તિ મનોહર માશુકની !
દેવે હીધી દયા કરી કેવી મને,
અહા ! મૂર્તિ મનોહર માશુકની !

૫

આપણી રાત

(કવ્વાલી)

શરદ પૂનમની રઢિયાળી સહા,
 મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !
 હસે આકાશે ચંદ્રમા, તારા લસે;
 મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !

વહને નવજીવન નૂર હલું;
 નયને પ્રણયામૃત પૂર હલું;
 હૃદયે રસમાં ચકચૂર હલું;
 મને સાંભરે આપણી રાત, સખી ! -

ન્હાતાં ન્હાતાં પ્રકાશમાં, પ્રેમ તણી
 કીધી વિશ્રબ્ધ વાતો રસીલી ઘણી;
 કલ્પનાની ઇમારત કૈક ચણી;
 મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !

તારું સ્વાર્પણ અંતરમાં જ લહું;
 કયા અદ્ભુત એ જઈ કેને કહું ?
 સમરનાં જલ માંહિ નિમગ્ન રહું;
 મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !

રાત રૂપાળી, રૂડી, રસાળી હતી;
 આશકેની અપૂર્વ દિવાળી હતી;
 આખી ઉત્સવ માફક ગાળી હતી;
 મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !

પ્રાણો આપણાનો ત્યારે યોગ થયો,
 અંગે અંગનો ઉત્તમ ભોગ થયો;
 અને આખર આમ વિયોગ થયો !
 મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !

હસે આકાશે ચંદ્રમા, તારા લસે,
 મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !
 શરદ પૂનમની રઠિયાળી સદા;
 મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !

35 → 45

35789

243020

297265

6/12

પ્રાસંગિક

કલાપીને સંબોધન

સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !
 ઊછળતા શા ઉરસાગર ઉલ્લાસ જો !
 નિર્ઝરતી સૌભાગ્ય સુહાગન જ્યોત્સ્નિકા :
 નયને ઝળકે નમણું નિર્મલ હાસ જો !
 સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

આંજો ને અજવાળે આંખડલી સખી,
 અંતર ઉપર ઉઘડે આલમનૂર જો !
 હેત હયાનાં વહતી વાળે વાંસળી,
 ઊડે સ્વર આકાશે અંદર દૂર જો !
 સુરતાની વાડીના મોંઘા મોરલા !

નંદનવલના પ્રાસાદોની ટોચથી,
 મધુરી કેકા આજે શી ઉલરાય જો !
 સુરભીઓની સાથે સંસારે સરી,
 અંતરૂરિ ગીતા શી અથડાય જો !
 સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

“ તત્સવિતાનું ભર્ગ વરેણ્યં ધીમહિ ! ”
 ગાયત્રીનો જૂનો લેહક મંત્ર જો !
 આજે અન્ય પ્રકારે આ માથું નમે,
 નમતો સાથ આત્માનોએ તંત્ર જો !
 સુરતાની વાડીના મોંઘા મોરલા !

हिंद पर आशीर्वाद

(राग वागेश्वरी)

उतारो ॐ अम देशे धंश्वर आशीर्वाद,
 भांधव देश यथा लघ्नत सौ :
 ओक रही अम हाह !
 उतारो ॐ अम देशे धंश्वर आशीर्वाद.

शतके वीत्यां लर निद्रामां,
 द्वीधेा पूर्ण प्रभाह;
 पूर्वजनी उण्णवल द्वीतिनी
 न करी साथी याह ! उतारो०

एवन विश्रुते नव समज्या,
 करतां निष्कल वाह :
 आज करी करुणा नव युगनेा
 नवल सुषुावेा नाह ! उतारो०

પરિષત્સત્કાર

(બ્રહ્મણ્ય ગીત)

નવલ યુગનો દિસે સૂર્ય આજે ઉદિત,
હિંદ સંતાન ઉલ્લસિત કરતાં :
બાલ વીરો અને પ્રૌઢ વીરો સહિત,
વીર માતા તણાં વૃંદ કરતાં !
આઠરો સંઘનું કાર્ય ઉછરંગમાં,
આર્ય સંસારનું સુખ વધારો :
પૂજ્યો પરિષદે પુનિત પગલાં અમે,
બંધુઓ ને બહેનો, પધારો !

પરિષદો છે પુરાણી પ્રથા આપણી,
નવલ આતંદ શો આજ રેલે !
સર્વનાં નયનમણિ દીપ્તિમય ભાસતાં,
હૃદયના રંગ શા રાસ ખેલે !
કેળવે દેશમાં દિવ્ય શિશુવાટિકા,
સર્જનો ! પ્રથમ નિજ ઘર સુધારો !
પૂજ્યો પરિષદે પુનિત પગલાં અમે,
બંધુઓ ને બહેનો, પધારો !

હિંદુ માતાને સંબોધન

ઓ હિંદુ ! દેવભૂમિ ! સંતાન સૌ તમારાં !
કરીએ મળીને વંદન ! સ્વીકારજો અમારાં !

હિંદુ અને મુસલમાન : વિશ્વાસી, પારસી, જિનઃ
દેવી ! સમાન રીતે સંતાન સૌ તમારાં !

પોષો તમે સહુને, શુભ ખાનપાન બક્ષી :
સેવા કરે બને તે સંતાન સૌ તમારાં !

રોગી અને નિરોગી, નિર્ધન અને તવંગર,
જ્ઞાની અને નિરક્ષર : સંતાન સૌ તમારાં !

વાલ્મીકિ, વ્યાસ, નાનક, મીરાં કબીર, તુલસી !
અકબર, શિવાજી, માતા ! સંતાન સૌ તમારાં !

સૌની સમાન માતા, સૌએ સમાન તેથી :
ના ઉચ્ચ નીચ કેઈ, સંતાન સૌ તમારાં :

ચાહો બધાં પરસ્પર, સાહો બધાં પરસ્પર :
એ પ્રાર્થના કરે આ સંતાન સૌ તમારાં !

35 → 45

35 7 85

24 30 20

29 7 265

6/12

गायनो

હૃદયગીતા

(વિભાસ અને પરજના સ્વરોમાં)

ધીરજ ધરને, હૈયા તું મારા ।

આત્મા શાશ્વત અમર છે !

દ્વર ધવાતું, અંધ નિશાતું, અંધ નિશાતું, અંધ નિશાતું હા ।

સ્વર્ગોમાં સ્નેહે ભેટવું !

સ્વામીનો શબ્દ તો સાંભળી માનજો :

દેહી શાશ્વત અમર છે :

નવ કુસુમ નવ મરતું !

પ્રભુ નિકટ ઝટ સરતું :

અયિ હૃદય । ધૃતિ ધર

દિલ નજર ઠર :

વિરલ તરુવર,

વિમલ સરવર,

મીપ સુરજનભવન ઝળહળતાં !

કાંતાની પ્રાર્થના

(રાગ ગૌડ મહાર : તાલ ત્રિતાલ)

વિભુ જે વિલસે, ચરાચરે હસે,
બધે વ્યાસ વસે, રસે તે ભણું !
પૂરે ઇચ્છાને !

પતિ કાંત વર વિના નહિ અવર,
સકલ જગત સુખ સરવર, નરવર,
પરમ કારુણિક પિતા !

ઉપાધિ શમાવે,
કમાણી કમાવે,
જનોમાં જમાવે,
ન માડું ગળું ! નૂરે લીજવે.

સ્મરદશા

(કલાકાંડાની ધૂન : તાલ લાવણી)

રટ, 'રસના ! રટ રસના !
પ્રિયતમનું' નામ રટ, રસના !

લવ ઇતર ઉપર અબ વસ ના !
પ્રિયતમનું' નામ રટ, રસના !

દિવસ રાત બસ એ જ વાત,
જપ કર પ્રિય નરવર જસના !

જપ કર પ્રિય નરવર જસના,
પ્રિયતમનું' નામ રટ, રસના !

મનોહર રૂપ સ્મરું !
ધ્યાન તે ધરું, કથાથી ન કરું;
સાગરો તરું, બિયાબાં કરું;
સર્વ પરહરું, કાંતને વરું !

અધિ રસિક રમણી ! જરી હસ ના !
પ્રિયતમનું' નામ રટ, રસના !

જ

કૃષ્ણીરી

(રાગ ભૈરવ : તાલ દાદરા)

હવે શરણે પ્રભુ ચરણે હયાઝરણે !
અકસોસ, અકસોસ, અકસોસ ના કરો !

સંસારના બંધ તમામ તૂટયા,
સંબંધીઓના પણ દોર છૂટયા;
હવે રહ્યું શાશ્વત જીવવાનું,
ત્રેમે પ્રભુના પદમાં જવાનું !

પ્રિય પિયૂ પરમ મુજ દિલને :
જલમાં, સ્થલમાં, સધળી પલમાં :

શું કરું ? દયિત ! શું કરું ?
ખમવું, ભમવું : દિલને હમવું : શિવમાં શમવું !

વિરહાનલ

(ગમ હિંડાવ : તાલ દાદરા)

નહિ કઈ એન પડે કયાંય રે, સજની ઝો !
 ઘડી ઘડી પલ સ્મૃતિ ગભરાવે,
 આંખ ન મિચાય નહીં જાય રે રજનીઝો !

ચિંતનથી પણ ઠારવા, કશે મળે ન ઉપાય,
 સમજી ન હતી આવડી, વિરહાનલની લ્હાય !

બહુ બહુ યત્ન કરું, દિલને દિલાસા ધરું,
 તદપિ ન શાંતિ મળે કયાંય રે, સજની ઝો !

રાસ

(રાગ ધરવા નિષા : તાલ દ્વિત)

કાંતા

સખી ! રમીએ લો રાસ રંગમાં !
 હો મારી સાહેલી રે ! મારી સાહેલી રે !
 રમીએ, રમીએ લો રાસ રંગમાં !
 રંગમાં ને અંગના ઉમંગમાં રે !
 સખી ! રમીએ, રમીએ લો રાસ રંગમાં !
 ભરી ભરતી હૈયાની ગહન ગંગમાં હો !
 સખી ! રમીએ, રમીએ લો રાસ રંગમાં !

સહુ સાથે, હો ! સહુ સાથે,
 પઠ પાડી ફરો ફૂદડી !
 ઉભય હાથે, હો ! ઉભય હાથે,
 દર્ધ તાલ સરો, સુંદરી !
 તરો સ્વર્ગ નવલ ભર્ગ ભરી નેત્રમાં !
 હરો નિસ્વાર સંસારનો ભાર આ વાર
 આ દ્વાર ક્ષેત્રમાં !

૧ લી સખી

લસે ઉલ્લાસપૂર, હસે હૈયામાં હૂર;
 વસે દેવો ના દૂર, સખી સંગમાં !

૨ છ સખી

સખી ! શું તારૂં રૂપ રચ્યું તાતે અનૂપ !
જીવન જંગમાં !

૧ લી સખી

અહો ! શોકે શો આજ સુંદરીનો સમાજ,
બને અંતરનો પાજ, સરે સ્વર્ગે અવાજ;
સખી કાંતા શિરતાજ સખી દીપતી !

કાંતા

કરંતાં, સરંતાં, તરંગે તરંતાં,
કલાચ્છે કરંતાં, સુભર્ગે ભરંતાં !
ભરી ભરતી હૈયાની ગહન ગંગમાં હો સખી ! રમીએ

હેલ્લુ આલિંગન

(રાગ જૈનપુરી ટાડી : તાલ ગઝલ)

લેટી લે પ્રાણ મારા !
સ્વર્ગમાં ફરી તો છે લેટવું !

પ્રીતિને ના પરહરો : તાવો !
પ્રભુને ઉછંગે, પ્યારા ! લેટવું !

ભવમાં તવ આ મૈત્રી
હૃદયમાં ગવાશે, જનો નહીં ભૂલે !
મરણવા ધનીને,

સંસારે તો, પ્રિય ! તરો, તારો !
પ્રિયોને પ્રભુ પંથે છે જવું !

35 → 45

35 7 85

24 30 20

29 7 265

6/12

परिशिष्ट

સ્મિતપ્રભાને

ક્યારે મળું, ક્યારે મળું, એની એ જ ઝખનામાં
 સ્વપ્ન વિશે એકવાર ભેટ પ્રિયાની થઈ;
 ઝટ દોડી આવ્યો હાથ એટલે તો પાછી ચાલી
 પરમ પ્રયાસ વતી હાથ છોડાવી દઈ;
 પિયુ ઝખવાણો પડ્યો, પરિતાપ તેનો જોઈ
 ભીતિ બધી દૂર કરી સસ્મિત પાસે ગઈ;
 સ્મિતપ્રભા જોવા આડે ખીણું કેં કરી ન શક્યો
 એટલામાં અરે, હાય ! આંખ ઉઘડી ગઈ.

એ જ સ્મિતે હયુ' હશે કૃષ્ણનું રાધાએ ચિત્ત,
 સુભદ્રાએ કુંતીપુત્ર મોહિત કર્યો હશે;
 એ જ સ્મિતે દુષ્યન્તની ફેરવેલી હશે વૃત્તિ,
 એ જ સ્મિતે નળરાય સતીથી કર્યો હશે;
 એ જ સ્મિતે પુરૂષ લુબ્ધ થયો ઉર્વશીમાં,
 એ જ સ્મિતે વિશ્વામિત્ર દર્પને કર્યો હશે;
 નહીં જોઈ એવું સ્મિત ફરી ફરી એમ જાણી,
 પ્રીતમ મહાલસાનો ઘેલો થઈ કર્યો હશે.

સૃષ્ટિસૌંદર્યથી મન ઉપર થતી અસર

(માલિની)

મધુર મધુર થંડો વાય છે વાયુ આજે,
પરમ વિમલ શોભા ચન્દ્રિકાની વિરાજે;
અનુકુળ સઘળી છે હૃદયની આજ ચીજે,
અવસર નહિ આવે આ સમો કોઈ બીજે.

(અનુક્રુપ)

વધતું કહીને શાને વ્યર્થ મારે વધારવું ?
ફરવાને જવા ચાહું પ્રિયે ! આપે પધારવું.

(મંદાકાંતા)

વ્યાખ્યો આખા વપુ મહો સુણી હૃદય અત્યંત એને,
આવી સારી ઋતુમહિ નહોં થાય આનંદ કેને !
“ થંડી વાશે પ્રિય પતિ, કહી તે પછી કેમ થાશે ”
બાંધ્યો એવું કહિ-હસિ-મને પ્રેમથી હસ્તપાશે.

(રથોદ્ધતા)

સજ્જ એ ઝડપથી થઈ રહી, નીકળ્યાં સુખદતા મને વહી,
મંદ મંદ પ્રિય સાથ જાઉં છું, વાટમાં સરસ કાંઈ ગાઉં છું.

(પુષ્પિતામા)

રસિક સમજીને પ્રમોદ પામી, નયનથી જોઈ રહીજ મારી સામી;
કર મહિ કરને નખાવી ચાલે, પ્રણય થકી પતિને પ્રિયા નિહાલે.

(વસંતવિલકા)

દેખાવ તો ખહુ જ સુંદર આસપાસ,
શી ચંદ્રિકા ! કુસુમદામનિ શી સુવાસ !
આનંદ એ પ્રિયતણે વધતો જ ચાલ્યો
ને છૂટથી પ્રસરિને મન માંહિ માલ્યો.

(અનુષ્ટુપ)

થવા લાગી મને ચિંતા, કેમ આનું હવે કરું ?
હૃદયી વધતાં હર્ષ, પરિણામ થશે ખરું ?

(મંદાકાંતા)

આવી ત્યાં તો વિકટ તરુની એક વિસ્તીર્ણુ ઝાડી,
રે'તા જેમાં દિવસ સમયે નીચ લોકો અનાડી;
તેમાં શાથી કંઈ પડી ગયો વાતમાંહી વિરોધ,
આવ્યો તેના પર મન થકી તુર્ત અત્યંત ક્રોધ.

(અનુષ્ટુપ)

વિનોદ સઘળો એ ક્યાં કોણ જાણે શમી ગયો;
વાતચીત પડી બન્ધ સ્વર છેક નમી ગયો.

(સ્વાગતા)

વાર તો ખહુ ગર્હ ન હતી જ્યાં એ પ્રદેશ થકી મુક્ત થયાં ત્યાં.
અધકાર ટળતાં અજવાળું, એ સુશોભિત બહુજ નિહાળું.

(સોરઠો)

મન્દ સ્વરથી એક નાણું ત્યાં વહેતું હતું;
તે દેખીને છેક સર્વે તકે ફરી ગયા.

(સ્વાગતા)

ત્યાં સુધી “ કહરહીન બહુ છે ” વાક્ય એ ઉચરતો દુઃખમાં હતું;
“એ જ એ જ જગ માંહિ સહુ છે” એમ શબ્દ નિકળ્યા મુખમાં ત્યાં.

(પુષ્પિતામા)

જગત બધું બહુજ શાંત લાગે, અતિશય દૂર પ્રસન્ન વીણ વાગે;
ગગન પણ ખુશી જણાય છે આ, પવન મનોહર રાગ ગાય છે હા !

(અનુષ્ટુપ)

મસ્તકે પડવા માંડ્યાં શીત અમૃતનાં કણો;
શાંત કેપ થયો મારો તથા હર્ષ વધ્યો ધણો.

(વસંતતિલકા)

પ્રાણપ્રિયા મુજથકી હતી દૂર થોડી,
ત્યાં હું ગયો હૃદય સાથ જ તૂટી દોડી;
દર્શાવિને નયનથી સહુ ફેરફાર,
છાતી સમો કરી રહ્યો ધરી થોડીવાર.

(દ્વેલો)

અશ્રુ આંખ્યાં આંખમાં, થયો ગળગળો સાદ !
પૂરું બોલી નહિ શક્યો—‘પ્રાણ-ક્ષમા-પ્રસાદ !’

(અનુક્રમ)

લગ્ન તેણે તણ દીધી સ્વસ્થ તુર્ત મને કર્યો;
બાલાએ બાલચેષ્ટાથી ચિત્તના ખેદને હર્યો.

(ગીત)

શૂં શૂં ચેષ્ટા કીધી, તે વણુવણુ નહીં ઉચિત ધારું;
અનુભવરસિકો સમજે, ણીળતે શૂં જણાવણુ વારું !

સ્વર્ગગંગાને તીર

(અનુષ્ટુપ અને મંદાકાંતા)

સખે સ્વપ્ન થયું પૂરું ચાલી ગઈ વિભાવરી;
શું હવે સંભળાવું હું, નહિ જોઉં ફરી ફરી.

કાલે રાતે મુજ શયનમાં અપ્સરા એક આવી,
યંત્રે થોડા નવિન કરમાં રાખીને સાથ લાવી;
મારા સામું ક્ષણ નિરખીને પ્રત્યભિજ્ઞા લહે છે,
ધીમે ધીમે મધુર વચનો આ પ્રમાણે કહે છે.

‘ વિમાન લઈને સાથે, આવી છું આપની કને,
સ્વર્ગમાં ફરવા ચાલો, આજ્ઞા છે બાઈની મને. ’

ઊભાં મારા તનુપર થયાં હુર્વથી સર્વ રામ,
આંચું શબ્દો પ્રિયકર સુણી દેહમાં ખૂબ જોમ.
તેનાં યંત્રે ઉપર હળવે થાઉં છું હું સવાર,
ઊડું ઊંચે તદપિ નિરખું સૃષ્ટિસૌંદર્યસાર.

પર્વતો થાય છે નાના, રસા બાલક જેવડી;
સરિતા સર્વ મુક્તાની માલાઓ હોય તેવડી.

જોતામાં તો થઈ ગઈ સખે પૃથ્વી અત્યંત ન્હોની,
બીજા સર્વ ગ્રહગણ વિષે ઓળખું એહ શાની !
આંચો ત્યાં તો પરમ સુખને આપનારો પ્રદેશ,
સહિત્યેતી વિવિધ સુખમાં જ્યાં નહીં ખામી હેરા.

પૂર્ણ ચંદ્ર પ્રકાશે છે, વરસે છે સુધા સદા,
અંતરિક્ષ વિશે ગાય અપ્સરાઓ પ્રિયવદા.

વૃક્ષોમાંથી પરિમલ લઈ વાયુ જે સંચરે છે,
સ્થાને સ્થાને હૃદયકમલો હર્ષથી તે ભરે છે,
મીઠા મીઠા રવ કરી કરે પક્ષિઓ સર્વ ગાન,
ક્રીડા કેરાં સદન નિરખી છેક ભૂલાય ભાન.

“ ધીમ્ણું જોવા નહીં દેવું આજ્ઞા છે એમ આકરી,
માટે આપ વળો આમ, કવિરાજ, કૃપા કરી. ”

લીધો રસ્તો પ્રિય સખિ તણું વાક્ય એ સાંભળીને,
છોડી દીધું અવર સઘળું અન્ય માર્ગે વળીને;
થોડી વારે પવનલહરી આવવા માંડી શીત,
ધીમું ધીમું શ્રુતિ પર પડ્યું દૂરથી કોઈ ગીત.

સાંભળી વિકૃતિ મારી આંખોમાં સહસા થઈ,
ઓળખ્યો સ્વર મેં એવું અપ્સરા સમજી ગઈ.

દેખાયો ત્યાં મધુર સ્વરના જન્મનો દેશ પાસે,
ઘાટાં વૃક્ષો મહિં પણ જહીં ચન્દ્રિકા સ્પષ્ટ ભાસે:
જોયો દષ્ટિ સ્તિમિત કરીને સ્વર્ગગંગાપ્રવાહ;
જેથી મારો ઝટ શમી ગયો ગૂઢ મર્ત્યવદાહ.

દર્શાવે છે કરી ક્રીડા શકુન્તો મનનો રસ,
સન્નેહ પુલિનો પાસે રમે છે હંસ સારસ.

આંખોમાંથી મુખપર પડે જેમનું બાબુપૂર,
તે પોતાની પ્રિય સહચરી પાસ નાચે મધુર;
ઘોળાયા છે પ્રણયરસથી જેમનાં ચક્ષુપાદ્મ,
રાત્રીમાંયે અનુભવ કરે હર્ષનો ત્યાં રથાદ્મ.

પશુઓ પક્ષિઓ વૃક્ષો પવનો પ્રસ્તરો સહુ,
ખૂબીદાર અહીં લાગે, દીસે આનંદમાં બહુ.

ઘોળાં ઘોળાં શશિકિરણ જે તેાય સાથે ગળે છે,
તેથી તેને સરસ વધતી શ્વેત શોભા મળે છે;
વચ્ચે વચ્ચે સ્મરણ કરવા યોગ્ય દીપો જણાય,
પાણી સાથે રતિ સમયનાં ભૂખણો ત્યાં તણાય.

પરિવર્તન પામે છે ચીજો ત્યાં આસપાસની:—
જલમાં રચના જોશો તરુ-તારક-ઘાસની.

એ સૌ શોભા તણ દઈ હવે ધ્યાન થીજે જ જાય,
આહા! પાસે મધુર રવ એ વીણનો સંભળાય;
જાડ જેવા અજબ ગુણથી વૃત્તિઓ મૂઠ થાય,
ઝાંઝું તે શું પણ અવયવી ચેતનાએ લુલાય

સ્વરથી થઈને લુખ્ધ વાયુ એ મંદ વાય છે;
વીણા દ્વારે ખરે કોઈ મોહિનીમંત્ર ગાય છે.

થોડે થોડે પરવશ થયું, સર્વ મારું શરીર,
દષ્ટિ ઝાંખી, જડ બની જતાં દૂર દેખાય તીર;
પાસે આવ્યું સ્થલ તદ્દપિ તે મેં નહીં કાંઈ જાણ્યું,
શુદ્ધિ માંહીં મુજ મન પછી અપ્સરાએ જ આણ્યું.

જ્યાં હું આંખો ઉઘાડીને ઉતરું છું વિમાનથી,
અરે રે, હાય ! એમાંનું મારી સામે જરા નથી.

નીચે ઉઠો શ્રુતિપથ થકી ઉતરીને ફરે છે
ઝીણો મીઠો વિરલસ્વર, એ ચિત્તમાં શું કરે છે ?
ક્યાં એ સર્વે અજબ રચના આંખથી જાય બિડી ?
એની કેમે ખખર ન પડે શોકમાં જાઉં ખૂડી !

કેની પાસે હતું જવું અસરા કોણ એ હતી,
એ વિચાર વિશે મારી હજી મૂંઝાય છે મતિ

જાણું છું કે સ્વર અજબ એ હું જરા એળખું છું,
તોયે શાંતિ નહિ હૃદયને થાય એવો જ હું છું;
ભાભા વર્ષો પર શ્રુતિપથે જે પડ્યો હોય, હાય !
એનો એ છે-ખચિત જ-સખે, એમ શાથી જણાય !

સ્વપ્ન અદ્ભુત એ મારું લંગાચું હોત જો કહા,
સર્વ નિશ્ચય થાતા તો સંતોષી રે'ત સર્વદા.

રે ! હું ક્યારે ફરી નયનથી સ્વર્ગગંગા નિહાળું !
જ્યોત્સ્ના તો એ ટળી ગર્ભ-થયું પાસ અંધારું કાળું.
હુભાંગી હું શયન પરથી હાય ! નીચે પડું છું,
પાછું આવે નહિ તદ્દપિ તે સ્વપ્નને હું રહું છું.

જાણું છું નામ હું તોય જણાવું કેમ આપને,
અનુમાન જ હોવાથી બહુ સંદેહ રે' મને.

પ્રિયા કવિતાને આશ્વાસન

(પુષ્પિતાગ્રા અને દ્રુતવિલંબિત)

“ અરર મુજ હશે નસીબ કેવું
નર્થી મળતું ક્યંદિ માન, હાય ! ” એવું
કહ્યું પછી ચરણો વિશે પડે છે,
પ્રિય કવિતા મુજ વેગથી રડે છે.

બહુ જ વિસ્મય ખેદ મને થયો,
તહન સ્તબ્ધ જ મૂઠ બની ગયો;
પણ પછી ઝટ શાન્ત જરા કરી
નિજ પ્રિયા સરખી હૃદયે ધરી.

રહ્યું પણ ગઈ એ જરાક છાની
બહુ દિલગીર હું થાઉં એમ માની;
મુજ મુખ ભણ્યું નેત્રને લહે છે,
અતિશય આર્તસ્વરે પછી કહે છે:—

“ દિલ દયા ધરો માફ કરો મને
દુખો થઈ કરું છું દુખો આપને;
અરર ભવિત આમ લહે જતું,
સહન, નાથ, નથી મુજથી થતું.

ગુણ નર્થી મુજ માંહિ એક સારો,
નિજ મનમાં, પ્રિય પ્રાણ, એ વિચારો;
તદ્દપિ પ્રણય શીઠને કરો છો,
મુરખ પ્રિયાપર ચાહના ધરો છો.

વિષમ ટેવ પડી મુજને ખરે,
હૃદયને બહુ માન ગમે , અરે !
ગુણવિના પણ કેમ જ એ ગળે ?
મક્ત નિર્બળતા થકો શું વળે !

નર્થી નર્થી નર્થી ચોખ્ય હું તમારે
હૈવતર આ નર્થી રાખવું જ મારે;
મનર્થી લઈ રજા હવે મરું છું,
પણ તમને પ્રિય મુક્ત હું કરું છું."

નયનથી બહુ નીર મને વહે,
હૃદય શબ્દ કહો કયમ આ સહે ?
વચન તો મુખથી નવ નીસરું,
તદ્દપિ ચુમન મેં હળવે કરું.

ધડક ધડક થાય હાય છાતી,
ધોરજ રહી મુજનીય સાવ જાતી;
વદનકમલ લેઈને કહું છું,
નજર ઠરાવો ત્યહાંજ હું કહું છું:-

“ કંઈ અવર શું જનો પિછાને ?—
 મન મહી એ ધરી શોક ઠેણુ આણે
 ઉભય મળી મને ખુશી કરે છે,
 પર પરવા શોઈ અન્તરે ધરે છે. ”

મધુર	શબ્દ	થકી	ખુશ	મેં	કરી,
દિલગિરી	મનની	સઘળી			હરી;
કરી	વીઠાય	કહી	બહુધા		અને,
વિરહથી	બળતી		વનિતા		કને.

ચંદાનો સંદેશો

(૫૬)

આવો, અંદર આવો, ઠંડાલાં, વાસમાં ।
 સંદેશો શો લાવો ચંદા ખડેન નો ?
 ક્ષેમલ શીતલ મધુર સુધા વરસાવતાં
 સ્નેહ ભરેલાં તઝ તમારાં નેન નોઃ આવો૦

“ હૃદય સરોરુહ છવન સમઝી પોષનોઃ
 જનસેવાનો ધરનો શાશ્વત ધર્મ નોઃ
 પ્રગટ પિતાના પુણ્ય પુરાતન પંથમાં
 સ્તિગ્ધ પરસ્પર કરનો કેવલ કર્મનો । ” આવો૦

સામ (Psalm)

(રાગિણી આશાગોડી)

માર્ગો ખતાવ ઓ સ્વામી ! મને તવ પંથો શિખાવ દયાના !
દોર મને તવ સત્યની માંહો, શીખવ વિશ્વશયાના !
મને તવ૦ માર્ગો૦

તું જ પ્રભુ મુજ તારણ દેરો દિનભર તુજ પર ધાના !
મને તવ૦ માર્ગો૦

[સુધારકો પાઠ]

માર્ગો ખતાવ, ઓ સ્વામી ! મને તવ પંથો શિખાવ દયાના !
દોર મને તવ સત્યમાં, શિક્ષણ આપ દયાલ !
તું સ્વામી તારણતણો દિનભર તુજ હિ ખયાલ !
માર્ગો૦

शांति प्रार्थना

(५६)

ओम् शांति सदा शिवः आपो, इयाधन ! शांति०
संहरे संकटो शापो, कृपाधन ! शांति०

शांति, पिता, शुभ नाम तमाङ्गं
पाप प्रभल, प्रभु, कापो ! इयाधन० !

सेवक होय नथी करी सेवा
शुद्ध नथ्या नथी लपो ! कृपाधन०

स्थान लवाटवी, गान पशुनू,
तप्त करे, प्रभु, तापो ! इयाधन०

ॐ

આંતર સમ્પત્તી

(૫૬)

આ પિતા, કર્યાં ફૂર કર્મોઃ
હૃદયાં મર્મોઃ પડયો; રડયોઃ પડયો ! પડયો !

મને ન હતી આશાઃ

ખરે, પિતા ! મને ન હતી આશા !

તેમાં અચાનક ગંભીર ગહરે

દિવ્ય સુવર્ણિત જ્યોતિ જ્વલન્ત !

સ્નેહવસ્તુ ! જ્ઞાનરૂપ ! અનન્ત !

બિરાદરોને પ્રાર્થના

(રાગિણી આશાગોડી)

સ્નેહ કરો ન સતાવો, બિરાદર ! સ્નેહં
અન્ય અહીં નહિ દહાવો, બિરાં

એક પિતા પરમેશ્વર સૌનો એ નિજ કર્મ બતાવો -
બિરાદરં

પ્રાણપદાર્થ કરી પુરુષાર્પણ કલેશ વિશેષ પતાવો.—
બિરાદરં

૫

(૫૬)

ંહાલાંચો, શા માટે સતાવો ?
 વાંક કશે ને હાય ખતાવો !
 પરમેશ્વરમાં પાપ પતાવો

માગું એ હાવાં !

વિશ્વપિતાનાં આપણુ ખાલોઃ
 સાંકડમાં તે સાથે ચાલો !
 વસુધાની વાડીમાં મહાલો

માગું એ હાવાં !

✽

સ્નેહગીત

(૫૬)

પોકાડું એસી ખારણે, બહાલાં ! ઉઘાડો દ્વાર;
બહાલાં ઉઘાડો દ્વાર, ઓ બહાલાં, પોકાં

હૈયું દેવાલય ખડું દીન દયાનું દ્વાર,
યજ્ઞમાનો માનવ બધા સારાનો એ સાર,
ઓ બહાલાં, શાને લગાડો છો વાર,
એલો દ્વાર, આવો બહાર, પ્રાણાધાર ! પોકાં

અનંત સહચારની પ્રાર્થના

(૫૬)

અત્યારે અખધડી મળીએ, ઓ પ્રિયતમે, અત્યારે
હૃદય પરસ્પર હળીએ, ઓ પ્રિયતમે, અત્યારે

લગ્ન થયાં તે આપણે પ્રભુ ધરમાં સહબન્ધ,
સ્મરણુ ઠરું, બોલી તહીં 'શિરને સોંપ્યું સ્કન્ધ' ! અત્યારે

કવિતાદેવીને પ્રાર્થના

(૫૬)

ઓ દેવી ! દેવી ! દેવી ! ખોલાવી એ ના શકું.
તારાં હૃદયનાં દ્વાર ખોલાવી એ ના શકું.

મલિન કર્યું હુંયું હલ નહિ તવ આસન પાત્ર,
જ્વલતાં પશ્ચાત્તાપમાં શુદ્ધ હલ નહિ ગાત્ર.
ઓ દેવી૦

સ્વર્ગસ્થ દેવીને પ્રાર્થના

(૫૬)

આવો, આવો, આવો, આવો, દેવી !
આવો, આવો, આજ !

માગું આવો, આવો, આવો, દેવી !
આવો, આવો, આજ !

રજની ખીલે છે નવી નિર્મલ ધવલ પ્રકાશ,
સાગર ગાય મુહામણું હૃદયે પ્રકટે આશઃ
સ્વામીનાં દયાળુ દેવી ! કરશે ના નિરાશ,
માગું કરશે ના નિરાશ.

દેવી ! આવો, આવો, આવો, આવો,
આવો, આવો, આજ !

(૫૬)

દીન ઉપર દયા કરજો, નાથ, દીન૦
વિશ્વદુરિત પરિહરજો, ઓ તારક, દીન૦

દીન છતાં અમે બધ્યાં તમારાં કરુણા સુધારસ કરજો,
ઓ પિતા, કરુણા૦ દીન૦

ઓ સવિતા, પરમેશ, પિતાશુ ! ભર્ગી નયન માંહી ભરજો,
ઓ પિતા, ભર્ગ૦ દીન૦

કુસુમની બિમારી

કુસુમ માંડે' કરમાય, અરર ! હૈયુ' ભરમાય,
ઉંડું ઉંડું શરમાય : સખે, 'શુ' 'કરૂં' હવે ?

“ હાવાનલમાં દેશનાં બહુ બહુ કુસુમ હણાય,
સહુ તે ભુવન પામવા તાત સમીપ તણાય ! ”

શ્રુતિ સ્વર્ગેની તોય, ભુવન જેનાથી સહોય,
નયનધારા તે હહોય, સખે, 'શુ' 'કરૂં' હવે ?

સૌમ્ય સ્નેહોને ધામ : એકલાને આરામ;
કુસુમ નિરખું તે આમ ! સખે 'શુ' 'કરૂં' હવે ?

૫

પતિપત્ની સંવાદ

(રાગ : પહાડી ઝીઝીટી : તાલ દીપ)

સ્નેહ ઝરણી ! સખી ! સ્નેહ ઝરણી !

રૂપ વપુ શોભાય :
દેખી દિલ લોભાય !

આવ, બહાલમની પાસ આવ :

સુંદરતા ખાસ લાવ :
અંતરના હાવભાવ

લેશ, સખી ! ના છુપાવ :

સ્વર્ગેની સાચી સરણી !

કૃપાના છે નિધાન :

પ્રાણના છે છ પ્રાણ :

હું તે દાસી અબ્જણ :

મને આવું શું માન !

અહો ત્વામી સુબ્જણ !

કરો ચાહે તે પાન :

દેહીએ દીધેલું દાન !

કુલની કામિની !

દિલની દામિની !

યમની યામિની !

વ્રણની વામિની !

સહુ સંતાપની શામિની !

ત્રીડા કંઈ હરને છ:

ક્રીડા કંઈ કરને છ:

ઉદ્ધાસે કરને છ:

ભાગ્યોદય ભરને છ:

સાગરિયે સરનેછ, રાજ !

૫

शास्त्रोपदेश

(राग ऋटः ताव यत्सुख मति त्रिताव)

सदा वचन ऋत भोक्ताने ।
 अतिशय अहित रघुं असतमां :
 साधुं कथा थकी हानि लक्षे थाय,
 तदपि न धतर धर्म भतमां !

सत्यमेव जयते

ना ढरवानुं : ना इरवानुं :
 विरल गहन प्रत कठिन विषम सत परम साधु तथुं !
 इल पण तेमां धणुं :
 शास्त्रो बोधे अबुं इरी इरी :
 अरुं हृदय निम्र भोक्ताने ।

કાંતાનો ઉદ્ધાસ

(રાગ બિહાગ : તાલ ત્રતાલ)

આજ ઉદ્ધાસ ઉદ્ધાસ અંતરમાં ધાય !
સ્ફુરે ઉડાણોમાં હાસ,
સ્વર્ગ સરીખો ભાસ;
દિવ્ય દશાનો રાસ
રાગિણીઓ ગાય !

નિહાળીને સલૂણી છબી,
પ્રીતિ વર્ષે, ને આકર્ષે, હૈયું હૃદયે નહાય !

કાંતની સ્મરદશા

(રાગ ભૈરવી : તાલ ત્રિતાલ)

હા ! અગન ઇશકની જાગે !
હા ! અનહુદ લગની લાગે !
સંસારે મસ્ત છું !

તન, મન, ધન, સહુ જલસમ વિગલિતઃ
હા ! હા ! હો ! મસ્ત છું !

સુતત્વ હૃદય સહ વળગી,
ક્ષણ પણ નવ કરું અળગી;
નયનસુમણિ ચિર કલગી !
હા ! હા ! હો મસ્ત છું !

ઇશક છે શી ચીજ તે કવિ મસ્તને પૂછ્યું ઘટે,
દિલ સુનેરી પાત્રને વૈરાગ્યથી લૂછ્યું ઘટે;
આતમે ઇશક તે છે, જેમાં સમંદર ખલ જાય !
કેારઆને વેદે કહ્યું : તેમાં અહંતા જલ જાય !

વિભૂતિ વિરલ પરમની,
વિમલ, સુખદ, શી રમણી !
નવલ કુસુમ શી નમણી !

ક્ષણ પણ ન કરું અળગી !
મુતનુ હૃદયથી વળગી !
નયનસુમણિ શિર કલગી !

પાસવારે હો મસ્ત છું.

૨૪

કાંતાની સ્મરદશા

(રાગ કાફી: તાલ ત્રિતાલ)

હા ! સમભ્યં ન શ્યં મને થયું !
 દગથી ગયું બલ, ના રહ્યું !
 કુમાર નિહાલી બિમાર છું :
 મારું બાલાપણું એ વહ્યું !

અનુભવ આ નવો હુંને,
 હૃદયને પૂછવું કોને ?
 કશાથી થાય ના શાન્તિ,
 અનેરી બિછળે બ્રાંતિ !

નઝર ના ઠરે, ગિરિવરો પરે :
 એ જ સૂરત ! એ જ મૂરત ! નૈન ઝૂરત દર્શને !

હાવાં શું નહિ મળશે ? શું નહિ વળશે ?
 શું નહિ કળશે ?
 ભાસે પાસે, હાસે રાસે !

કાંતને સંબોધન

(રાગાઝીઝોટી : તાલ ત્રિતાલ)

શાં ંહાલાં લાગે વેણુ તમારાં કોડીલા કુંવરણ !

ઉછાળા મારે શૂર, તનમાં ધસે પૂર;
નૈનમાં હસે નૂર, ચિતાઓ કરે ચૂર !

ઓ મારા ખ્યારા ! મારા ખ્યારા ! મારા ખ્યારા !
રેલાવો રતિધારા ! ખેલાવો ખેલ સારા !
કોડીલા કુંવરણ !

અયિ સુવીર ! હૃદય કીર ! નકટ નીર ! સુખદ તીર !
ધર ન ધીર કાં ? ધર ન ધીર કાં ? ધર ન ધીર કાં ?

અંતરમાંના ઊમળકા શા ખોલું ? જણો છો મરણ !
જણો છો છ મરણ !

હિંદીવીરોને સંબોધન

(રાગ પહાડી: તાલ તિસ્રગ્ગતિ દાદરા, તિસ્રગ્ગતિ દીપચંદી,
તથા ચતુસ્રગ્ગતિ ત્રિતાલ)

પ્રમાદને છોડી,
કીર્તિ તરફ જોડી,
હૃદય સમરમાં ચડો,
આગ્રહથી દોડી;

માછી પાની જરાએ ના ઘટે:

વીરો કશાથી ના હરે લાખો શરો સામે !
દેશને અચાવવા કે લોકના ભલાને માટે,
જખમ કદી પડે, શ્રમ તનને ચડે,

છતાં અન્ય નહીં ધન્ય:

નવ હરો, નવ ફરો, શ્રમ હરો,
ઉર ધરો જય ખરો, નયન ત્યાં ચોડી !

અંતિમ પ્રાર્થના

(૫૬)

ઊંઘાં પાણી મને આ સતાવે પિતા !
 પ્રભુ તારક ! સત્વર ઉદ્ધારી હ્યો !
 કૈંકે નારકી દેશ્ય ખતાવે, પિતા !
 મને પાતકીને હ્યાર્થી તારી હ્યો !

મારી હોડી ખરાખામાં તૂટી ગઈ :
 મારી નોડી હા ! માયા તે લૂંટી ગઈ :
 મારી હિંમત છેક જ ખૂટી ગઈ :
 પ્રભુ તારક ! સત્વર ઉદ્ધારી હ્યો !

મારાં પાપ તણો અરે પાર નથી :
 મારા અન્તરમાં કશો સાર નથી :
 ભવસાગરે અન્ય આધાર નથી :
 પ્રભુ તારક ! સત્વર ઉદ્ધારી હ્યો !

35 → 45

35 7 85

24 30 20

29 7265

6/12

35 → 45

35 7 85

24 30 20

29 7265

6/12

द्विपुत्र

ઉપહાર

પૃ. ૨ ઉપર ખડો પાડેલા છે તે મુજબ વાંચવું. અંગ્રેજીમાં સોનેટ (sonnet) નામનો કાવ્યપ્રકાર મશહૂર છે તેનો આ પ્રયોગ છે. તેમાં ૧૪ ચરણુ આવે છે અને ચમત્કારવાળી ગ્રાસ-રચનાઓ થઈ શકે છે.

જુવાનીના પરોડમાં કવિએ પોતાના સુંદર સાથે જ્ઞાનના અનેક પ્રદેશોમાં વિહાર કરેલા તેને કુદરતની સુંદરતાવાળા કોઈ પ્રદેશમાં કરેલી આનંદયાત્રાના રૂપે વર્ણવે છે. એ વ્યંગ્યાર્થ વિના, કેવલ કુદરતના ચિત્ર તરીકે પણ વર્ણન હૃદયંગમ છે.

સૌમ્ય વયઃ દુનિયાંના અનુભવના તાપથી હજી તપ નહિ થયેલી માટે સૌમ્ય. કેવળ બાહ્યજીવન નહિ પણ જ્ઞાનજીવનનું પરોડ માટે સહવારો. બાલસૂર્ય ઉદય પામતાં જ જેમ પર્વતના શિખર ઉપર પ્રથમ કિરણો નાંખે છે તેમ જુવાનીમાં કલ્પના અને ખુદ્ધિ ઊંચા આદર્શો બાંધે છે, માટે શૈલશિખરે.

અને કુંજે કુંજે : ગ્રા. ઠાકોર કહે છે : “ આ કુંજે કુંજે ? આ મયૂરો કોણ ? સામાન્ય વાંચનાર આ શબ્દોને સામાન્ય અર્થમાં લઈને પણ કાવ્યાર્થ અને તેમાંનો રસ પામી શકે છે, તે-પણ આ સોનેટ (sonnet) લખાઈ તે વખત અમારા મનમાં ખાસ કરીને કુંજે કુંજે હતી તે જાણીને કેટલાકને એ કવિતા

વધારે આકર્ષક પણ બને. પહેલે દરબજે ઇંગ્લેન્ડ સાહિત્યની કુંજ, બીજે દરબજે પ્રાચીન ગ્રીક સાહિત્યની કુંજ, ત્રીજે દરબજે યુરોપીય સાહિત્યની કુંજ; અને એ કુંજોમાંના મયૂરો તે એકલા કવિઓ અને નાટકકારો નહીં, કેમ જે મલિશંકરને લેન્ડોર અને રશિન, એકન બાર્કલી અને માર્ટિનો, ગિબન અને હિરોડોટસ, પારકાલ અને પ્લેટો, પ્લુટાર્ક અને કાલોષ્ટલિ, ગ-અ-થ અને ટોલસ્ટોઇ ઉપર કંઈ એાઈ પ્રીતિ ન હતી. હૂમા અને લિટન, લેસિંગ, હૂગો અને બર્થોલ્ડ ઇલિયટ, મેથ્યુ આર્નોલ્ડ અને સેન્ટ બવ પણ એમણે ઠીક વાંચ્યા હતા." જુઓ પ્રો. બલવંતરાયે સ્વ. કાન્તની પહેલી સંવત્સરી નિમિત્તે વાંચેલું તા. ૧૬-૬-૧૯૨૪નું " મલિશાઈની કવિતા વિશે ક્રેટીક અંગત માહિતી." એ વ્યાખ્યાન. યુગધર્મ પુ. ૪ પૃ. ૨૭૫.

તરંગોનાં સ્વમસ્મિત—તાદાત્મ્યે છટ્ટી. તરંગો એ જ સ્વમસ્મિતો. જમ્બદવસ્થાનાં સ્મિતોમાં હર્ષેતર ભાવોનું મિશ્રણ હોવાને સંભવ છે પણ સ્વમનાં સ્મિત કેવળ સાર્વિક હર્ષ જ વ્યક્ત કરે છે.

કવિ સૌંદર્ય તરફના સ્વાભાવિક આદરને લીધે તેને કુસુમો અર્થે છે તે, રમતી રમતી જતી એવી સરિતા પણ સ્વીકારતી હોય તેમ ઉર પર ધારણુ કરે છે. આ ધન્ય દશ્ય જોવાને ભાગ્યશુભી થયેલાં તરુઓ પણ તેથી ઉત્સુક બની ગયાં! પ્રો. દાકોરે દર્શાવેલા વ્યંગ્યાર્થ પ્રમાણે એ સરિતાનો અર્થ સરસ્વતી કે કવિતા-કલા કરી શકાય, જેને કવિ પુષ્પો અડાવે છે અને તેથી આસપાસનાં તરુઓ, સહદયો ઉત્સુક બની જાય છે. પણ એ અર્થ ન લખ્યે તે પણ આ વર્ણન સુંદર છે. તેમાં આવતાં સ્વમસ્મિતોનો વિલાસ, કુસુમોનું અર્પણુ, રસિક રમણીનું તે ઉરપર ધારણુ કરણુ અને પાસેનાં તરુઓનું ઉત્સુક બનવું એ અર્થોમાં કોઈ રમણી

તરફના કવિના સ્નેહનું અસ્પૃટ મધુર વ્યંજન છે. એ અર્થ પણ અભિપ્રેત હોવાનો સંભવ છે. આગળ આવતા 'રતિને પ્રાર્થના' કાવ્યમાં તેા મિત્રના સ્નેહને એક રમણીનું રૂપ આપેલું છે અને એ રમણીને પોતાની પ્રિયતમાનું જ સૌંદર્ય આરોપેલું છે. (જુઓ એ કાવ્યનું ટિપ્પણ) અહીં કાવ્યના દ્વર રચકારમાં માત્ર એવું અસ્પૃટ વ્યંજન રાખેલું છે. છેલ્લા ચરણની કલ્પના અતીવ મનોહર છે.

ઠરી સ્થાને : જગતની હવામાં ઘણા કાવ્યોદ્ગારો ઊડી ગયા. થોડા જ આત્માના અનુભવના કોઈ ગદન સ્થાને સચવાઈ રહ્યા.

અને તેને-તેને એટલે ઉદ્ગારોને. ત્રુટિત સરખા વીણામાં છે માટે તરલ.

પૃ. ૪. ઈશ્વર સ્તુતિ

સને ૧૬૦૬ માં પૂર્વોક્તાપ પ્રગટ કરવાની ઇચ્છા થયેલી ત્યારે તેના પ્રારંભમાં મૂકવા રચેલી.

કર્તાને હિન્દુઓના સર્વ દેવોમાં શંકર માટે અનન્ય ભાવ હતો, એમ સાંભળ્યું છે.

અવતરે જે માનવી માતાથી—ઈશ્વરાવતારની પ્રાચીન હિન્દુ માન્યતાનો આ ઉલ્લેખ છે. જે માનવી યજ્ઞને માતાને ઉદરે, અવતાર લે. અથવા જે માનવી માતાથી—મનુષ્યજાતિની માતાથી અવતાર લે. કદાચ, જુસસ કાષ્ટ મનુષ્યમાતાથી અવતરેલ અને તેને માનવી પિતા નહોતા એ ક્રિશ્ચન માન્યતા પણ અહીં ધ્વનિત થતી હોય. અને એવો અર્થ કરીએ ત્યારે 'સામ્ય'નો અર્થ માતા-મેરી સહિત કાષ્ટ એવો થાય.

પૃ. ૪. મારી ક્રીસ્તી

પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયું જુદીપ્રકાશના ૧૮૮૯ના ઓગસ્ટના અંકમાં. તેમાં 'ક્રીસ્તી' શબ્દ અપરિચિત હોવાથી 'કિસ્તી' શબ્દ મૂક્યો હતો અને નીચે ફુટનોટમાં લખ્યું હતું કે 'એક નવાઈ તરીકે' એ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

અન્ય દશાં : મારી જગ્યાએ કોઈ અન્ય હોત તો આ તોફાની દશા જોઈને ડરી જાત અને ધીમે ધીમે સંભાળી સંભાળીને ગતિ કરત.

સફરનો હતો : સફરનો શોખ હતો...છતાં આટલાં વર્ષાં વરસ કેમ જુકાવ્યા વિના ખેસી રહ્યો !

પૃ. ૫. મૃગતૃષ્ણા

આકાશમાં : આકર=આકરો. ભાષાની છૂટ.

પૃ. ૭. માતાપિતા સ્મરણ આર્ત દિલે કરે છે : આર્ત દિલથી મૃગખાલા પોતાનાં માતાપિતાને સંભારે છે.

પૃ. ૮. રમા

છત્ર જેવાં—દિંદીને મળતો લાભ છે.

પૃ. ૧૧. કલ્પના અને કસ્તુરોમૃગ

પૃ. ૧૨. કે આપની : આપની રાણી, કવિતા દેવી : નીચેના સંબંધથી લેવું.

આહા ! એવું—ચિત્ર નજર આગળ ખડું થતું જાય છે તેમ તેમ વર્ણન ચાલે છે. 'ગહન વન આ એક ઊભું જ થાય' અર્થાત્ આંખ આગળ ખડું થાય.

પૃ. ૧૩. નીચે નદી ગહનમાં તરુઓ તણાય;

એ પંક્તિનો પાઠ કાવ્યમાધુર્યમાં આ પ્રમાણે હતો :

નીચે નદી વહનમાં તરુઓ તણાય

પૃ. ૧૪. માર્ઁ જર્ઁ : કલ્પનાદૃશ્ય જોનાર કવિ મૃગને બચાવવા પારધીને મારે છે. પણ તેથી બીન પડી જાય છે અને સંગીતમાં ભંગાણુ પડતાં મૃગ મૂર્ચ્છિત થઈ જાય છે.

પૃ. ૧૫. અતિજ્ઞાન

પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયું સૂરતના 'ગુજરાત દર્પણ' નામના વર્તમાન પત્રમાં-વસંતવિજય પહેલાં.

ઉદ્ગ્રીવ દષ્ટિ કરતાં : જિંથી ડોક કરીને નજર કરતાં.

રાજગૃહ--ગૃ સંયુક્ત વ્યંજન નથી છતાં સંયુક્ત વ્યંજન હોય તેની પેઠે અહીં આગલા લઘુને થડકારો આપી ગુરુ કરે છે. કાન્ત તત્સમની જોડણીમાં અન્ત્ય સ્વર સિવાય હ્રસ્વનો દીર્ઘ કરવાની ઓછ જગાએ છૂટ નથી લેતા અને એ અન્ત્ય સ્વરની છૂટ કદી કર્ણકટુ લાગતી નથી, છતાં અહીં, ઝકાર, સંયુક્ત વ્યંજન જેવો થડકારો આપે છે તેનું કારણ એ જણાય છે કે એનો ઉચ્ચાર રકારયુક્ત સંયુક્ત વ્યંજન જેવો જ ગુજરાતમાં થાય છે. 'અમૃત' નો ઉચ્ચાર 'અમ્રત' કે 'અમ્રુત' જેવો જ થાય છે, બહુ બહુ તે એ સ્વર છે એમ બતાવવા એ સયોગ નિર્જલ હોય તેવો ઉચ્ચાર થાય છે. કવિનું ઉપાદાન ખોલાતી અને અંભળાતી ભાષા છે એ જોતાં આ દોષ ન ગણાવો જોઈએ, અથવા કવિની સુક્ષ્મ છૂટ ગણાવી જોઈએ 'વિકૃતિ' 'શતશૃંગ' વગેરે શબ્દોમાં કવિએ આગળ પણ આવા પ્રયોગો કર્યા છે.

અનિષ્ટભાજને=અનિષ્ટ પાત્ર, કુપાત્ર એવા દુર્યોધને.

પૃ. ૧૬. ત્રિકાલતું જ્ઞાન : સહદેવને ત્રિકાલતું જ્ઞાન હતું પણ ક્રોધ
બાળતતું બવિષ્ય ક્રોધ પૂછે નહિ ત્યાં સુધી ન કહી શકાય એવું
એને બંધન હતું.

લઈ જમને° : પ્રિય અર્થાત્ પ્રિયાને, વક્ષની સમી કહેતાં
છાતી સરસી લઈ જમને, તેને મસ્તકથી પોતાના હાથે ઝાલી
રાખીને, તેના ઉપર પોતે (સહદેવ) નમી રહ્યો. ચિત્ર સુંદર છે.

પૃ. ૧૭. રહી જરા° : એ સ્થિતિમાં થોડીવાર રહીને, કંઈ વિચાર
આવતાં છૂટો થાય છે.

વિચારતા° અને રહી જરા° એ બે શ્લોકમાં, સહદેવને દ્રૌપદીતું
અનિષ્ટ ભાવિ પ્રત્યક્ષ થતાં દરુણજન્ય સ્નેહ થાય છે તેથી તે બેટીને
ચુંબન કરવા જાય છે, અને એટલામાં, પતિએ પત્નીતું કરવું
જોઈએ એવું રક્ષણ તે કરી શકવાનો નથી મારો, ચુંબનનો તેને
અધિકાર નથી એમ વિચાર આવતાં આશ્ચર્ય છોડી દે છે.

કરાય શું° અને રજની મહિ° : આ નિષ્ક્રમ અતિશયને
લીધે તેને ધણીવાર ચિંતાઓ થતી તેથી ઊંધ ન આવતી. એવા
અનેક પ્રસંગોમાં આજ સુધી દ્રૌપદીના સૌન્દર્યનો સાત્ત્વિક ઉપભોગ
તેની ચિંતાઓનો શામક હતો. પણ આ પ્રસંગે બ્યારે ચિંતા
દુઃસહ છે ત્યારે એ ઉપભોગનો અધિકાર નથી !

પૃ. ૧૮. સ્નેહશંકા

ત્વય નવ ફરીવાર ધરતાં : નવી છાલ ફરીવાર ધારણ કરે છે.

સદા ચિંતા° : બીજાઓ મારેની ચિંતા જેવી વૃત્તિને પરિહરવા
સદા અભિમુખ, તત્પર રહું છું. બીજાંઓની મને પરવા નથી
બીજાંઓની મને ચિંતા નથી.

પૃ. ૧૯ રાજહંસને સંબોધન

પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોરે ૧૮૯૦માં બી. એ.ની ૩ીથી ૬ીધી તે પ્રસંગ ઉપર તેમને ઉદ્દેશીને આ કાવ્ય લખાયેલું. કૌનવોકેશન-માંથી નીકળતાં જ, " મ-અ-ચના દા-ઉરટ (ઈંગ્લેન્ડ તરજુમા)ની એક નકલ એમને માટે ખરીદીને જ કૌનવોકેશનમાં ગયો હતો, જે તેમાં કાગળ સાથે, એમણે આ કવિતાનું પાકિટ મારા હાથમાં મુક્યું, તે મેં એ ચોપડી એમના હાથમાં મુકી દીધી." એ સંબંધી પ્રો. ઠાકોર લખે છે : " મારી પાસે આ 'સંબોધન'ની મૂળ પ્રત છે, તેમાં

સખે રાજહંસ

એમ મથાણું છે, અને અંતે

“ ચાહી પ્રવાસ બાકીનો સુખરૂપ થજો તને ”

અભિનન્દન આપુ છું પ્રિય, ઉલ્લાસથી તને.

હું છું તારો,

સારસ.

એ પ્રમાણે અંત છે. પૂર્વાભાષમાં આ મથાણું અને આ અંત બંને છોડી દીધાં છે, તે યોગ્ય જ ક્યું છે.

ક્ષણ સુખતણી આવી પાછી કદાચ મળે નહીં;

અવર વિસરી એકલે થા તું સાંપ્રતની મહા !

એ પંક્તિઓ જ અંગત આશીર્વાદ કે સલાહ કે સામાન્ય ચિત્રની અંતિમ રેખા તરીકે ઉત્કૃષ્ટ છે. ”

પહેલી સંવત્સરી વ્યાખ્યાન. યુગધર્મ ૪, ૨૭૭.

પૃ. ૨૦. વસંતવિજય

૧૮૯૦ના જન્યુઆરીના બુદ્ધિપ્રકાશમાં મકરન્દની નીચેની

ટીકા સાથે પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયું.

આ કાવ્ય મારા એક મિત્ર-જે મુંબાઈની યુનિવર્સિટીના ગ્રાડ્યુ-
એટ છે તેમનું રચેલું છે. એમનું મારી કિસ્તી નામે કાવ્ય
આ ચોપાનીઆમાં અને અતિજ્ઞાન બીજે ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ થયેલાં
છે. વસંતવિજય વિરલ સર્વાનુભવરસિક કાવ્ય છે. આ કાવ્યના
અર્થ અને મર્મના પ્રકાશન સારૂ જ્યાં જ્યાં જરૂર છે ત્યાં ત્યાં
હું નીચે ટીકા આપું છું. સર્વ ટીકાની જવાબદારી મારે શિર
છે. એક બે સ્થળ સિવાય તેમાં કવિનો દશેા ભાગ નથી.
મકરંદ.

આ કાવ્યની કથા મહાભારતના આદિપર્વના સંભવ પર્વના
પાંડુપરમ નામના ૧૨૫મા અધ્યાયમાંથી લીધેલી છે; એ અધ્યાયના
૫૬લા બાર શ્લોકમાં જ આ કાવ્યનું વસ્તુ આવી જાય છે. એક
વખતે પાંડુ રાજા મહારણ્યમાં શિકાર કરતો હતો. ત્યાં કિંદમ
નામે સુનિ અને તેની બાપી મૃગમૃગીને રૂપે મનુષ્યોની લગ્ન મુકી
રતિ કરતાં હતાં. મૃગ જાણી પાંડુએ તેમને બાણથી બેદી નાખ્યાં.
મરતાં મરતાં પોતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી તે તપસ્વી ઋષિપુત્રે
પાંડુને શાપ દીધો કે સર્વ ગ્રાણીઓના હિત અને ઈર્ષિસત કાલમાં
તે મારી કામમેહિતની હિંસા કરી માટે હે મૂઠ ! તારો પણ
એવી જ અવસ્થામાં અન્ત આવશે. ઋષિના મરણ પછી શોક-
દુઃખાર્ત પાંડુએ વનમાં તપ કરી દેહ પાડવાનો વિચાર કર્યો. તેની
બે સ્ત્રીઓ-કુન્તી તથા માદ્રી-એ કહ્યું કે હમે પણ કામસુખ તજી
ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરી તારી સાથે તપ કરીશું. પછી તેઓ
વનમાં રહ્યાં અને યતશૃંગ વગેરે પર્વતોમાં ફર્યાં. (ત્યાં પાંડુથી
બિન્ન કારણથી કુન્તીને ત્રણ અને માદ્રીને બે પુત્ર-પાંચ પાંડવ-
યયા.) અધ્યાય ૧૧૮-૧૨૪. હવે આપણા કાવ્યની કથા શરૂ

યાય છે. એક પ્રસંગે વસંત ઋતુમાં વનમાં ફરતાં વનની લીલા
 જોઇ પાંડુના હૃદયમાં કામ ઉત્પન્ન થયો. માત્રીએ વાર્યા છતાં
 પાંડુ કામને દાખી શક્યો નહિ. શાપને લાય છોડી બળથી માત્રીને
 ગ્રહણ કરતાં પાંડુ કિન્દમ ઋષિની અવસ્થામાં મરણ પામ્યો.
 આટલા પ્રસંગને લઇ આ કાવ્ય રચ્યું છે. એમાં વસંતનો તપ
 ઉપર વિજય વર્ણવ્યો છે. કેટલીક વાર કામ ઇન્દ્રિયનિગ્રહને જીતે
 છે અને અનિષ્ટના પૂર્વજ્ઞાનથી તેથી દૂર રહેવા કરેલો નિશ્ચય વિકા-
 રના પ્રાબલ્ય અગાડી જતો રહે છે તેનું કવિએ યથારિયત વર્ણન
 કર્યું છે. સદ અને અસદ વૃત્તિનો વિરોધ થતાં મનમાં કેવી
 અકળામણ થાય છે, મનમાં કેવા જુદા જુદા ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે,
 મન કેટલી વાર સત્કર્મનો (કે ઇષ્ટકર્મનો) નિશ્ચય કરે છે ને કેટલી-
 વાર તે નિશ્ચય તોડી પાછું નિર્બળ થઈ પડે છે અને અંતે કેવી
 રીતે અસદ (કે અનિષ્ટ) વૃત્તિનો જય થાય છે, મનુષ્ય સદ ઇષ્ટનું
 જ્ઞાન છતાં અસદ અનિષ્ટ કૃત્ય કરે છે તેનું રસમય ચિત્ર કવિએ
 અત્યુત્તમ કૌશલથી આપ્યું છે. નીતિશાસ્ત્રના એક ઉપયોગી
 તત્ત્વનું ઉદાહરણ આપતાં કવિએ પરોક્ષ રીતે પ્રશસ્ત ઉપદેશનું
 યોજન કર્યું છે. સર્વાતુલવરસિક કવિતાના ત્રણે વિષય—સૃષ્ટિ-
 રચના, પ્રસંગ અને જનસ્વભાવ—નો એમાં સમાવેશ થયો છે.
 વર્ણન, વૃત્તાંત અને મનોવૃત્તિના ચિત્રમાં છેલ્લાનું ચિત્ર વિશેષ
 મહત્ત્વનું છે અને તે આ કાવ્યમાં અદ્ભુત છે.

શ્લોક ૧. [નહીં નાથ°] કાવ્યની કથા ત્રીજા શ્લોકથી શરૂ
 થાય છે પણ પ્રસ્તાવના દાખલ વચમાંથી એક શ્લોક, કહાડી
 કવિએ પહેલો મુક્યો છે. ચમત્કારની આ એક યુક્તિ છે. માત્રીની
 આ પાંડુપ્રતિ ઉક્તિ છે.

શ્લોક ૨. [હજારો વર્ષો° ચોથું ચરણુ પ્રથમ આ પ્રમાણે

હૃદય-વટી જો કે વેળા અસીમ શતશૃંગે વિચરતાં.] ચરણ ૧ અન્વયઃ એ (ઉપરનાં) વચન નિકળ્યાંને હજારો વર્ષો વહી ગયાં. ચરણ ૨. 'ખરે' આ શબ્દ નિર્થક નથી. આટલાં વષ પછી ઉપલાં વચન વિસ્મૃત થયાં હશે એમ લાગે પણ કવિ કહે છે કે ખરે તેમ નથી. મારા મનમાં તો તે હજી આજ બોલાતાં હોય એમ રમી રહ્યાં છે અને તેના વક્તા શ્રોતા હજી મારી નજર અગાડી છે. સ્થિતિનો પૂર્ણ અનુભવ કરવા કવિ સર્વ ચિત્ર પ્રથમ કલ્પનાદ્વારા પોતાની સમક્ષ ઉભું કરેછે. ચરણ ૩. 'સહુ' અલખત, સહુ સહેદય, કવિના ભાવ અનુભવનારા. ચરણ ૪. 'અસીમ' ખરેખરી રીતે અસીમ નહીં પણ એટલી લાંબી કે સ્મૃતિ રહેવા માટે અસીમ લાગતી.

શ્લોક ૩. [ગિરિનાં] પ્રાન્તમાં કોઈ=કોઈ પ્રાન્તમાં. પર્ય-કુટી=પાંદડાંની બનાવેલી ઝુંપડી. અને રાગી=કુન્તી અને માત્રી કરતાં કાલ ત્યાં ક્ષય, (કાલનો ક્ષય કરતાં.) સાધારણ રીતે, કાલ સર્વનો ક્ષય કરતો કહેવાય છે પણ 'કાલનો ક્ષય કરવો' ઇંગ્રેજી 'To kill time' આવાં વાક્યોમાં એ કલ્પનાનો વિપર્યય થાય છે. કાલ એકમાં અવિભક્ત અને વિભાજક ને બીજામાં વિભક્ત અને વિભાજ્ય કલ્પાય છે.

શ્લોક ૪. [નિદ્રાં] 'દુઃસ્વપ્નદર્શન', આ અપચક્રન ભૂવિષ્ય-માણુ અનિષ્ટની સૂચના કરે છે. તેમ જ વળી મનની અવ્યવસ્થા થતાં તે અસ્વચ્છ ચર્ષ પોતાના અહિતમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ચરણ ૩. 'જે' આ કવિ આવી જોડણી ગણ્યસુલભતા માટે નહિ પણ પોતાની પદ્ધતિને અનુસરીને કરે છે. કવિની પ્રાન્તીય ભાષા ધરૂં ઠેકાણે જણાઈ આવે છે.

શ્લોક ૫. [ધીમે શયનને°] શબ્દો એ-ઉપરનો પહેલો શ્લોક

આખો. પહેલો શ્લોક આ જગાનો છે પણ તે ઉપર આખાથી અહીં તેવું પહેલું ચરણ જ મુક્યું છે. એ શ્લોક પહેલો મુક્યાથી પ્રસ્તુત વિષયના એકદમ અકૃત્રિમ આરંભ માથે વાંચનારનો નિશ્ચાસા ઉત્પન્ન થાય છે. કાવ્યનો યોગ્ય રીતે આરંભ કરવો એ કુશલતાનું કામ છે.

શ્લોક ૬. [પ્રિયે માત્રી°] આહિક=નિયમિત સમયે કરવાનાં સધ્યાપૂજાદિ નિયકર્મ.

પૃ. ૨૧. શ્લોક ૭. [ન જવાનુ° : જૂના પાઠમાં ' જગૃતિ ' શબ્દ છે] ચરણ ૩, ૪. સાધારણ રીતે નિદ્રા આવી અને ગદ્ય એમ કહેવાય છે, અહિં કવિયે એથી ઉલટી કલ્પના કરીછે કે જગૃતિ (જગૃત અવસ્થા) આવી, ક્ષણવાર રોકાઈ અને પાછી ફરી ગદ્ય. આ કલ્પના પણ યુક્ત છે. જગૃત અવસ્થામાં નિદ્રા આવે તેમ નિદ્રાવશતામાં જગૃતિ આવે. ' હતી ' અને ' હતી ' ના અનુપ્રાસથી દોષ ભાસશે કે એના એ શબ્દથી અનુપ્રાસ મેળવ્યો છે, પણ, વાસ્તવિક રીતે ' થઈ હતી ' ને ' ગદ્ય હતી 'નો અનુપ્રાસ છે.

શ્લોક ૮. [સારં થયું°] ' સાચી ખિના, ' પોતાને દુઃસ્વપ્ન આવ્યાં છે, અને જીવ સ્વસ્થ નથી તે.

શ્લોક ૯. [કંસારી તમરાંઓના°] ચરણ ૩, ૪. સ્થલ અને કાલ (રાત્રિનો) શાંત છતાં તે બન્નેને એ અવાજો ભાવતા હતા, માફક આવતા હતા, શાંતિ અને નાદનો વિરોધ લાગતો નહોતો *.

* શાન્તિમાં ભંગાભાસ કરનાર અપ્રધાન શબ્દ શાન્તિમાં જ હુબી જઈ શાન્તિ પૂરે વ્યાપી રહેવું દર્શાવવાની--શાન્ત સ્થળ તથા કાળને, શાંત છતાં એ શબ્દો ભાવતા હતા, અનુકૂળ થતા હતા. તદ્દ્રૂપ થઈ, શાન્તિભિન્ન જણાતા જ નહોતા.--આ રીત અપૂર્વ તથા ખૂબીદાર છે. ત્રિયંવદા ૨૮૯૦ પૃ. ૧૩૨.

એકના એક સ્વર ચાલ્યા જવાથી સ્વરબેદના અભાવને લીધે સ્વર શાંતિમાં ભળી જતા હતા. એ જુદા ભાવ એકાકાર થઈ જતા હતા. સરખાવે

“ એ નાદ વડે નિઃશબ્દ શાન્તિના રાજ્ય વિશે,

“ નવ ભંગ થતો કંઈ લેશ,—શાન્તિ અદકી જ દિસે.

કુસુમમાળા (રા. નરસિંહરાવ કૃત) *

શ્લોક ૧૦. [વહે થડો°] ચરણુ ૨. ‘ આજે ’ ન હોય તો પ્રભાત થવા આવ્યું છે તે, માટે ધણા થોડા તારા છે એમ કહી શકાય.

શ્લોક ૧૨ [ઝાંખી ભરેલ°] ચરણુ ૧. ‘ ઝાંખી ભરેલ ’ એ ‘ જલતું ’ વિશેષણુ છે, ‘ સ્થિરતા ’ તું નહિ. ચરણુ ૨. ‘ કચંહિએ ’ અર્થાત્ પહેલાં માદ્રી સાથે અહિં વિલાસ કર્યો હતો તે વગેરેમાં. રાજની વિકૃતિની અહિંથી કંઈક શરૂઆત થાય છે, તેમાં ‘ માદ્રીવિલાસ ’ સરને વિકૃતિતું પ્રથમ કારણુ કરવામાં કવિએ બહુ કૌશલ વાપર્યું છે. અમત્કારમય અને તે છતાં અકૃત્રિમ આકર્ષિત્વ કતાથી એક પછી એક વિકારોત્પાદક કારણુ આવી મળે છે.

* આ કુસુમમાળાના ઉદાહરણને સર્વથા સામ્ય ભાગ્યે પડશે. ત્યાં તો શાન્તિતું જોઈ પ્રધાન હોય, કોઈ વિરલ શબ્દ ભીટી આવે તો તે બધે પડતાં જ પડછાના બળે શાન્તિ અધિક જ જણાય,—જેમ અધકારમાં જરાક ભડકો થઈ જતો રહેતાં અધકાર વિરોધ વ્યાપે, તેમ—; એ કારણથી જ શાન્તિભંગ નથી થતો એમ આશય છે. આ સ્થળમાં, તમરાંના નાદમાં પણ આ કારણુ અસંભવનીય નથી. પરંતુ મકરંદનું કારણુ વધારે સુધરિત છે.

શ્લોક ૧૩ [અનિદ્રા શ્રમથી°] ચરણ ૨. ધૈર્વબ્રંશ-વિકારના પ્રાબલ્યને મદદ કરનારું આ એક બીજું કારણ છે. ચરણ ૩, પૂર્વના=શૂદ્ધરથાશ્રમના. [જૂના પાઠમાં 'પૂર્વના' હતું] સ્મરણોમાંજ, - નિદ્રા ન આવે ત્યારે ઘણી વાર વિચારપરંપરા ઉત્પન્ન થઈ કાર્યથી કારણ કે હિતરથી આઘ એ ક્રમમાં ચક્ર ગયેલી બિનાઓનું સ્મરણ થાય છે. સરખાવો " I've thought of all by turns, and still I lie sleepless. Wordsworth. રાગને કમનસીબે પૂર્વના સ્મરણમાંના વિલાસે વિકારને સહાયતા કરી.

પૃ. ૨૨. શ્લોક ૧૪ [યવા માંડ્યાં°] ચરણ ૨. અન્વય, ઉઠેલી સૃષ્ટિના સહુ વિષમ સ્વર સાથે ભજે (એમ યવા માંડ્યું). વિવિધ પ્રાણીઓના ગુણ પડતા સ્વર સઘળા સાથે ભળી કાનપર આવવા લાગ્યા. ચરણ ૪. 'નર્વાન સરખો' =કંઈક નવો અને કંઈક ગુણ સાથે ભળી જતો. [જૂના પાઠમાં 'નવલ' ને બદલે 'નર્વાન' હતું]

શ્લોક ૧૫. [કોલાહલ યવાં°] ચરણ ૩, ૪. સહોક્તિ અલંકાર. આક્ષોબનું વધવું 'વધે' શબ્દથી કહેલું છે અને રક્તિમાનું વધવું 'સાથે'ના અર્થના સામર્થ્યથી માલમ પડે છે. સરખાવો

સહ મણિવલરહિં શાહધારા ગલન્તિ । કાવ્યપ્રકાશ.

(મણિવલયનિ સાથે આંસુધારા ગજે છે.)

ચરણ ૪ માં 'એ' શબ્દથી અલંકાર કથળી જાય છે, 'વધે' જાણે પ્રથમ રક્તિમા જોડે આવી ગયો હોય એમ આભાસ થાય છે, અને 'વધે' પ્રધાનતાથી 'આક્ષોબ'ને વિધેય છે એ પ્રતિપત્તિ બરાબર થતી નથી. 'એ' ને બદલે 'ત્યાં' હોય તો

દોષ ન આવે. *

શ્લોક ૧૬. [વૃક્ષો અદશ્ય°] ચરણ ૧. ' અદશ્ય ', પહેલાં અદશ્ય હતાં તે હવે પ્રકાશથી દેખાય છે. ચરણ ૨. દડે છે=ગભડે છે. આંસુ દડદડ પડે છે આ વાક્યમાં આ શબ્દ વપરાય છે. ચરણ ૩. ' તજી 'નું કર્મ ' દેશ ' છે અને ' ચડે છે 'નો કર્તા ' ચક્ષુ ' છે. આ શ્લોકમાં ' પડે છે ', ' દડે છે ', ' ચડે છે ', અને ' અડે છે ' આ અંત્ય શબ્દો વર્તમાનકાળનાં ક્રિયાપદ હોવા છતાં તેમના અર્થ કંઈ જુદી જુદી છાયામાં જાય છે. ' પડે છે, ' શુદ્ધ વર્તમાન, ' દડે છે '=દડતા માલમ પડે છે, ' ચડે છે '=શુદ્ધ વર્તમાન, ' અડે છે '=અડતાં માલમ પડે છે. ચરણ ૪. ' નલને અડે છે ', ઘણી ઉંચાઈ માટે આ કલ્પના સાધારણ છે. સરખાવો

“ નભ ચુંબતિ આ પેલિ માળ ગિરિરાજનિ ભિભી ”

કુસુમમાળા.

“ પ્રાસાદમમ્બ્રંકશમારુરોહ ”

કાલિદાસ.

શ્લોક ૧૮. [ઉઠી જોતાં°] ચરણ ૧. ' બ્વદલાયેલ ', સૂર્યનો પ્રકાશ વધ્યો તેથી. ચરણ ૨. પ્રિય સખી=માત્રી. ચરણ ૩. મનહર વસંતપ્રસર.

સુપુષ્પિતવને કાલે કદાચિન્મધુમાધવે ।

ભૂતસંમોહને રાજા સમાર્યો વ્યચરહનમ્ ॥ મહાભારત

* ' એ '= ' પણ ' એમ લઈએ તો આ ક્ષતિ થાય ખરી. પરંતુ ' એ '= ' તે ' એમ કેમ ના લેવાય ? એ સહુ આક્ષેપ ઉપર કહેલો અકલ્પોદયથી થયેલો બધો ઠેલાહલ પૂર્વના રક્તિમા સાથે વધવા લાગ્યો-આમ અર્થ, સુધરિત થાય છે.

(અર્થ—સારા પુષ્પવાળા વનમાં, પ્રાણીઓને મોહિત કરનારા ત્રિવૃક્ષ વૈશાખના કાળમાં રાજા ભાર્યા સાથે એક સમ્રાજ્ય વનમાં ગયો.) માત્રીને સાથે લીધા પહેલાં રાજા વનમાં ફરી વિકૃતિ અનુભવી સ્નાન કરી આવ્યો એ પ્રસંગ આપણા કવિએ ઉમેર્યો છે, મૂળમાં નથી. ચરણ ૪. ‘ શેની શી, ’ શેની અને કેવી જાત. શી અસર થાય છે તે સમજાવું નથી. અને તે શાથી થાય છે તે પણ સમજાવું નથી. વિકાર ચોરની માફક મનમાં પ્રવેશ કરે છે. ‘ શેની શી ’ ને બદલે ‘ શેની આ ’ પદ મૂક્યું હોત તો અર્થ આવો ચમત્કારી ન થાત.

શ્લોક ૧૯ [સ્પૃષ્ટિ સૌંદર્યને°] ચરણ ૨. “ રોમાંચ ” સાત્ત્વિક (વિકાર કે સંક્ષોભના બહાર દેખાતા ચિન્હ) આઠ છે: — સ્વેદ, વૈવર્ણ્ય, વેપથુ, સ્તભ, રોમાંચ, સ્વરવિકાર, અશ્રુ અને પ્રલય. ચરણ ૪. ‘ યોગાધત્વ ’ યોગથી રમપરાયણતા જાતી રહે છે, માટે યોગનું પરિણામ રસિક કવિ આવા પરુષ શબ્દમાં જણાવે છે. સરખાવો.

વેદાભ્યાસજલ્દઃ કથં નુ વિષયવ્યાવૃત્તકૌતૂહલઃ ।

કાલિદાસ

શ્લોક ૨૦. [ઉડે, ટોડે°] ચરણ ૪. મહિ=માત્રીવિલાસ સરોવરમાં.

પૃ ૨૩. શ્લોક ૨૨ [પૂરું કરી°] ચરણ ૨. “ ઇચ્છા વિરુદ્ધ ”, આમલ સજવો એ પણ ઇચ્છાથી જ થાય છે, પણ ‘ ઇચ્છાવિરુદ્ધ ’ માં ‘ ઇચ્છા ’ તે વિકારે ઉત્પન્ન કરેલી રસ અનુભવવાની ઇચ્છા. ચરણ ૩. આશ્રમ અર્થાત્ વાનપ્રસ્થ. ‘ આશ્રમ ધર્મનાથી ’ ‘ આશ્રમના ધર્મથી ’ માટે આવો પ્રયોગ ચાલે નહિ, માટે ‘ નાશી ’ એ આપું પંચમીનો પ્રત્યય મમજવો.

* શ્લોક - ૨૪. [ઉઠ્યો°] ચરણ ૨. સાત્ત્વિક-સત્ત્વગુણ-વાળી. ચરણ ૪. ' પડે દષ્ટિ માટે, ' વનની શોભાથી આકર્ષાઈ કે તે જોવાની ઇચ્છાથી નહિ, પણ દષ્ટિ તે તરફ ગઈ માટે. વિકૃતિ હવે રહી નથી તે જણાવવા આ પદની જરૂર છે.

શ્લોક ૨૬ [માત્રી જ માત્ર° જૂના પાઠમાં ' માત્રી જ દક્ત ' હતું.] ચરણ ૪. " હા ! " માત્રીને તાપસી થવું પડ્યું તે રસિક કવિને પસંદ નથી પડ્યું.

પૃ. ૨૪. શ્લોક ૨૭. [ઝીણા વલ્કલને°] ચરણ ૧. ' વલ્કલ ' આ શબ્દ અહીં વસ્ત્રના જ અર્થમાં છે.*

શ્લોક ૨૮ [નથી શું°] ચરણ ૧. ' કુંતાજી ', રજપૂત કુટુંબોમાં નામને છેડે ' જી ', મૂકવામાં આવે છે. વર વહુના નામ

* " ઇચ્છે પછી જરા નિદ્રા પૂર્ણ વીસરવા વન "

' વન વીસરવા '—એટલે વનમાં દીઠેલા પદાર્થ; વનમાંની રચના જોઈ થયેલા વિકારક્ષોભનું મદન કરી નાંખવા, એ વિકારજનક વનહીલારને વીસરવાને.

આ કવિ આ રીતે એકજ શબ્દમાં (જેમકે અહિં ' વન ' એ શબ્દમાં) ભરપૂર અર્થભાર ભરવાનું કૌશલ સાચું ધારણ કરે છે.

એથીજ હાલ નૃપતિ વિસર્થો સવાર (શ્લોક ૩૦)

હેમાં પણ, સહવારે બનેલો બનાવ,—વિકારક્ષોભ, હોનું શયન, અને તે દાખવાનો નિશ્ચય ' એ બતાવવા ' સહવાર ' શબ્દ અર્થગર્ભ રાખ્યો છે;—તે સરખાવો. આ કવિની સર્વ કાવ્યભાષા જ અર્થભારથી ભરેલા શબ્દો-વાળી છે; ધન, સક્ષિપ્ત છે; નિરર્થક, પ્રાવિડી પ્રાણાયામ કરનારાં વચનો-વાળી નથી. આ ગુણ સંપાદન કરવો ધણો કઠણ તથા વિરલ છે.

એજન. પૃ. ૧૩૨.

* વનવાસ હતો માટે વલ્કલ અર્થ લેવો જ ઉચિત છે. વલ્કલ પણ ઝીણું હોઈ શકે, એવટ કવિની કલ્પના ગણીએ સંપાદક.

પછાડી “જી” પદ મુકે એવો પણ રીવાજ છે. ચરણ ૩. રાજા વિલાસની ઇચ્છાથી માદ્રીને વનમાં આવવાનું કહેતો નથી, પણ, તે એકલી છે ત્યારે કાલ નિર્ગમન કરવા તેને સાથે ચાલવાનું કહે છે.

શ્લોક. ૨૯. [પ્રસંગ બદલાતાં] ચરણ ૧. ‘ પ્રસંગ, ’ સવારનો પ્રસંગ. ‘ સિદ્ધાન્ત, ’ દહ આગ્રહ ‘ યાને થવું ’ ઇત્યાદિ. શ્લોક ૨૨ મો જુવો. ચરણ ૨. ‘ વિસરી ગયો, ’ સિદ્ધાન્તની જાણી જોઈ અવગણના કરી કે તેથી ઉલટું આચરણ કરવા ઇચ્છા કરી એવો અર્થ નથી. પ્રસંગ બદલાયાથી અગાડી કરલો નિશ્ચય તેની સ્મૃતિમાંથી ખસી ગયો એટલો જ આશય છે. ચરણ ૪. ‘ ભર્તા=સ્વામી. ’ અર્થ વધારે દહ કરવા ‘ ભર્તા ’નો પર્યાય ફરી વાપર્યો છે. ‘ થયો, ’ જાણી જોઈને નહિ પણ અજાણ્યતાં જ સ્વામી માફક પત્નીને લઈ ફરવા લાગ્યો. હજી એ કાન્ત થયો નથી.

શ્લોક ૩૦ [શાન્તિ મહીં] ચરણ ૨. ‘ સવાર, ’ સવારની બિના અને નિશ્ચય. ચરણ ૩. ‘ નહીં કરિ શકી, ’ પોતાનું આદ્યું નહિ તેથી નહિ પણ તેને સુઝ્યું જ નહિ તેથી. આનું પરિણામ શું થશે તે જાણતી નહોતી તેથી આવતી આપત્તિને તે અટકાવી શકી નહિ. ચરણ ૪. વિધિ=દૈવ, નશીબ, અદૃષ્ટ. સરખાવો

न विधिं ग्रसते प्रज्ञा प्रज्ञां तु ग्रसते विधिः ।

વિધિપર્યાગતાનર્થાન્ પ્રાજ્ઞો. ન પ્રતિપદ્યતે ॥

મહાભારત.

અર્થ—બુદ્ધિ વિધિને પ્હોંચી શકતી નથી, પણ બુદ્ધિને તે વિધિ પ્હોંચી વળે છે. વિધિથી આવેલા અર્થોને બુદ્ધિવાળો જાણી શકતો નથી.

શ્લોક ૩૨. [વહી જતાં] કવિના વર્ણન સાથે વર્ણનની

લાષા પણ મનોહર છે, તેમ યોગ્ય વૃત્ત પસંદ કરવામાં તેની કુશલતા છે.

શ્લોક ૩૩ [વસંતે સ્થાપેભુ° : ખીન્નું ચરણુ ' નવાં લીલાં વઓ' એમ હતું] ચરણુ ૨. ' લીલાં ' = તાળ' આ અર્થમાં આ શબ્દ ધણીવાર વપરાય છે. ચરણુ ૩. સરખાવે

પલાશૈસ્તિલકૈશ્વતૈશ્ચંપકૈઃ પારિજાતકૈઃ ।

અન્યૈશ્ચ ઘનુભિર્વૃક્ષૈઃ ફલપુષ્પસમૃદ્ધિભિઃ ॥

જલસ્યાનૈશ્ચ વિવિધૈઃ પદ્મિનીભિશ્ચ શોભિતમ્ ।

પાંડોર્વનં તં સંપ્રેક્ષ્ય પ્રજ્ઞે હૃદિ મન્મથઃ ॥ મહાભારત

(અર્થ—પલાશ, તિલક, આંબા, ચંપા, પારિજાતક અને ફલ-પુષ્પની સમૃદ્ધિવાળા ખીન્ન ધણું ઝાડથી જુદી જુદી જાતનાં સરોવરોથી અને પોયણીઓવાળાં તળાવોથી શોભતા તે વનને જોઈને પાંડુના હૃદયમાં કામ ઉત્પન્ન થયે.)

પૃ. ૨૫. શ્લોક ૩૪ [ઉછળ્યું°] નર્મ=ગમ્મત.

શ્લોક ૩૫. [ઉતુંગ°] ચરણુ ૧. ' ઉતુંગ નમ્ર, ' ઊંચા છતાં ફળભારને લીધે નમેલા. ' સહકાર, ' સુગંધી જાતના આંબા. ચરણુ ૪. ' મિત્ર, ' વસંત કામનો મિત્ર કહેવાય છે. મન્મથસુહૃત્કાલઃ (કાવ્યપ્રકાશ)

શ્લોક ૩૭. [ધીમે ધીમે°] આખા કાવ્યના વર્ણનાત્મક શ્લોકમાં આ શ્લોક સહુથી વધારે રમણીય છે. ચરણુ ૧. જે પ્રમાણે પવનની મન્દ મન્દ લહરીઓની ગતિ થાય તેજ પ્રમાણે આ લીટીના શબ્દો વહ્યા જાય છે. ' ડોલતો ', મન્દ વાયુ ધડીમાં રહી જતો લાગે અને ધડીમાં ધીમે ધીમે આવતો લાગે તે આ શબ્દથી તેમ તેના અર્થથી સંપૂર્ણ રીતે પ્રકાશિત થાય છે. ચરણુ

૨. 'નેત્રને તૃપ્તિ થાય,' પરિમળ પ્રસરે તેથી નહિ પણ સ્વતંત્ર રીતે વનની લીલા જોધને. સ્પર્શ, ગંધ, રૂપ અને રાગ એ સર્વ ઇન્દ્રિયોની તૃપ્તિનાં સાધન આવી જાય છે. ચરણ ૩. 'કોણ જાણે ક્યાંહિ' * સરખાવે।

કાચલડી રહિ છુપી ઝાડના ઝુંડમાં રે, (કુસુમમાળા)

Thrice welcome, darling of the Spring!

Even yet thou art to me

* કોચલના ગૂઢ ગાનનું આ સાદું પણ અત્યંત કવિત્વયુક્ત વર્ણન અતિ રમણીય તથા અદ્ભુત છે. મકરન્દે કુસુમમાળાની...લીંટી સરખાવવાને સૂચવ્યું છે. પણ એ લીંટી આ સાદી પણ તેથી જ કરીને વધારે સુંદર લીંટી કરતાં કવિત્વગુણમાં નિઃસંશય ઉતરતી છે. 'ઝાડના ઝુંડમાં છુપી' એટલું પણ સવિકલ્પક જ્ઞાન હોવાથી એ લીંટીમાં કોચલનું—અને હેના ગાનનું—નિગૂઢપણું સંપૂર્ણ પ્રદર્શિત થતું નથી, ક્ષત થાય છે. અને આ લીંટીમાં—'કોણ જાણે ક્યાંહિ બેસીને' એ રમણીય અનિશ્ચિતતાનાં રાખ્દેથી એ ગૂઢતા ધણી જ સુંદર રીતે જતાવાઇ છે. આથી પણ વધારે અનિશ્ચિતતામાં વિશ્વ થયેલી, અને તેથી કરીને વધારે સુંદર, અને અત્યંત આધ્યાત્મિક રૂપથી જ છવાયેલી વડંસવર્યાની કવિતા (મકરન્દે આજ દીકામાં આપેલી) છે. વડંસવર્યાને મન કોચલ તે પક્ષી નથી, પણ કોઈક અદૃશ્ય પદાર્થ, કોઈક રાખ્દ, કોઈ ગૂઢ રહસ્ય,—આધ્યાત્મિક તત્ત્વ છે. વડંસવર્યા એક સ્થળે કહ્યું છે કે સર્વે ઇન્દ્રિયોમાં—અવલોન્દ્રિય સર્વ કરતાં વધારે આધ્યાત્મિક છે, અને તેટલું કારણ એ જ કે અવલોન્દ્રિય પોતાના વિષયની સાથે કોઇ પણ પ્રકારના—દૃષ્ટિના, સ્પર્શના, ઇત્યાદિના—સ સર્ગની અપેક્ષા રાખ્યા વિના તેટલું અહણુ કરે છે. માટે જ અહણુ કોચલનો સ્વર તેને આધ્યાત્મિક તત્ત્વવત્ લાગે છે. એ સ્વર અને સ્વરનું અધિષ્ઠાન કોચલ તે અસિન્ન લાગે છે...કોચલ 'કોણ જાણે ક્યાંહિ બેસીને ગાન ગાય છે' માટે જ એ ગાન સ્વર્ગીય છે.

ત્રિપંચદ પૃ. ૧૩૩, ૧૩૪.

No bird, but an invisible thing

A voice, a mystery.

Wordsworth

(આવી ભલે મિઠિ વસંતનિ કોકિલા ! તું
પક્ષી નથી હજિ સુધી મુજ ઇન્દ્રિયેને,
તું કેા અદશ્ય ચિજ છે સ્વર ને રહસ્ય.)

શ્લોક ૩૮ [સાંભળ્યું મોહ^૦] ચરણ ૨. " હવે " = હવે ભ્યાં.
ચરણ ૩. પ્રિયાપંચમ = પ્રિયાનો પંચમ. કોયલ સપ્ત સ્વરમનો
પાંચમો સ્વર પ બોલે છે એમ સાધારણ માનવું છે. રાજ્યે કોકિલનો
પંચમ સાંભળ્યો છે અને હવે પ્રિયાનો પંચમ (પ્રિયાનું ગાયન)
સાંભળવા મન કરે છે. (પંચમ એ એક રાગનું નામ પણ છે.)*

શ્લોક ૩૯. [જરા શંકા^૦] ચરણ ૧. ' શંકા ' અર્થાત
અનિષ્ટની શંકા. ચરણ ૪. ' કે, " કે ગાયન.

પૃ. ૨૬. શ્લોક ૪૦ [દિવ્ય રાગ^૦] ચરણ ૪. ' સર્વનાં ', પશુ,
પક્ષી વગેરે સર્વનાં.

શ્લોક ૪૧. [માધુર્ય એ^૦] ચરણ ૨. ' હલક ' = રાગમનો
સહુથી ઉચો અને મધુર સ્વર. રાગ કંપ સાથે ઉચો ચઢી જઈ
અતિ મધુરતાથી મનોહર લાગે છે તે હલક કહેવાય છે.† ચરણ ૩.
' દંપતી સર્વ, ' = પશુ પક્ષીનાં જોડાં, * પાંકુ અને માત્રી માત્ર
નહિ. ચરણ ૪. સ્વર વિશે દષ્ટ વૃત્તિ જોડી-સ્વર સાથે એકાત્મ

* જિયા સ્વરથી ગાવાને પણ પંચમથી ગાવું કહે છે. સંપાદક.

† પૃથક્કરણમાં ન પકડાય તેવી ગાવાની વિશિષ્ટતાના અર્થમાં આ
શબ્દ સામાન્ય રીતે વપરાય છે.

* કુમારસંભવના ત્રીજા સર્ગમાં, કામ, મહાદેવને ધ્યાનચ્યુત કરી
કામમેહિત કરવા પોતાના સખા વસન્ત સાથે આક્રમણ કરે છે ત્યાં વનવું
આવું જ વર્ણન છે:-

થઈ જઈ, ઊંચો ચડી કાંપતા સ્વરમાં તલ્લીન થઈ તેથી યતી અન્તઃપ્રેરણાને અનુસરતાં. અમાનુષને આ ગાયનથી આવી વૃત્તિ થાય તે પાંડુની શી દશા ! વિકારમાં અવશેષ રહ્યું હતું તે ગાયને પૂરું ક્યું.

શ્લોક ૪૨. [ઘેલી ખની°] આ શ્લોકનો અલૌકિક ભાવ શબ્દમાં જણાવવો અશક્ય છે. અનુભવવાથી જ તે સમજાશે.

શ્લોક ૪૩ [સંગીતામૃત° ત્રીજા ચરણમાં પહેલાં ' ખેચાયું ' એમ હતું.] ઉપલા શ્લોકમાંના ' કૂંક થાય છે ' નું આ શ્લોકમાં અવિસ્તર વર્ણન છે. ચરણ ૨. ' આવેશ ' જે આવેશને પશુ-પક્ષી અનુભવ્યાં હતાં તેવો જ. ચરણ ૩. ખેચાયું=ખંચાયું; ખેતે ચોગ્ય સ્થાનથી ખીજે કંઈ ખેચાય છે એમ હૃદયને લાગ્યું, અપૂર્વ બળથી ખેતે તણાવું હોય એમ લાગ્યું. ' ખેચાયું ' નો કર્તા હૃદય છે (અધ્યાહાર) * ' વેગ પૂર્ણ કરતાં '=જે આવેશ થયો હતો તે પૂર્ણ કરતાં, તે પ્રમાણે વર્તન કરતાં, ગાયનથી થયેલા આવેશ પ્રમાણે આલિંગન કરતાં હૃદય ખંચાયું. ' સ્થિતિ '

તં દેશમારોપિતપુષ્પચાપે રતિદ્વિતીયે મદને પ્રપન્ને ।

કાષ્ટાગતસ્નેહસાનુવિદ્ધં દ્વન્દ્વાનિ ભાવં ક્રિયયા વિવહ્નુ ॥

રતિની સાથે, પુષ્પચાપ ચડાવીને મદન તે દેશમાં આણ્યો ત્યારે પરાકાષ્ઠાએ જ્યેષ્ઠા સ્નેહથી યુક્ત તેવા ભાવને સર્વ દ્વન્દ્વોએ પ્રગટ કર્યાં કુમારસંભવ સ. ૩, ૩૫. અને તે પછીના શ્લોકો.

* હાલનો પાક વધારે સારો છે ઉપલી લીટીમાં આવેશ યયાનું વર્ણન છે, ત્યાં કર્તા ' આવેશ ' છે કારણ કે તેમાં પાંડુ ધ્યાનપૂર્વક કશું કરતો નથી પણ આ લીટીમાં સ્મૃતિ ભગૃત થતા તે પોતાના વેગને પ્રયત્ન પૂર્વક રોકે છે માટે કર્તા ' પાંડુ ' જ છે. અર્થ પણ આમાં જ વધારે વિશદ છે. ખંચાયો એટલે એકાએક અટકયો, અચકાયો

અર્થાત્ વાનપ્રસ્થમાં પોતે શું કરવા જાય છે તે. ચરણ ૪.
'વિકૃતિ' રોમાંચાદિ.

શ્લોક ૪૫. [મિથે માદ્રી°] ચરણ ૧. મધુર સ્વરના પ્રકર્ષનો
ધ્વનિ હજી રાજના કાનમાં છે; બોલતાં બોલતાં તેનું સ્મરણ
આવ્યાથી રાજથી વચમાં "આહા!" કહેવાઇ જાય છે,
'આહા' ને આ લીટીના વાક્ય જોડે કશો સંબંધ નથી. ચરણ
૨. "જેથે" [પહેલાં એ પાઠ હતો] (પ્રાન્તીય) = જોષ્ઠએ.*

પૃ. ૨૭. શ્લોક ૪૭. [સખી દેવી°] ચરણ ૧. 'સખી-
-દેવી-ઠહાલી,' રાજ જેમ આજે સખાથી સ્વામી અને સ્વામીથી
કાન્ત થયો હતો, તેમ તે જ ક્રમમાં તે માદ્રીને સખી, દેવી અને
ઠહાલી એ વિશેષણોથી બોલાવે છે. ચરણ ૨. 'રંભા' = ઇન્દ્રના
સ્વર્ગલોકમાંની સહુથી સુંદર અપ્સરા અને કુબેરના પુત્ર નલકુબરની
ભાગ્ય. નન્દન (ઇન્દ્રના બાગ) માં જેવી રંભા તેવી તું અહીં
રસમય દીસે છે. ચરણ ૩. નયનમાંથી પ્રકાશિત થતા પ્રેમને
રસ રૂપે વર્ષાનો કલ્પો છે. ચરણ ૪. 'હાય!' સતી ધાર્તી
પામે છે તેથી ખેદ કરી કવિએ હાય શબ્દ મુક્યો નથી, પણ, જે
અનિષ્ટની સૂચના થાય છે તેથી થતી માદ્રીની મનોવૃત્તિનો અતુરપ
'હાય' શબ્દ છે.

શ્લોક ૪૮. [ગીત પૂર્ણ°] ચરણ ૨. 'કંઈ મિથે,' કંઈ મિથે-
ને બદલે જે મિથ રાજએ કહાડ્યું તેના શબ્દો રાજ પાસે કહે-
વડાવ્યા હોત અને તે મિથ છે એવું શબ્દથી ન જણાવ્યું હોત તો
રસની નિષ્પત્તિ વધારે યોગ્ય રીતે થાત એમ પ્રથમ લાગે છે,
પણ, વધારે મનન કરતાં માલમ પડે છે કે કાવ્ય દ્રશ્ય (નાટક)
હોત તો મિથ આર્થ જોષ્ઠઅત, પણ, કાવ્ય શ્રાવ્ય હોવાથી તે

* અત્યારના પાઠમાં પણ 'જેથે' જેવો ઉચ્ચાર જ વૃત્તમાં ઇષ્ટ છે.

આર્થ હોતાં રસનો ભંગ થાત. 'મિષ' એ શબ્દની જરૂર છે અને શું મિષ તેની જરૂર નથી. ચરણ ૩. રાગની પ્રવૃત્તિ જોઈ માત્રી 'ક્ષમા' કહી તેને નિવારે છે, રાગ વિનંતી 'પ્રાણુ' એટલા સંબોધનથી કરે છે, માત્રી " નહિ " કહે છે, 'બોલી' = બન્ને જણ બોલ્યા પછી.* ભુગ્ન=ભુજ. બન્ને શબ્દ ખરા છે.

શ્લોક ૪૯. [રે હાય°] ચરણ ૪. ' દુઃખે ભયાં નયન, ' આત્યન્ત ભયને સમયે નયનમાં આંસુ આવતાં નથી પણ નયનની અવરથા દુઃખે ભરી દેખાય છે.

શ્લોક ૫૧. [બહુ બ્હીતો°] ચરણ ૪. ' કયલિં જવું '=શું કરવું.

શ્લોક ૫૩. [જણું બધું°] ચરણ ૧. ' જણું બધું '=કેવિનો શાપ છે તે અને જેથી નિશ્ચિત અનિષ્ટ થવાનું છે તેવી પ્રવૃત્તિથી દૂર રહેવું જોઈએ તે બધું જણું છું. ' સ્થિતિ આ '=હાલ અનુભવું છું' તે સ્થિતિ, અનિષ્ટ હાથે કરીને આણું છું તે જણું છું તે છતાં પોતાને અટકાવી શકતો નથી તે સ્થિતિ. ' નવીન ' અપૂર્વ, પહેલાં નહીં અનુભવેલી એવી. વિકારનું આટલું પ્રાબલ્ય અને પોતાની આટલી બલહીનતા પહેલાં કહી જોવામાં આવ્યાં નહોતાં. આખા કાવ્યનું તાત્પર્ય આ શ્લોકમાં સંપૂર્ણ રીતે આવી જાય છે. મનુષ્યના મનમાં સહ અને અસહ વૃત્તિનો વિરોધ થતાં તે ક્રેટલીકવાર નિર્બળ

*પ્રથમ ઉત્તરાર્થ આ પ્રમાણે હતો :

" ક્ષમા " - " પ્રાણુ " - " નહીં " બોલી લે છે અને ભુજ વિષે.

આમાં દરેક શબ્દ જુદાં જુદાં અવતરણ ચિહ્નોમાં હતો તેથી મૂકરન્દ, અને માત્રી અને રાગ વચ્ચેનો એકશબ્દી સંવાદ માને છે. હાલના પાઠમાં તે એકજ વ્યક્તિની સજંગ હકિત છે-પાસે જેતા પાંડુને નિવારવા કહેલી માત્રીની, અથવા પ્રતિકૂળ થતી માત્રીને વીનવવા તૂટક શબ્દોમાં કહેલી પાંડુની. (સરખાવો: ' પ્રાણુ-ક્ષમા-પ્રસાદ. ' પૃ. ૧૨૪)

યમ જમને જાણી જોષને અસદ્વૃત્તિને જમ યમ દે છે અને
 અવિચારી યમ અનિષ્ટમાં કંપલાવે છે તે અહીં સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું
 છે. સદાયરણુ માટે એકલું સદાયરણુનું જ્ઞાન જમ નથી. મનુષ્યને
 એકવાર જ્ઞાન થયું કે અમુક કૃત્ય સારું છે, અમુક કૃત્ય નારું
 છે, અમુક કૃત્યથી સુખ થશે, અમુક કૃત્યથી દુઃખ થશે;
 અમુક કૃત્ય કરવું જોઈએ, અમુક કૃત્ય ન કરવું જોઈએ; તે
 તેટલા પરથી તે સારું જ કૃત્ય કરશે અને નહારું નહિ કરે એમ
 નિશ્ચય થતો નથી. જ્ઞાની એટલા સદાયરણી એવો નિયમ યમ
 શકતો નથી. સદ્ગુણનું જ્ઞાન છતાં તેનું આચરણ કરવાનું જાણ
 ધણી વાર મનુષ્યમાં હોતું નથી. નીતિશાસ્ત્રનું આ તત્ત્વ સોફિસ્ટિક
 જેવા તત્ત્વચિંતકને માલમ નહોતું. તેનું કહેવું હતું કે સદ્ગુણી
 યવા માટે એકલા જ્ઞાની જરૂર છે. મનુષ્યની ખાતરી યમ કે
 સત્ય એ સદ્ગુણ છે અને સદ્ગુણ પાળવો જોઈએ તો તે સત્ય
 જ જોલશે. આ વિચારમાં ભૂલ એ છે કે સદ્ગુણી યવા માટે
 જે દૃઢ આત્મદ અને મનને અંકુશમાં રાખવાનું જાણ અવશ્ય છે
 તે એમાં ધ્યાનમાં લીધું નથી. જ્ઞાની સદ્ગુણી નથી હોતા એમ
 નહિ પણ તે મનના જાણ વિના નહિ. એક લેટિન કવિ કહે છે
 કે video meliora proloquo deteriora sequor (હું સારો
 માર્ગ કયો છે તે જોઈ છું અને તે પસંદ કરું છું. પણ, નહારો
 માર્ગ જાણું છું.) મનુષ્યનું મન નિર્જાળ છે અને વિધારો
 એટલા પ્રજાળ છે કે સન્મતિ છતાં તદનુસાર વર્તન થતું નથી.
 જ્ઞાન થયું કે કૃતાર્ય યવા એ મત ભૂલ લરેસો એટલા માટે છે કે
 સદાયરણી આનન્દ મેળવવાની આશા એ જ સદાયરણુ પળાવવા
 જમ નથી. કવિ વડરવર્થ જેવો શુદ્ધ સાધુ પુરુષ પણ કહે છે
 કે " I feel the weight of chance desires (મને અક-
 રમાત ઇતી હજાઓનું દબાણ લાગે છે, મને ખીક લાગે છે કે

આકસ્મિક ઈચ્છાઓનું બળ મારાથી નહિ અટકાવાય). . જ્ઞાન
 યથા પછી પણ સન્માર્ગે પ્રવર્તન કરવાનું બળ જોઈએ તે મનુષ્યે
 ક્યાંથી લાવવું? સદ્ગુણના આદર્શ (model)મૂલક ઈશ્વરમાં
 વિશ્વાસથી અને તે ઈશ્વરની ભક્તિથી. એ બળ વિના મનુષ્ય
 પોતાના પ્રયત્નથી હમેશ સદાયરણી થઈ શકતો નથી. બુદ્ધદેવે
 નીતિનો આદર્શ ધર્યો હતો સ્વાધ્યે અને સદાયરણનો ઉદાર
 અને ઉન્નત માર્ગ બતાવ્યો, પણ એ સદાયરણ એ સુનીતિ
 પાળવાનું બળ ક્યાંથી લાવવું તે ન બતાવ્યું. બૌદ્ધ માર્ગમાં આ
 જ મોટી ન્યૂનતા છે કે સુનીતિનો જિયામાં જિયો આદર્શ, સુનીતિની
 પ્રેરણા કરનાર અને તદનુસાર વર્તન કરવાનું બળ આપનાર જે
 ધર્મશાસ્ત્રગુણસંપન્ન ભગવાન તેનો એ માર્ગમાં સ્વીકાર નથી. એ
 ભગવાન વિના સદ્ગુણનો આદર્શ ખીજે કોઈ નથી. એના વિના
 સન્મતિદાતા ખીજે કોઈ નથી, સદ્વર્તનબલનિધિ ખીજે નથી. તે
 જે ભગવાન સ્વેચ્છાબળે સ્વતંત્ર છે, તેનામાં ' સ્વેચ્છાબલસુક્રિયાની '
 શક્તિ પૂર્ણ છે. તે જ્ઞાન પ્રમાણે સદા સુક્રિયા માત્ર પોતાને બળે
 કરી શકે છે. બુદ્ધે સ્વતંત્ર સ્વેચ્છાબળવાળો . પરમાત્મા માન્યો
 નહિ તેથી જ મનુષ્ય મારે કરેલા નીતિના નિયમ બલહીન થઈ
 પડ્યા; નીતિના આદર્શના (ભક્તિથી આવતા) બળવિના માત્ર
 પોતાના બલથી નિર્બળ મનુષ્ય ક્યાં લગણુ દરેકે? ભક્તિ વિના
 એકલા જ્ઞાનથી કેમ બસ થાય? પામર હુલ્લક મનુષ્ય ઘણી વાર
 જ્ઞાન છતાં પાપ કરે છે, દીવો સર્પ કુવામાં પડે છે. વિકારથી
 થતી અધોગતિ જાણ્યા છતાં તે વિકારમાં ફસી પડે છે. સદા-
 ચરણ અને સદ્ગુણથી ધર્મની પદવી પામેલા યુધિષ્ઠિરે પણ એક
 પ્રશ્નનો અસત્ય ઉત્તર દષ્ટ સ્વાધ્યે છતવાની પોતાની અશક્તિ
 પ્રસિદ્ધ કરી છે. હાસીઓની ગુલામગીરી, ભારે જુલમી નિરંકુશ
 રાજાઓની પ્રજાનું દાસત્વ મનની આ અસ્વતંત્ર વિકારાધીનતા

આગળ કંઈ નથી. આ અમૂલ્ય નીતિતત્ત્વનો ઉપદેશ આ કાવ્ય પરોક્ષ રીતે કરે છે.

પૃ. ૨૮. શ્લોક ૫૪. [વિચાર કરવાં] માત્રોમાં હવે કામચાર (Free will) રહી નથી.

શ્લોક ૫૫. [નહીં ચાલે] ચરણ ૧. ' ગત વખત ' ભૂતકાળ. કવિ કહે છે કે મારી કલ્પના ભૂતકાળમાં આવી અગાડી ચાલતી નથી; હવે શું બન્યું તે કવિનું હૃદય જાણી શકતું નથી, કવિ તે રસમય દષ્ટિથી જોઈ શકતો નથી. અહીંથી કવિની કલ્પના અટકે છે. (કથા જાણવાની ઇચ્છા રાખનારે મહાભારતમાં જોવું.) ચરણ ૨. ' શબ્દો છેલ્લા ' મૃત્યુ પામતા રાજના છેલ્લા શબ્દો. ચરણ ૩. ભાગ્યું મૃત્યુ જોલતાં રાજનો પ્રાણ નિકળી ગયો. ચરણ ૪. અન્વય. પણ હવે તો એ પછી હજારો વર્ષો વહી ગયાં. કવિની કલ્પના તે સ્મૃતિમાં આણી શકતી નથી. કાવ્યનો રસ ઘણું કરી કરુણપ્રધાન છે.

પૃ. ૨૯. ઉપાલંબ

મૂળ લખાયેલું મેં. બલવંતરાય દાકોરને ઉદ્દેશીને.

જોયું મેં : અન્વય:—[તારામાં જે કેક (મિત્રત્વેહ)] જોઈને હું સદૈવ છેક હર્ષો-મત્ત બનતો તે કેક આજે કાણ જાણે ક્યાં છે ? [તેને શોધવા] મેં તારા નયનમાં જોયું પણ મને એ ન મળ્યું; તારા શબ્દોમાં પણ ન મળ્યું. અરે ! [તારા તરફથી] આવી ઉદાસીનતા—(સ્નેહનો અભાવ, indifference) મેં આ પહેલાં કદી અનુભવી નહોતી. [મારા] મુખ ઉપર વ્યાપેલી દીનતા પણ હું કોર ! તેં ન જોઈ ?

હૈયાનું ઝરણું : અન્વય—[તારા] હૈયાનું રસાલ ઝરણું શું

એકાએક ખૂટી પડ્યું ? અથવા તેને પસાર થવાની ભૂમિ, અર્થાત્ મારું હૃદય, કર્કશ જોષને કાયર બનીને રખે ને એ બીજો વળા ગયું ન હોય ! તું સ્વાર્થી થઈ ગયો છે માટે આમ બન્યું છે એમ હું ગણી શકતો નથી છતાં મારા મનથી હું રોષમાં રહ્યા કરું છું, મારો મર્માઘાત શાન્ત થતો નથી; હું જ આ બધામાં દોષમાં છું. એમ મને લાગે છે.

વર્ષોનાં : અન્વય:—વરસોના સહવાસથી પણ તેં મને જાણ્યો નહિ તો પછી પ્રેમના કયા ઉપાલંબને તું પાત્ર છે તે તું યાચી જ જાણવાનો ? અર્થાત્ જો તું મને ન સમજ્યો તો મારો ઉપાલંબ પણ તું શી રીતે સમજવાનો હતો ? તારે જાણવું જોઈતું હતું કે હું સ્નેહી છું, અને એવો હું, સ્નેહનો અનાદર કેવી રીતે સહન કરી શકું ? કેવલ સ્નેહને જ આલંબીને ઉછરેલ હવે સ્નેહ વેનાનો નિરાધાર હું યાચી ટકી શકું ?

જો કે : અન્વય—તારામાં જે પ્રથમ મૈત્રીભાવ હતો તેમાં જ જો વિકારવૃત્તિ થઈ હોય . તો પછી આ બધું ખોલવું વ્યર્થ છે. નેદ્યની પાસે હૃદયના અંતરનું મર્મ ખોલવું નકામું છે. હું પરેખરો, આદર્શ પ્રેમી તો નથી, પણ પ્રેમથી અવશ, પરવશ થઈ ગયેલો તો છું; જરા પણ સ્વતંત્ર રહ્યો નથી છતાં પણ આ તારા તાટસ્થ (ઉપર કહી તે ઉદાસીનતા-સ્નેહશૂન્યતા) સામે મથીને પણ વૃત્તિ રાખી શકીશ, અર્થાત્ તારું તાટસ્થ મટાડવા પ્રયત્ન કરીશ; અથવા (ચોથું ચરણ) —એવું તાટસ્થ મારામાં ન આવી ત્યજ એને માટે મથીને જૂની વૃત્તિ-મૈત્રીભાવ રાખી શકીશ.

૧. ૩૦. પડેલા સ્નેહીનો પ્રત્યુત્તર

બીજી પક્તિના

ગાંભીર દહતા અને સરલતા

એટલા શબ્દો પ્રો. દાદરના 'નાયકનું પ્રાયશ્ચિત્ત' કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિમાંથી લીધેલા છે. મોણી હું : અન્વય-હું તારી દગથી મોહી ગયો અને હે સખે ! દગમાંજ તારાં ગાંભીર્ય, દટતા અને સરલતા જોષને પછી મારી દગે ખીળ દોષને નમન ન કર્યું. પણ તે પછી હું ગર્વોન્મત્ત થયે, ખરી ફરજ ભૂલી ગયો, પાપના મહૂર-ખાડામાં પડ્યો અને, સ્નેહી માનવ ! તું પણ માનવ એટલે સખલનશીલ તો ખરો જ અને તેમાં પણ, મારા તરફ સમભાવ રાખનારો એટલે, તું પણ મારી સાથે એવો જ પડ્યો. તેમાં તારો વાંક નથી.

હાવાં કે : જૂના પાપનાં સ્મરણો લાવવાની સાથે સાથે તેમાં પશ્ચાત્તાપનાં આંશુ મેળવું છું, અને એ જળમાં હૃદયને નવરાતું છું અર્થાત્ પશ્ચાત્તાપથી હૃદયનું પાપ ધોવાના પ્રયત્ન કરું છું પણ હે સખે ! તે પુરાણું-અસલ હતું તેવું-જનવું નથી. શ્રી કૃષ્ણ-શંકરની હાથપ્રતમાં 'પુરાણું' ને બદલે 'પુરાતું' છે તે પણ સમીચીન છે. કાન્તે અન્યત્ર પણ 'પહેલાની' એ અર્થમાં 'પુરાની' શબ્દ વાપર્યો છે, જેમકે 'પુરાની પ્રીત.'

એ અસલ હતું તેવું જનવું નથી તથાપિ તે હાલ પણ પહેલાંના જેવું જ તારું છે, નિર્મલ નથી પણ તારા તરફ ખરું છે, સાચું (true, faithful) છે, મૈત્રીભાવ સાચવી રહ્યું છે : અને એ હૃદય ધોવાના આત્મગહનમાં તારા વાત્સલ્યનું સ્નેહનું પ્રતિબિંબ હમેશાં હતું (સ્પષ્ટ-વ્યક્ત) રાખવું રહેશે.

પૃ. ૩૧. ચક્રવાક મિથુન

પ્રથમ મે, ૧૮૯૦ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રગટ થયું. તેમાં અર્થ-દષ્ટિએ કાવ્યના ખંડો પાડેલા છે અને તે ઉપર 'સેહેની' (પ્રો. બલવંતરાય દાદર) ની ટીકા પ્રસિદ્ધ થયેલી તે નીચે આપી છે.

પૂર્વાભાષમાં એ ખંડો નહિ બતાવેલા હોવાથી, જે ખંડો ઉપર ટીકા છે તે ખંડો શ્લોકનાં પ્રતીક્રમથી બતાવ્યા છે. .

સૂર્ય અને કમલ, ચંદ્ર અને કુમુદ એવાં કેટલાંએક પ્રેમી જોડાં સંસ્કૃત કવિઓએ કહ્યાં છે. ચક્રવાકચક્રવાકી વિષે તેઓની કલ્પના એવી છે કે એ બન્નેનો પરસ્પર પ્રેમ એટલો બધો હતો કે બેમાંથી એકનું મોત થતાં ખીજું તેની પાછળ જીવ કહાડતું; તેમાં દૈવયોગે ક્રોધના શાપથી દરેક રાત તેમને વિયોગમાં કહાડવાની થઈ ત્યારનાં, તેઓ રોજ સાંજથી સવાર સુધી ક્રોધ નદીને સામસામે કાઠિ કે ખીજે એવે જ ક્રોધ સ્થળે બેસીને આખી રાત એક બીજને ગદ્ગદ સ્વરે બોલાવવામાં ગાળે છે, અને દિવસે એક ધડીભર પણ વિખુટાં પડતાં નથી. આ કાવ્યમાં ચક્રવાકચક્રવાકીનું હૃદય મનુષ્યહૃદય જેટલું જ સુકુમાર કહ્યું છે. ફેર માત્ર એટલો કે મનુષ્યનું વિશાલ હૃદય અનેક મહાન અને તીવ્ર વિકારોથી કંપાયમાન થાય છે; પણ આ પક્ષિ-ઓનું હૃદય એક પ્રેમનો જ મહાવિકાર અનુભવે છે. 'સ્નેહ-બાલ' ચક્રવાકના નિરૂપણદ્વારા મનુષ્યહૃદય પ્રેમમયજ બની રહ્યું હોય એ વખતની તેની સ્થિતિ સૂચવવાનો આ કાવ્યનો હેતુ છે.

૧. [પ્રસરી રહી°] રંગભૂમિ પર્વતોથી છવાયેલી છે.

૨. [સરિતનાંથી ઝાંખા ભૂરાં°] સંધ્યાનો સમય નજીક આવતાં ખીજુ જેવા પ્રદેશમાં વહેતી નદીનાં પાણીમાંથી પાછલા પ્હોરનું તેજ જવા માંડે છે; સૂર્યનાં કિરણો ધીમે ધીમે ઊંચી ઊંચી ટેકરી ઉપર જતાં જાય છે, તેમ તેમ નીચી ટેકરીઓની ઢાર, વાદળનાં પ્રતિબિંબથી 'ઝાંખા ભૂરા' સમુદ્રની તરંગમાળ જેવી જણાય છે; અને પર્વતોથી ઘેરાયેલા આ પ્રદેશમાં ચારે તરફ અંધકાર પ્રચરતો જાય છે. એટલે, સૂર્યોસ્ત થતાં જ અવશ્ય થનાર વિરહના વિચારથી,

આ ' રસમહી જ પરસ્પર મમ ' યથાર્થ ' રસમ ' ' કિશોર ' ' વિહમ-
યુગ્મ ' ચિંતાતુર થવા માંડે છે. નાયિકા ' સહાય ' થાય છે;
દુઃખથી જિંચું જોતા નાયકની આંખમાં પાણી આવે છે. પણ
પૂર્ણ પ્રેમી હોવાથી દરેક એકબીજાનું આશ્વાસન કરે છે.

૩. [વિહમયુગ્મ°] આ સ્થાનમાં બીજાં કાર્ષ પણ પ્રાણીને
પગરવ હતો નહીં, અને તેથી જ યથેચ્છ નિરંકુશ ' રમણુ આચ-
રવા'ની સ્પૃહા રાખનાર આ દંપતીને એ ગમ્યું હતું.

એકબીજાનો સ્નેહ કેટલો ગાઢ હતો અને બન્નેનાં અંતઃકરણ
કેવાં સુકુમાર હતાં તે સૂચવવા, પશ્ચિમોચીનાં નાયકનાયિકાનાં સુખ-
દુઃખમાં વાંચનારને રસ ઉપજાવવા, એમના જીવનનાં ચિત્ર રૂપ આ
આખા દિવસનાં એમનાં ' રમણુ ' નું ૪, ૫, ૬, ૭, કડિઓમાં
વર્ણન કર્યું છે.

૪. [જિંચે બેસીંથી નહાનાં નહાનાં°] (સંવૃત આવલી =
ખીચોખીચ હાર.† ઉત્તાન કચ્છ* = ઘેડાં પાણી ઉપર સહેજ જણાતી
હીલોતરીવાળા જગા.) વિયોગનો વખત પૂરો થતાં જ તેઓ
એકઠાં થઈ જતાં. સૂર્ય તેજમાં જ તેઓએ સંયોગનું અગાધ
સુખ અને અંધકારમાં જ તેઓએ વિયોગનું અગાધ દુઃખ
અનુભવેલું, તેથી સૂર્યોદયથી તેમને પ્રેમોદય જેવી જ વિશલ
અસર થતી. અને તે જોતાં, તે સાથે હમણાં જ પૂરો
થયલો અંધકાર ક્ષણભર સાંભરતાં, તેઓ ' ઘેલાં જેવાં ' થઈ
જતાં. સૂર્યોદયને અને પ્રેમોદયને સમાન જ માનતાં તેથી સૂર્યો-
દયના ' અદ્ભુત રંગ ' થી ' નવીન ' બનતી સૃષ્ટિના ' સકલ '

† સંવૃત : ઢંકાયેલી. આવલી : ઝાળ, હાર.

* કચ્છજેજવાળા જગા. marshy place. આપ્ટ. ઉત્તાન=હળતી
sloping આપ્ટ.

ફેરફારો તેઓ રસાદ્ર ચિત્તે જોતાં. પ્રભાતનાં હિમથી 'ઘાટાં
 બીનાં' ઝાડનાં પાંદડાં અરુણોદયથી 'માણિક્ય' મય બને છે, અને
 તેમાં થોડા વખતમાં સોનેરી કિરણો પ્રસરી રહે છે. થોડીવારમાં
 ખીજી જાણુએ મૃગેના લલિત ખેલ, અને
 પૃ. ૩૨. પાસેની કુંજોમાં રસિક 'તરણો'નાં પરિ-
 ભ્રમણુ નજરે પડે છે. ટેકાણે ટેકાણે આવેલાં
 ન્હાનાં મોટાં સ્વચ્છ તલાવો રમણીય લાગી યાંત ચિત્તને 'મુંદિત'
 કરે છે. આદ્યથી આવતા મધુરા ગાયન જેવા અવાજથી મન
 આહ્લાદ પામે છે. અને સવારની રહરી એક સર્વે દિશામાં
 ફેલાઈ રહે છે.

૫. [અસર સુંદર] ધામે ધામે દિવસ ચહડતો જાય છે
 અને સૂર્યનાં કિરણો ઘેર ઘટાઓમાં પણ પ્રવેશ કરે છે.

૬. [શાખાઓમાંથી કાંઠે બેસી] આ કડીમાં ગરમીના
 વખતને યોગ્ય કીડાઓનું મધુરું વર્ણન કર્યું છે. ઝાડનાં પાંદડાં-
 ઓમાં ચક્રવાકી સંતાર્ધ જતી અને પોતાને શોધી કહાડી સમીપ
 આવતા ચક્રવાકનાં રમમય સ્તોત્રન જેઈ 'હૃષ્ટ' થતી. બન્ને (મુગ્ધ)
 નિર્મલ પ્રેમના આવેશમાં એકબીજાને કોટી કરતાં વળી, એકેક
 પાંખ અને પગ સાથે રાખી દિલ એક તેમ કાયા પણ અભિન્ન
 જેવી કરી એક સાથે હોડવાનો પ્રયત્ન કરી નિષ્ફળ જવામાં સરલ
 આનંદ અનુભવતાં. ચક્રવાકી સરોવરમાં આઘી જઈ સ્નાન કરતી
 ત્યારે ચક્રવાક પાછળથી આવી જલસિંચન કરી લજ્જા અને આનંદ
 ઉત્પન્ન કરી રીઝવે. પછી તડકો જરા નમવા માંડ્યો, એટલે
 તેઓ નદી કિનારે વિરામ લેતાં; પાણીમાં
 પૃ. ૩૩. નજર નાખતાં પોતાની અને જરા આદ્ય

ખીનની* અવ્યક્ત મધુરી છબી દેખાતી, એટલે નબર છબી તરફ જ રાખી એકખીન તરફ સરતાં સરતાં અચાનક 'ગાઠ આસ્લેષ' સાધતાં. (દષ્ટિ=આંખ.)

૭. [પ્રથુયની°] વિરહસમયનો અંધકાર ધીમેધીમે પાસે આવતો જાય છે એ આવા વિલાસોમાં કેમ સાંભરે.

૮, ૯. [હાવાં રક્ત° † થી અંધારાનાં°] (મંદ્રશોર=પોલા ખોખરા દાલા અવાજ) પણ 'અદ્ભુતરંગ'થી 'સકલ સૃષ્ટિ'ને 'નખીન' કરનાર પ્રેમતેજ જેવું જ સૂર્યતેજ જેમજેમ પૃથ્વી તણ આકાશ તરફ અને ત્યાંથી દષ્ટિમર્યાદા બહાર જવા લાગ્યું, અનુરાગ ઉપજવીને જતી રહેતી 'રક્તઘુતિ'ને લીધે ઝાડો જેમ-જેમ (સરોષ) ઝાંખાં થવા લાગ્યાં, અને રૂપરંગની બધી લીલા જેમજેમ જમીન ઉપરનાં આ વનને તણને આકાશનાં વાદળાં તરફ જવા લાગી (ઝાડ, સરોવર, નદી, પર્વત વિગેરે સૃષ્ટિના બધા રમ્ય દેખાવોમાં દેવતાઓ અધિષ્ઠાન કરે છે એ વિચાર ઇંગ્લિશ

*ખીનની ત્યાં પ્રતિકૃતિ ભણી એક દષ્ટિ તણાય. : [૬૨] એકની દષ્ટિ ખીનની પ્રતિકૃતિ ભણી તણાય છે અથવા એકખીનની દષ્ટિ એક-ખીનની પ્રતિકૃતિ ભણી તણાય છે. આ ગદ્યવાક્યને અર્થઘન કરીને ઉપરની પંક્તિ લખી જણાય છે. 'ખીનની' ને બદલે 'ખીનની' એકવચન લેઈએ. પૂરાં અંગો-પાણીમાં એકખીનનાં અંગો પૂરેપૂરાં દેખાતાં નથી પણ એ અવ્યક્ત પ્રતિબિંબ લેઈને પણ આ યુગલનો પ્રેમ વધતો હતો. સંપાદક

† હાવાં રક્તઘુતિ ઉડી જતાં યામ વૃક્ષો સરોષ : વૃક્ષો ઉપરથી ઝાંખાં લાલાય (રક્તઘુતિ) ઊડી જતાં વૃક્ષો સરોષ, ગુરસાથી જણે કાળાં જેવાં દેખાય છે. આપણા સાહિત્યમાં રોષમાં સાધારણ રીતે લાલારાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે, પણ અમેજી સાહિત્યમાં black with rage રોષથી કાળાં દેખાયાનું વર્ણન હોય છે. સંપાદક

કવિતામાં ઘણીવાર આવે છે.) તેમતેમ આ 'સ્મૃતિનાથ' રૂપી (જવનિકા) પડદો તેમની આખેથી દૂર થયો, 'અવધિઅંકુશ' અંતરમાં ખૂંચવા લાગ્યો—વિધિપ્રેરિત વિયોગનો આખેહૂપ ચિતાર તેમની નજર આગળ ખડો થયો: સંયોગનાં 'વિરલ સુખ'માં પણ એ અનિવાર્ય વિયોગ એક પણ અનુભવ્યો.* તે વખતનો અંતરમાં ચેસી જતો પ્રલયાંધકાર, તે વખતનો કોઈ બેદિકર કે કૂર પ્રાણીના અનભિપ્રાય અવાજથી થતો મર્માઘાત, તે વખતના (નિષ્કુરપ્રાણ) હૃદયહીન કાલતુ અસહ આળસ—આ વિગેરેના એકી ઘડીએ થયેલા તાદૃશ 'આભાસ'થી આ બન્ને 'સ્નેહબાલ' દીવાનાં ઘઈ ગયાં. (છેલ્લી લીટીના યતિભંગથી આ 'યુગલની' 'ઉન્મત્ત'તા સુપ્રદર્શિત કરવાની કવિની યોજના સ્તુત્ય છે. પ્રસ્તુત મનોવિકારનાં સામાન્ય રૂપને મૂર્તિમાન કરવાને કવિએ પસંદ કરેલું વૃત્ત એટલે કવિએ પસંદ કરેલો લયબંધ (rhythmical scheme) સમર્થ હોય, તોપણ એ મનોવિકારમાં અચાનક થતા અસાધારણ વધારાને અથવા હરકોઈ જાતના અમાધારણ ફેરફારને સુપ્રદર્શિત કરવા માટે એ મનોવિકારનાં શરીરરૂપ પેલા લયબંધમાં અસાધારણ વિકૃતિ જણાવવાની જરૂર છે.)

* "અનુભવે, ન છતાં, ક્ષણ એક તે" એ પરથી એમ દર્શાવવાનો આશય છે, કે હજી તો સાજ છે, વિરહને વાર છે, પણ તે વિચાર એટલો પ્રબલ છે કે ક્ષણ વાર તો યામિની, દુઃખ, કાલ, પ્રાણીઓની કઠોર સીસો વગેરેનો સાક્ષાત્કાર અનુભવે છે. તા ૩-૩-૧૮૬૦નો કાન્તનો પત્ર કાન્તમાલા પૃ ૩૨૩.

† "આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ" બીજી આવૃત્તિ પૃ. ૧૭૨ મે. પ્રે. કાઠોર કહે છે : 'આળસ'ને બદલે આજે કહીશ—નઠોર સર્વવ્યાપી સત્વના આવા આવા કામા જેવા પડે તેવા જ કરવા પડે તેથી સુકોમલ ચિત્તોમાં વ્યાપી જતી મૂઢતા આદિની અસહ્ય અવસ્થા.

પૃ. ૩૪. ૧૦, ૧૧, ૧૨. [યર્ષ તથાપિંથી રામે રામે°] (સમુચ્છિત= ઊંચે.) આ ઓથારથી મહાપ્રયત્ને વિમુક્ત થઇને સંયોગકાલ જેમ બને તેમ લંબાવવા 'દિનતેજ'ની પાસે જવા તેઓ 'અવકાશ'માં ચડતાં ચડતાં એક પછી એક "હિનતરયાન" 'અહણુ કરતાં' જાયછે. છેક શૂન્યહૃદય થર્ષ જાય છે. ફક્ત જેમ જેમ વિધિ-પ્રેરિત વિયોગ નજદીક આવતો જાય છે તેમ તેમ તેઓનો પ્રેમ ઉગ્ર થતો જાય છે; તેમ તેમ તેઓનું દેહ-વિભિન્ન શ્રવન માત્ર દેહવિભિન્ન જ થર્ષ જાય છે. અને સારા આરમાનમાં નજર નાંખે છે તો બહુ જ 'રસસૂતું' * દેખાય છે. 'આછી આછી' ધાબાં જેવી 'વાદળાઓ' લૂહી પાંખ વિનાની હોય તેમ ગમે તે દિશામાં 'તથાય' છે 'રવિર્બિંબ' પશ્ચિમ સમુદ્રને અડકે છે. તેઓ પર્વતમાળની રોચથી પણ ઘણું ઊંચે ચડે છે. વધારે ઊંચે ચડી શકતાં નથી. સંધ્યાન્તની એક 'ચપલ' 'ક્ષણુ' રહી છે— 'આખરની' એક જ ક્ષણુ ! તેઓ એક બીજાને બાજી પડે છે. 'કંપિત' હૃદયને એક કરી નાંખે છે. છૂટાં છૂટાં 'વિરહભય'ને પ્રચંડ દાહ 'સહન ન થતાં' 'મત્ત' જેવાં 'પાછાં' ભેટે છે—ત્રીજી વાર ભેટે છે. 'સંમૂઠ' થર્ષ જાય છે.

પૃ. ૩૫. ૧૩. [ટળવળે° અને પાપાણુમાં°] ચારે તરફ સુનકાર જોઇને 'પ્રેમા' 'ટળવળે' છે. પણ શું કરે ? સર્વશક્તિમાન સૃષ્ટિકર્મ આગળ બીચારાં પ્રાણીનું શું ગળું !—આ જ આ કાવ્યનું હાઈ છે. મનુષ્યની આશા તૃણા લાલસા ગમે તેવી ઉચ્ચ હોય ગમે તેવી ચિત્તહારક હોય, પણ, સૃષ્ટિકર્મ વિરુદ્ધ હોય તો મૃત્યુથી જડાત્મા થયા સિવાય કે ઉન્માદથી ચૈતન્યહીન થયા સિવાય કે નિરાશાથી મન વાળ્યા સિવાય એથી કંઈ બારી ? સૃષ્ટિકર્મની

* "હું રસધેણા, હું રસસૂતી : મેળ હવે નહીં ખાય" પ્રેમશ્રવન

સનાતનતા (immutability)નું, ઘાન જેમ જેમ વધતું જાય છે, સ્પષ્ટ થાય છે, દઢ થાય છે, તેમ તેમ આ પ્રકારની નિરાંતા હિત્ર થતી જાય છે. અલગત, મનુષ્યવૈરના વિશ્વશ્રેય માટેના મહા-પ્રયાસથી અને દરેક જમાનાનાં અગણિત મનુષ્યોનાં વલણથી, પણ આપણી આકાંક્ષાઓ એક પછી એક, ઉત્તરોત્તર, સાક્ષ્ય પામતી જાય છે, અને પરિણામે, ' નિરવધિ શતશૃંગ કરતાં, ' (વસંત-વિજયમાંથી) એવો પણ સમય આવશે જ કે જ્યારે હાલની મન-વાંછિત આપણી બધી ઉત્કૃષ્ટ મુરારો યથાયોગ્ય સિદ્ધ થઈને, મનુષ્ય-જાતના હાલના દરેક પ્રકારના વ્યાધિ આધિ તદન નાપુદ થઈ જશે. એ દિવ્યતેજોમય દિવસનો અરુણોદય થઈ પણ ચૂક્યો છે. " Not in vain the distance beacons " (Vide Tennyson's Locksley Hall) પણ, દરમ્યાન, જ્યાં સુધી સૃષ્ટિનો સનાતનક્રમ અને મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ ચિત્તહારક લાલસાઓ એક બીજાને એકતાન નથી થયાં, ત્યાં સુધી પ્રવર્તતા બેસુરથી આપણા કાન ફૂટે એમાં શી નવાઈ ? સંગીત સાંભળવાની સ્પૃહા રાખનાર અંતાથી કઠોર આલાપ તે કેટલી વાર સુધી સંખાય ? પણ આ દુનિયાં તો એવી છે કે જણે ઘણા આધા ભવિષ્યના કોઈ જમાનામાં શરૂ થનાર સંગીતને માટે હાલના જમાનાઓને આલાપ કરવો પડે છે ! ચક્રવાકદંપતીને કવિયે મનુષ્યપ્રેમની મૂર્તિરૂપ કલ્પ્યું છે અને એ દંપતીનો 'અનિવાર્ય' વિયોગ મનુષ્યચિત્ત અને મનુષ્યસૃષ્ટિક્રમ વચ્ચેના વિરોધનું ધણું વધારેલું બિંબ છે. એવા અત્યંત વિરોધમાં સચેતન રહીને જીવવું અશક્ય છે. ચક્રવાકી બીયારા મનુષ્ય હૃદયની માફક બિંબો દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખીને જરાક એાછી પાપાણ્મયી જરાક એાછી રસતેજહીન સૃષ્ટિને માટે તલસે છે*

* ચાલો એવા સ્થલ મહિં, વસે સૂર્ય જેમાં સદૈવ,
આનાથી કે અધિક, હૃદયે આદ્રે જ્યાં હોય દૈવ.

૧૪, ૧૫. [પ્રવદતાં અટકી થી અવર કાંઈ] (રૂઠ= વેદના. ગર્ભાત્મા=અંતરાત્મા. સ્ફુરિત કરતા=હલાવી નાંખતા.) (હજી અધુ ' રવિર્બિન્ન ' ઉદ્ધિની બહાર છે; હૃદયની દિશ્મુદ નિરાશાથી ઉત્પન્ન થતી ચક્રવાકીએ ઉચ્ચારેલી વ્યગ્ર પ્રાર્થનાને કંઈ પણ કાલ લાગતો નથી.) હૃદયને કંકુ પાડવાનો પ્રયત્ન કરવાની વિવેકપુદ્ધિની દૂરજ છે. સુકુમાર સ્ત્રીનું ધૈર્યવાન પુરુષ આશ્વાસન કરે છે. પણ પોતાની આંખે પણ આખી ' ધરા ' (તેઓ ધણે જ ઊંચે હતાં.) એવી જ " રસમૂની " દેખાય છે ત્યાં શું આશ્વાસન કરે ? ' આ ઐશ્વર્યે પ્રણયસુખની હાય ! આશા જ કેવી ' એથી વધારે કંઈ પણ કહેવાને અશક્તિમાન ' પ્રણયવીર ' પ્રિયહૃદય

આજ ભાવ નીચેના સંસ્કૃત શ્લોકમાં છે, તે, બે કવિઓ અકરમાત એક જ કલ્પના સ્વતંત્ર રીતે કરે છે તેનો ખરાબર દાખલો છે.

નિમિહ કિમપિદ્વંદ્યં સ્યાનમસ્તિ શ્રુતં વા
 વ્રજતિ દિનકરોડયં યત્ર નાસ્તં કદાચિત્ ।
 ભ્રમતિ વિદ્યગસાર્થાનિત્યમાપૃચ્છમાનો
 રજનિવિરહમીતથઋવાકો વરાકઃ ॥

વાલ્યમીમાંસા પૃ. ૬૦

અર્થ:—“ જ્યાં આ સૂર્ય કોઈ દિવસ અસ્ત ન પામે એવું કોઈ પણ સ્થાન આ જગતમાં નોંધું છે અથવા સાંભળ્યું છે ? ” એમ, પક્ષી-ઓના કાફલાને પૂછતો પૂછતો રાત્રિવિરહથી બીધેલો બિચારો ચક્રવાક બટકયા કરે છે.

આવા જ અર્થના, ભજનિકોમાં સાંજના ભજનોની પ્રસ્તાવનામાં બોલાતા એક દૂહા તરફ અધ્યાપક નગીનદાસ પારેખે મારું ધ્યાન ખેંચ્યું છે:—

સાંજ પડયે દિન આયર્યે ચકવી બેડકે રાય,
 ચલો ચકવા ત્યાં જયે, જ્યાં સાંજ ન પડતી હોય.

(sweet heart) ને નિરાશાની અવધિથી સુરા ચતુ' કેવી રીતે
 જોઈ શકે? એવા ધાતકી 'વિરહ'નો
 પૃ. ૩૬. 'જીવન' સદે પણ સંહાર કરતાં છેલ્લી ધડીની
 'એકતા'નો ઉત્કૃષ્ટ આનંદ મેળવવાનો એ કેમ
 નિશ્ચય ન કરે?—રસાતલ જતા સૂર્ય તરફ એક છેલ્લી દીધ' દષ્ટિ
 નાંખતાં તેઓ એક ખીમને વળગીને 'નયન મીચી' દષ્ટ ગહનમાં
 ઉતરી પડે છે—કવિની કલ્પનાને 'કાલનો પ્રવાહ' સ્તંભિત થયે
 લાગે છે. (ગહન=મૃત્યુની ખીણ)

૧૬. [પાણું જોતાં' થી છેલ્લે સુધી. પ્રથમ આ કાવ્યની
 છેલ્લી પંક્તિ 'ક્યહિં જ ચેતન એક દિસે નહોં!' એ પ્રમાણે હતી.]
 (જવ=વેગ.) કવિતાદેવીએ કરેલાં દિવ્ય લોચનથી કવિને જુદા
 જ આભાસ થાય છે. મનવાંછિત ચિત્તદારક રસતેજપૂર્ણ એક
 નવીન 'દુનિયાં'માં આ 'સ્નેહબાલ ચક્રવાક મિથુન' પૂર્ણ આવે-
 'ગથી દાખલ થઈ જતું હોય એમ તેને ધડીભર જણાય છે. પણ
 "Adieu! the fancy cannot cheat so well, As she
 is famed to do, deceiving elf." (Vide Keats'
 Ode to a Nightingale.) કવિતા દેવીનો હાથ જ્યાં મસ્તક
 ઉપરથી ખસી જાય છે, આંખો બંધ કરીને જ્યાં પાછી ઉઘાડે છે,
 ત્યાં તેની ખાત્રી થાય છે કે એ દેખાવ તો ફક્ત એક ઈદ્રિગલ હતું.—
 છેલ્લી બે લીટીઓથી આ કાવ્ય માત્ર હૃદયજન્ય (Pure subject-
 tive poetry, poetry of the heart, "સ્વાનુભવરસિક
 કવિતા" એ નામ આ સ્થળે યોગ્ય ન લાગવાથી નવો શબ્દ વાપરવો
 પડ્યો છે.) કવિતાના કરતાં ચડતી પંક્તિનું બને છે.
 સેહિની.

ટીપ્પણ—ઉપરનું વિવરણ અલગત ન્હી પંક્તિ પ્રમાણેનું છે. તે
 પંક્તિ પૂર્વાવાપમાં

। કથલિ' અચેતન એક હીસે નહીં ।

એ પ્રમાણે છે. તેથી આ આખા શ્લોકનું હાઈ ફરી જય છે. પ્રથમનો અર્થ પણ જરા અસ્ફુટ છે પણ તે આ પ્રમાણે થાય.

અવર કાંઈં એ શ્લોકમાં ચક્રવાક ચોતાની સહચરીને આ વિરહ દુઃખમાંથી બચવાને જે એક જ ઉપાય તેને શક્ય લાગે છે તે બતાવે છે, તે એ કે આંખો મીચી પડવા માંડીએ અને એ રીતે આ વિરહ અને આ વિરહદગ્ધ જીવન બંનેનો અંત આણીએ. તે પછીની કૃદ્ડીઓનો અર્થ એવો થાય કે એ હંપતી એ નિશ્ચય પ્રમાણે પડવા માંડે છે.

આંખો મીચીને પડતાં હતાં ત્યાં ' પાછું જોતાં ', ફરી વાર આંખ ઉઘાડતા, એ દ્વિજયુગલને જુદો જ ભાસ થાય છે. તેમને સૂર્ય જેવું કંઈં જાડું જાડું દેખાય છે અને તે પ્રકાશદર્શનથી ધન્યતાના ઉદ્ગારો કાઢતું કાઢતું પક્ષીનેડું વેગથી નીચે જતરી પડે છે.

જેમ જેમ ' એ પ્રકાશ ' અર્થાત્ આગલા શ્લોકમાં જેનો ભાસ, આભાસ થયો છે તે પ્રકાશ વધતો જાય છે તેમ તેમ તે પ્રકાશ જોનાર પક્ષીઓના પતનનો વેગ વધતો જાય છે. પક્ષીઓ પડી રહે છે, પ્રેમની ખાતર જે ઉલ્લામાં છેલ્લું કરી શકાય તે કરી લે છે અને પરિણામે એ નિઃસીમ અવકાશ એવો ને એવો અચેતન-જીવહીન-હૃદયહીન-ચેતનહીન જણાય છે. જે ' એશ્વર્યે ', જે ઈશ્વરસત્તામાં, જીવતાં પ્રણયસુખ નહોતું, તે એશ્વર્યે મુવા પછી પણ નિચેતન અવકાશ જ હોય છે. અર્થાત્ પ્રેમ જેવા ઉચ્ચતમ ભાવને માટે આ જીવનચોળનામાં કશું ફળ કે સ્થિતિ નિર્ણીત થયેલ નથી. જે દયાળુ અને પ્રેમી ઈશ્વર આપણે માનીએ છીએ તે છે જ નહિ.

અને કાવ્ય લખતી વખતે તો કવિને આ જ અભિપ્રાય હતો. તે સમયના એક પત્રમાં આ કાવ્ય વિશે તેઓ લખે છે:—

હું ન્યાયી કે દયાળુ કોઈ અધિષ્ઠાતા છે, એમ માનતો જ નથી. પ્રણયમાં જ સુખ હું સમજું છું, અને તે આ જગતમાં સુખી કરતાં દુઃખી વધારે કરે છે." તા. ૩-૩-૧૯૬૦ નો પત્ર. કાન્તમાલા પૃ. ૩૨૩.

હવે આ ઉલ્લી પંક્તિ ફરતાં એવો અર્થ લેવો જોઈએ કે એ પદ્મિયુગ-
લને પડવા માંડ્યા પછી કોઈ જુદો જ ભાસ, કોઈ તવા જ સ્ત્યની
માખી યાય છે, તેમને સૂયં જેવું કાંઈ દેખાય છે, અને પડતાં પડતાં
તેમના છવનની એ ઉલ્લી શણે ધન્ય બને છે.

એ પ્રકારા વધતો, વસ્તુતઃ વધતો ભય છે અને પક્ષીઓ વધારે વેગથી
તે તરફ ભય છે. અને આ પદ્મિયુગને પ્રેમની ખાતર છવનભોગ આપ્યા
તેથી નિવરધિ ચેતનમય અવકાશનું તેમને દર્શન યાય છે. સર્વ
ચેતનમય દેખાય છે. કર્તાની ઉચ્ચ સંબંધી માન્યતા બદલાતાં તેમણે
કાવ્યમાં પોતાનું બદલાયેલું 'મન્તવ્ય વ્યક્ત કયુ' છે. જેમ કોઈ કુશલ
ચિતારો પાંખીઓના એકાદ બે સ્પર્શથી જ, એક માણસના જુવાનીના
ચિત્રને તેના ઘડપણનું ચિત્ર બનાવી દે તેમ અહીં પણ કવિએ એક જ
પંક્તિના ફેરફારથી—અરે એક જ અક્ષરના ફેરફારથી, ઉત્તર વયનું મન્તવ્ય
પૂર્વવચના કાવ્યમાં મૂકી દીધું છે. એમાં કૌશલ તો ઘણું છે પણ કહેવું
જોઈએ કે જુનો પાઠ સમગ્ર કાવ્યમા જેટલો સુસગત સુસ્થિત હતો તેટલો
નવો નથી. કાવ્યની સમમતા કંઈક ખંડિત યાય છે.

પૃ. ૩૭. દેવયાની

કર્તાએ આખું કાવ્ય ત્રણ ખંડમાં લખવાની યોજના કરેલી.
અહીં પ્રસિદ્ધ થયેલો ભાગ તેનો પ્રથમ ખંડ છે. બીજો ખંડ
અધૂરો લખાયેલો પણ શુભ થયો છે અને તે ઠેકાં સુધી હાથ
આવ્યો નથી, તેમ કર્તા તે સંભારીને લખી પણ શક્યા નથી.
ત્રીજો ખંડ લખાયો જ નથી.

લંબાવેલાં: શકે=જણે કે, ઉત્પ્રેક્ષાવાચક. દેવયાનીના સ્વરો
જ જણે કે નાનાં નાનાં શરીરો ધારણ કરીને ક્યને શોધવા નીકળ્યા
પડ્યા છે અને એમ કરતા 'શશીની નિશામાં' વિવિધ રતિ રેલે છે.
'શશીની નિશા' એટલે 'ચાંદની રાત.'

દિવ્ય પ્રભાં: કોઈ સુંદર દશ્ય જોયું હોય કે કોઈ સુંદર

સાબાલ્યુ' હોય તો સ્વજનને એ સૌંદર્યના સહભાગી કરવાની વાંછના મનુષ્ય માત્રને સ્વાભાવિક છે, બાલકમાં તે વિશેષ દેખાય છે; અને દેવયાની હજી સ્વભાવસરસા બાલક જ હતી.

તરે જે: શોધવા માટે ફરતી બાલક દેવયાનીનું ધણું જ રમ્ય અને મનોહર ચિત્ર છે.

“ ભ્રમણે જ્યાં અટકતો,
શશાંક પ્રેક્ષીને, સુભગ મણિ સેથે ઝખકતો.

—અને દેવયાનીના ભ્રમણ દરમિયાન એ સેથે ઝખકતો સુભગમણિ ચંદ્રને—ચંદ્રના સદા નૂતન સૌંદર્યની અનંત મોહકતાને જોઈને, ક્ષણ અટક્યો. આ 'અટકતો' શબ્દ અતિશયોક્તિ તરીકે ગણવાનો નથી. ત્હમે કલ્પના કરી શકો કે મણિ થોડી ક્ષણ ખરે જ થંભી જાય, જો કે દેવયાની બધો વખત મતિમાં હોય તથાપિ.

એ શ્લોક બીજી વાર આવે છે ત્યાં [પૃ. ૪૧] તે માત્ર પુનરુક્તિ નથી. 'અટકતો' પછીનું અલ્પવિરામ કહાડી નાખ્યો, 'પ્રેક્ષીને' પછીનું કહાડી નાખ્યો, 'શશાંક' પછી એક નવું અલ્પવિરામ જ રાખ્યો, અને અર્થ કરો. એ સુંદર ચન્દ્ર પણ પોતાના ભ્રમણમાં મણિનો ભ્રૂકતો ઝખકાર જોતાં થંભી રહે છે.

બધા વિવેચકો સ્પષ્ટા છે, અને ત્હમને જે અર્થ ઉત્તમ લાગે તે લેવાનો હક્ક છે. પણ બધા સ્પષ્ટાઓ વિવેચકો પણ છે, અને હું કહેવા રજા લઉં છું જે મ્હારી કલાનો મ્હારો અર્થ મ્હારી પંક્તિઓનો સુંદરમાં સુંદર અર્થ છે."* કાન્તનો તા. ૧૬-૧૦-૬૦નો

* પૂર્વાશાપમાં આ પંક્તિઓ, બંને જગ્યાએ, 'જ્યોત્સ્નાભ્રમણ પછી માત્ર એક જ અલ્પવિરામ સાથે છપાયેલી છે અને એ હેતુપૂર્વક કરી

પત્ર. કાન્તમાલા પૃ. ૩૨૬-૨૭.

પૃ. ૩૮. યડા મીઠાં : માતરિથા=પવન. જ્યાં તરલ અમકત્રેણિ છે ત્યાં તેની સાથે કીડા કરતો રહે છે. વ્યજન કરીને-વાયુ ઢાળીને-એવી રીતે સ્ત્રી તરફ આદરમત્કાર બતાવીને, પોતાનું આભિજ્ઞત્ય-ખાનદાની બતાવે છે. અને રસિકોનો અગ્રણી એટલે મુખ્ય એવો દાક્ષિણ્ય વાયુ [નામિકાના] પગને નૃત્યમાં ત્રેરે છે. વસંતમાં દક્ષિણનો ઠંડો વાયુ વાય છે તેને દાક્ષિણ્ય કહ્યો છે. દાક્ષિણ્યનો ખીન્ને અર્થ-સ્ત્રી તરફ સન્માન દેખાડનાર-નાગરિક, સખ્ય, પણ અહીં શ્લેષથી લાગુ પડે છે-દેવયાનીને તેણે વ્યજન કર્યું છે!

જેવી તરંગ : સ્ત્રીના નૃત્યને લાસ્ય કહે છે. એ લાસ્ય રમણીય હતું પણ મુગ્ધ દેવયાની પોતાનું સૌન્દર્ય જાણતી નહોતી તેથી તે અજ્ઞાત રમણીય હોઈ વિશેષ સુંદર હતું.

રોહિણીપતિ=ચન્દ્ર. રશ્મિઓ=કિરણો. તુહિનાચલ=હિમાલય.

શોભીતા શાં : આવાં, પ્રૌઢ સુંદર ભાષામાં લખાયેલાં પુરુષનાં વણનો આપણા કાવ્યમાં બહુ વિરલ છે. છેલ્લી પંક્તિ:-તે પોતાના સ્વચ્છ હાસ્યથી જ્યોત્સ્નાને પણ વધારે વિશદ કરે છે.

પૃ. ૩૯. હવે તે : હવે તે ગુરુકન્યા ક્યની નિકટ આ આવી-આવી પહોચી. તેણે ક્યની ધ્યાનાવસ્થાને, પોતાની ઉત્સુકતાના વેગમાં, જાણી નહિ, અથવા જાણ્યા છતાં તેના તરફ ધ્યાન ન આપ્યું. અને ક્યને પૂછ્યું "તું શું નિહાળે છે ?" એ પૂછતાં જ પોતાના હર્ષવેગમાં પોતાને અનુકૂળ જ ક્ય નિહાળે છે એમ

એમ ધારી એ જ પાઠ આ આવૃત્તિમાં કાચમ રાખ્યો છે. આ પાઠમાં પણ કર્તા પ્રમાણે બન્ને અર્થો થઈ શકે પણ ખીન્ને અર્થ અમને વધારે સુસંગત લાગે છે-આ પાઠને અને રસદષ્ટિએ પણ

તર્ક કરી લખને કહે છે 'હા. અને તું પણ ચન્દ્રને જ જોતો હો તો હું મારા આગમનને સફળ સમજું છું.' પણ આટલું કહ્યા પછી તેને સમજાય છે કે પોતે કરેલો તર્ક ખોટો છે એટલે ભાવ બદલાતાં પ્રથમ કહેલા વાક્યનો 'નહીં' શબ્દથી નિષેધ કરે છે. 'અરેરે, આ તો ત્રીજી નજરે અત્યારે જોઈ છે. આવા સુંદર ગગનની પણ અવગણના કરે છે!' અતિત્વરાથી એક પછી એક બદલાતા ભાવોનું બે જ પંક્તિમાં થોડા જ શબ્દોમાં આ ઘણું અચ્છું ચિત્ર છે.

પાડી નાખે° : શૈલી, ઉપમા, ભાષા સર્વ અતિ પ્રૌઢ છે.

સાશંક બીરુ° : કવ્ય અને દેવયાનીની સ્થિતિનું અહીં ચિત્ર છે. પ્રથમ, 'હવે તો મેદાને' એ શ્લોકમાં, દેવયાની, દ્વરથી બે બાણુ ઝાડવાંની બે દારો વચ્ચે કચને જુએ છે. આખા કાવ્યના શ્લોકો ઉપરથી એમ નિષ્પન્ન થાય છે કે કવ્ય તે વખતે કોઈ પથ્થર ઉપર કે એવા કોઈ જરા ભિંચે સ્થાને હૃદય તરફ નજર કરીને બેઠેલો છે. દેવયાની ત્યાં આવી પ્રથમ પ્રશ્ન પૂછે છે અને કવ્ય ગગનસીન્દર્ષ જોતો નથી એમ જાણી તેનો હાથ ઝાલી તે એવા વીનવે છે. કવ્ય તેનો હાથ તરછોડી નાંખે છે. આ વખતે કવ્ય પોતાની એઠકની અને પોતાના શરીરની ભિંચાઈથી એટલો ભિંચે છે કે દેવયાનીના મુખ કરતાં તેનું મુખ ભિંચું હોય. હવે અનાદરથી ઉદાસ થયેલું દેવયાનીનું મુખ ધીમેથી જેવું કવ્ય તરફ વળે છે તેવું જ, તે જ વખતે, તે, કવ્ય હૃદય તરફ ત્રીજી દૃષ્ટિ કરી રહ્યો હતો તેની ત્રીજી જતી નજરને મળે છે.

જરા જોયું° : આ શ્લોકમાં દેવયાનીના દૈન્યનું વિશેષ વર્ણન છે. આમાં લગ્ન શબ્દ આવે છે તે સુંગારલગ્ન એવો અર્થ લઈ શકાય નહિ. કર્તા દરેક જગ્યાએ જ્યાં નવા 'ભાવનો

ઉદય વર્ણવવો હોય છે ત્યાં, ભાવ અને ભાષા ઉપરના પોતાના વિરલ પ્રભુત્વથી, તે ભાવના વિભાવો, કારણે કમશઃ આપીને જ તે ભાવનો ઉદય સ્થિતિ ઉપચય વગેરે દર્શાવે છે. અહીં શૃંગારી લગ્નનું એક પણ કારણ નથી. શૃંગાર ભાવની સ્થિતિ તો છેક કાવ્યના અંત નજીક, 'શોભે જેવી' એ શ્લોકમાં થાય છે. આ તો જેને સાધારણ ભાષામાં લાજ, શરમ, ભોંકપ, કહીએ છીએ તેનું વર્ણન છે.

રહી વેળા થોડી—થોડીવાર રહીને, ગુરુકન્યાનું દૈન્ય જોઈને એ ડરતો ડરતો, સંક્રાંત્યપૂર્વક પોતાની અવસ્થાનો ખુલાસો કરવા દહે છે—

અવસ્થા બેદનું: જુદી જુદી અવસ્થાઓનું. કોઈ અવસ્થા કેવી હોય કોઈ કેવી હોય તેનું જ્ઞાન તને નથી. હે મુગ્ધે, બધા મહા બાલભાવ જ હોય એમ શું તું માને છે ?

પછીના શ્લોકોમાં તેનું દૈન્ય વધતું જ જાય છે.

પૃ. ૪૦. રાતી હોશી: નીચે મુખે રડતી હશે એમ શંકા કરીને, ક્યે તત્તુ કટિ સાથે બાહુ ધરીને, પોતે જે જિંચી જગાએ બેઠો હતો ત્યાં, પોતાની કને, દેવયાનીને જિંચી લીધી.

રાકેલ અશ્રુ: જિંચી જગાએ આવવાથી હવે દેવયાનીનાં રાકી રાખેલાં આંસુ પડ્યાં તે ક્યના ગાલને ભીજવવા લાગ્યાં. આ આંસુ સાથે તેનું દૈન્ય, વિમાનના અને અપમાનનો રોષ પણ ખરી ગયો અને દેવયાની ચન્દ્રના જેવું અદ્ય હાસ્ય હતી.

પૃ. ૪૧. ધરી હૈયા: આમાં બન્નેની સ્થિતિ પાછી બદલાય છે. વહીને ઓઠેથી: ઓઠથી-અધરથી શરૂ કરીને આગળ જઈ વદન ઉપર. અહીંથી શૃંગારના વિભાવો અને અનુભાવો શરૂ થાય

છે. આ રીતે મુગ્ધાના સાન્વનમાંથી શૃંગારનો ઉદય થવો બહુ જ સ્વાભાવિક અને સુંદર છે.

પૃ. ૪૨. ઉદ્દગાર

હરે દષ્ટિઃ તારી સદય મૃદુ દષ્ટિ જ મારી રુજ, વેદનાને હરે છે.

સદા એ દષ્ટિ એવી જ રહેશે તો જીવનની સર્વ ક્ષણોને હું કૃતાર્થ માનીશ. પ્રમત્તાવસ્થાઃ “ પ્રિય અને પ્રિયા એકબીજામાં લીન થાય, એક બીજામથ યષ્ઠ જાય, જગતને વિસરી જાય, એને જગત “ પ્રમત્તાવસ્થા ” કહે છે. આથી ઉલટું ઉદ્દગારમાં કવિ પ્રિય અને પ્રિયાના દષ્ટિમિન્દુને જ કુદરતી અવસ્થા ગણીને, પ્રેમી માણુસ પ્રેમને ભૂલી જાય ને કાઈ કાઈ ક્ષણે જગત તરફ દષ્ટિ નાખે, તેને પ્રમત્તાવસ્થાની ક્ષણ કહે છે.” સંવત્સરી વ્યાખ્યાન. યુગધર્મ, ૪, ૨૭૬.

પૃ. ૪૩. માનસ સર

માનસ=મન. માનસ નામનું સરોવર છે એટલે મનને જ માનસનું રૂપક આપેલું છે.

સ્થાનક ન મળ્યું: જલને સમાવાને માટે જગા ન મળી.

પાણું ન વળ્યું: તોફાન પાણું ન વળ્યું, તેનું જોર કમી ન થયું.

સ્થલ સાથ મળ્યું: જલ અને સ્થલ એક થઈ ગયાં. પાણીથી

બધું એકાકાર થઈ ગયું.

આખર ન કળ્યું: આનું આખર-આખર પરિણામ શું આવશે તે કળાતું, સમજાતું નથી.

પૃ. ૪૬. અશ્રુને આવાહન

આ કાવ્યમાં પૃ. ૪૭ ઉપરના, નથી પાસે” એ શ્લોકનો પહેલી

બે પંક્તિઓ પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોરના ' એક લોડેલી ડાળ ' ની પ્રથમ બે પંક્તિઓ ઉપરથી લીધેલી છે. એ પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે :

નથી પાસે દાર્ઘ મૃદુ હૃદયને શાન્ત કરવા,
સુખી અશ્રુ છાતી સરસો ધરો પીયૂષ ભરવા:

ભણુકાર પૃ ૯

જુઓ સંવત્સરી વ્યાખ્યાન. સુગધર્મ ૪, ૨૭૮

પૃ. ૪૮. પ્રણયમાં કાલક્ષેપ

કેટલીએક પંક્તિઓનો અર્થ અસ્ફુટ છે.

પ્રણયમાં કાલક્ષેપ એટલે પ્રણય કરવામાં વિલગ્ન કરવો તે.

નહીં આવેં:-પ્રણયીના હિતમાં પ્રણય કદી 'આડે આવતો નથી એમ કહેવું પડે તે, પ્રિયતમ સખે! લાયક ન ગણાય. તો પણ તને શું આ વાત ખોટી લાગે છે? તારા તરફ દયા*-સ્નેહ રાખનાર મારા તરફ શું તું નિદર્ય થઈશ? તું વિચાર કરી જો, વિચાર કરીશ તો તારા અનુભવમાં મારા કહેલા સત્યનો નવો અંકુર તું જોઈશ.

વિચારે કેં: શ્રી કરુણાશંકરની પ્રતમાં બીજી પંક્તિમાં વચમાં વિરામચિન્હ નથી. એ પાઠથી અર્થ સુગમ થાય છે.

અર્થ—વિચાર કરવાથી અથવા ક્ષણ પણ મોડું થવાથી પછી વળશે નહિ—અર્થ સરશે નહિ, પ્રેમ મળશે નહિ. એ તો જ્યારે

• ' દયા ' શબ્દ કાન્ત ધણીવાર પ્રેમના અર્થમાં વાપરતા જણાય છે. કદાચ અંગ્રેજી શબ્દ charityના બંને અર્થો—ખાસ કરીને બાઈબલની બાપામાં—થાય છે એ ઉપરથી એવો અર્થ કયો હોય સરખાવો ' પરિપૂર્ણ દયારસ ' વત્સલનાં નયનો. પૃ. ૭૬. આવી જ રીતે વાત્સલ્ય શબ્દ પણ પ્રેમના અર્થમાં વાપરતા જણાય છે. '

મળે છે ત્યારે પણ સમય વહી જતાં મળી શકતો નથી. રસ વરસતો હોય ત્યારે જ સ્નાન કરી લેવું જોઈએ. શું હજી તને બહુ વહેણું છે એમ લાગે છે? નહિ નહિ, એવો વિચાર હૈયે ધરીને વિલંબ કરવો ન જોઈએ.

નથી તારૂં: વિલંબ નહિ કરવો જોઈએ કારણ કે આ રસની વર્ષા કાંઈ તારી નથી, તારી સત્તાની નથી, એ તો કુદરતી રચના છે, કુદરતથી જ એ બંધાય છે અને કુદરતથી જ પોતાની મેળે તૂટી જાય છે. માટે જ્યારે મળે ત્યારે જ તેનો લાભ લઈ લેવો જોઈએ, વૃથા કાલક્ષેપ કરવો ન જોઈએ. એ જ વાત ખીચ્છ રૂપકથી કહે છે. નભોમંડળનું જે સંગીત શ્રુતિ પર પડ્યું છે તેને સાંભળવા અનુકૂલ સમય મેળવવાનો રાહ ન જો, એ સંગીત ઘણું વિરલ છે કારણ કે ઘણું લાંબે અંતરેથી આવે છે.

સુધાનાં સર્વોત્તમું: પ્રેમ, સુધાનાં સર્વોત્તમું મધુર મધુ કાઠ્યું હોય તેવો છે તે કોને ન ગમે? એવા પ્રેમ તરફ સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રેરાતું હૃદય, કાલક્ષેપના વિચારથી, તું હકપૂર્વક શા માટે દમે છે? એમ દમવાનું કશું કારણ નથી. હવે તો પ્રેમ-વધીને ઉચિત સ્થાને જવા માટે તારા હૃદયપિંજરને ઉઘાડું કરી દે કે જેથી તે ઘેણું બની પોતાને અનુકૂળ પ્રેમરૂપી કુસુમ-રજમાં આળોટી મૂકીત બને.

પૃ. ૪૬. રતિને પ્રાર્થના

આ કાવ્ય સંબંધી પ્રો. ઠાકોર કહે છે:

“ આજ સાલ [૧૮૯૦]માં ૨૨ મી અષ્ટાળરે વડોદરેથી ટપાલમાં નાંખેલી રતિને પ્રાર્થના મહને ૨૩ મીની ૨૬વારે મુંબઈમાં મળી. આના મૂલ કાગળમાં મથાળે ઇંગ્રેજીમાં

To

Rati, the Goddess of Friendship*

એટલું વધારે છે " યુગધર્મ ૪, ૨૭૭

રસમય બન્યો: તેં ફીડ પ્રદર્શિત કરવાથી હું રસમય બન્યો. અને સ્પર્શે સ્પર્શે મને પ્રેમવશ કરવાને તેં સર્ગવ પ્રયત્નો કર્યાં. તારાં નવલ મધુરાં હાર્યોથી માંડે, હૃદય દ્રવી જઈ તારે શરણે ગયું છે. તે હે રતિદેવી ! હવે બસ થયું, હવે બચાવ, હવે વધારે પ્રયત્નો કરવાની જરૂર નથી.

મૃદુ મદભર્યાં: " ' નયન નમણ્યાં ' એ બે લીટી, રા. રા. બાઈ લાભશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ, આ [પહેલાં પત્ની] નર્મદાનું સૂચન કરે છે, એમ જણાવે છે. એની આગલી લીટીમાં ' વિરલ કચથી ' એટલે આજ વાળ એવો અર્થ નથી; બધાં ગાત્ર આચ્છાદી શકાય એટલા બધા અને એવા લાંબા વાળ, જે કોઈકને જ હોય છે, એવો અર્થ છે; અને નર્મદાના વાળ હતા પણ એવા. "

યુગધર્મ ૪, ૨૭૯.

આ ' વિરલ ' જેવો જ અવલોક પ્રયોગ ' પ્રમત્તાવસ્થા ' શબ્દનો આપણે આગળ ' ઉદ્ગાર ' (પૃ. ૪૨)માં જોઈ ગયા.

કાવ્યમાં બે જુદા વિચારો રસરૂપ થઈ એકત્વ કૃમ પામે છે તેનો આ યોગ્ય દાખલો છે. કાવ્યનો મુખ્ય ભાવ મિત્ર તરફનો સ્નેહ છે. એ સ્નેહ અને પત્ની તરફનો સ્નેહ વસ્તુતઃએ ભિન્ન છે. પણ પ્રસંગ મળતાં, કવિ એ બંને સ્નેહના એક જ અભિજ્ઞ રસબિન્દુ આગળ સરી જાય છે અને મૈત્રીની દેવીનું મૂર્તિ સ્વરૂપ યોતાની હૃદયેશ્વરીની મૂર્તિને અનુસરી વર્ણવે છે.

* અર્થાત્ ' મૈત્રીની દેવી રતિને '.

અધિક સુખનાં : આજે વધારે સુખપ્રદ કામ ઉપર તારો નિયોગ, તારી નિમજ્જક થાય છે. માટે હે કાન્તે ! પ્રવાસે જ્યાં માટે જરા પાંખો પહોળા કરવી જોઈએ. સહવાર ન પડી ગઈ હોય અને હજી તારા દેખાતા હોય એ સમયે તારે વેગથી વિમોહમયી જઈ પહોંચવું.

“ ‘ વિમોહમયી ’ શબ્દ મુંખાઈને માટે વાપર્યો છે. અંબાલાલ-ભાઈ મુંખાઈને મોહમયી કહેતા. ” યુગધર્મ ૪. ૨૭૭.

નિજ સદનમાં : મિત્રને એટલે કતાના મિત્ર, પ્રો. બલવંતરાય દાકારને. “ ‘ સમાગમ ચિત્ર ’ એ શબ્દો અમે જેથે થોડા વખત ઉપર સાથે પડાવેલી છપીને માટે છે. ” આ શુભ કાન્તમાલામાં [પૃ. ૩૨૫ સામે] છે. પ્રહર પશુ અન્વય—આજે જે અંતનો અર્થાત્ છેલ્લો એક જ પ્રહર વીતે તેજ પ્રહર, હે પ્રિયે ! તારા બલવંતનો જન્મદિન પશુ છે. તા. ૨૩મી અક્ટોબરની વહેલી સવાર એ પ્રો. બલવંતરાયના જન્મનો સમય, તેને અહીં તા. ૨૨મીનો છેલ્લો પ્રહર કહેલો છે, જે કે ખરી રીતે તા. ૨૨મી રાતના ૧૨ વાગે પૂરી થાય.

સ્ફુરિત કરજો : સખી ! આતું સ્વપ્નું તું તે મિત્ર નિદ્રા કરતો હશે તેનામાં સ્ફુરાવજો, કે જાણે, મિત્ર રાત્રે ડરવા નીકળ્યો હોય અને ત્યાં ત્વરિત—એકદમ, હર્ષ મિશ્રિત વિસ્મયે, રસાલ નવી વચની જે ખાલાઓ (રિદ્ધિ અને સિદ્ધિ)ને વિમલ કુસુમો વરસાવતી નિરખે.

પૃ. ૫૦. લલિત નમને : એ જે ખાલાઓ સુહૃદને ‘ આયુષ્માન ’ થવા વરદાન આપે; મીઠા કંઠથી ‘ જય જય ’નાં વચનો કહે; અને અભિનય વડે અંગોની અદ્ભુત સુક્રમલતા છતી (વ્યક્ત) કરીને, આકાશના તારા જેવાં પ્રકાશતાં જલધિનાં જલમાં પડીને અલોપ

યર્ષ જાય. આ " કલ્પના હિંદુ અને ગ્રીક વિચારોત્તુ" રમ્ય સંમિ-
શ્રણુ છે. " યુગધર્મ ૪, ૨૭૭.

સ્વન મધુરતાઃ ઉપરના સ્વમના સુખની અસર જતી રહે
એમ નહિ—એકદમ આઘાત લાગે એમ નહિ—પણુ ધીમેથી, મધુર
ક્રામણતાથી, જગાડવા કહે છે. તે મધુરતાને કવિ વાઘ બંધ પડતાં
તેનો મધુર રણુકારો ચાલે તેની અને સુગન્ધી દ્રવ્ય દૂર જતાં તેની
જે મધુરતા સર્વ અંગમાં વ્યાપી જાય તેની સાથે સરખાવે છે.

રવિકિરણનેઃ ઉત્તરાર્ધ-સૃષ્ટિમાં વિજયના જેવે મહોત્સવ
દર્શાવીને મિત્રની હર્ષપ્રકાશિત દષ્ટિમાં પ્રણયને—સામાન્યરૂપે અથવા
કવિ મારેના અથવા કવિના પોતાના—ઠરતો જોજો.

નજર જઃ; તેવામાં જે બલવંતનો નજર કવિની પ્રતિમા (છબી)
બણી પડે તો તારે કવિની પ્રતિમાના નયનોની પ્રભા તરત બદ-
લાવી નાખવી. અને એવું દેખાડવું કે જણે કવિતું સુખ હમણાં
જ સામે આવીને મિત્રને અભિનન્દન આપશે, અને એમ દેખાડીશ
સારે, મારી છબીનાં નયનની એ પ્રભામા પ્રકટિત યતા સ્નેહને એ
સ્નેહી સખા પણુ અભિનન્દન આપશે એ તું જોઈશ.

રતિરસ બધેઃ કાવ્યના પ્રારંભમાં સ્પષ્ટ છે કે રતિ ચેતે
કવિને રસમય કરવા પ્રયત્ન કરે છે તો તેને પાછાં આવવાને અને
ક્યારે ક્યારે ફરી મળવાને વીનવણી કરવાની જરૂર નથી એમ
શંકા થાય. પણુ સ્નેહ ગમે તેવો પૂર્ણ હોય છતાં તે અધીરો
જ હોય છે અને સ્નેહી મુસાફરીએ જતું હોય તેને પાછાં આવ-
વાનું કહેવું એ સ્વાભાવિક છે એ રીતે છેલ્લી ઉક્તિયોત્તુ સમર્થન
થઈ શકે.

પૃ. ૫૨. પ્રમાદી નાવિક

કાવ્યતુ મૂલ નામ 'નિરાશ નાવિક' હતું.

પતિએ ભવસાગરમાં સાથે ચાલનાર સહચરીને પોતાના પ્રમાદથી ઓઈ તેનું આ કાવ્ય છે. પતિને સાગરનો પ્રમાદી નાવિક એટલા માટે કહ્યો છે.

મુઠાધવલ અંતથી, ચાંદની રાતની ક્ષિતિજથી. ચાંદની રાતે ધણી વાર ક્ષિતિજમાં વિદ્યુત્તા ઝગઝગા થતા હોય તેવું દેખાય છે. અને વળી દરિયાનું દૃશ્ય છે એટલે દૂરના પાણી ઉપર પ્રકાશ એવો દેખાય એ સ્વાભાવિક છે.

ગણી ઉભય અર્થ સર્વ ભટક્યાં મહાસાગરે: અમે જે એક-બીજાને સર્વ અર્થ છીએ એમ ગણીને; અમારા સહચારમાં જ અમારી સર્વાર્થસિદ્ધિ છે એમ માનીને.

જતાં નિકટ°: અમારી સહરમાં બંદરો નજીક જઈ ચડતાં, અમે તેને જોતાં જોતાં “ આ બંદરો સુખનાવ (pleasure boat) ને શું સમજે ! ” એમ કહી હલેસાંધો વહી જતાં, બંદરોને વટીને ચાલ્યાં જતાં. અમારું નાવ વેપાર કે સરત કે લડાઈ માટે ન હતું માત્ર સુખની સહર માટે હતું. તેને આ બંદરો સાથે શી લેવા દેવા હોય !

પૃ. પર. હતાં સજલ નેત્ર એ : મુજ ભરેલ નિદ્રાવસે: તેનાં નેત્રોમાં આંસુ હતાં અને મારાં નેત્રો નિદ્રા અને આળસથી ભરેલાં હતાં.

કરાલ રજની°: પ્રમાદી નાવિક પ્રમાદના પશ્ચાત્તાપમાં અને પ્રિયાવિયોગના આઘાતથી દરિયામાં પડતું મૂકી જીવનનો અંત આણે છે.

પૃ. ૫૩. વિધુર કુરંગ

શશી નિરખતો°: શશીને જોઈ છું અને ગગનના મધ્યમાં

ગાંડી દગ કરી, તે સુદૂર દગથી કુટુંબરત તારલાઓ પાછા જોઉં છું. કુટુંબરત તારલાઃ કવિ પોતાના વૈધુર્યથી, તારાનાં ઝૂમખાંમાં કુટુંબભાવ આરોપે છે.

પ્રિયાં: “ શાવ, તે મણિશંકર અને આ [પહેલી પત્ની] નર્મદાનો પુત્ર પ્રાણુલાલ. ’ યુગધર્મ ૪, ૨૭૬.

હતી કહિનં: વિધુર કુરંગે પત્ની જતાં બાલમૃગની સંભાળ લેવા માટે શીંગડા વડે જરા જમીન સુંવાળા કરી હતી અને શયન પાસેના કાંકરા બિડ્ડામથી લઇને દૂર કર્યાં હતા. આસ-પાસની ઊડતી ધૂળ તેા ખરતાં આંસુથી જ શમી, ગઇ હતી. પણ તેનાથી ઠંડી થવી જોઇએ તે થતી નહોતી કારણ કે તેની ઠંડી ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ હરી લેતો હતો.

પૃ. ૫૫. વિપ્રયોગ

સરખાવો કલાપીનું ‘ એકલો હું ’

પ્રથમ આ કાવ્ય બે જ કડીનું હતું:—

આકાશે એની એ તારાઃ

એની એ જ્યોત્સ્નાની ધારાઃ

તરુણ નિશા એની એ:—દારા

ક્યાં છે એની એ ?

એ તો હાવાં નહિ જોવાનીઃ

આંખલડીએ નહિ જોવાનીઃ

અંત સુધી મ્હારે રોવાની

દારા એની એ.

પછીથી કતાંએ સ્વીકારેલા નવા ધર્મમાં તેમને આ નિરવધિ વિયોગની નિરાશાને બદલે સ્વર્ગમાં મળવાની આશા યાવ છે

અને તેથી, જેમ 'ચક્રવાક મિથુન' માં નવી ભાવના પ્રમાણે તેમણે કાવ્યમાં ફેરફાર કર્યો તેમ અહીં પણ કર્યો. આ સંબંધી ગ્રા. ઠાકોર કહે છે:—

“કાવ્ય કહેશે કે આ ફેરફારોથી કવિતા નથી બગડી?”

યુગધર્મ ૪, ૨૭૯.

અને અલગત પાઠ બદલાતાં રસ બદલાઈ જાય છે અને નવો રસ જૂના જેવો સમન તો નથી જ.

પૃ. ૫૬. મત્ત મયૂર

મારી કીરતીના સમયની, તે પછી લખાયેલી. ૧૮૯૦ અગ્રી-
જરના ભુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રસિદ્ધ થઈ.

પૃ. ૫૮. મુગ્ધાને સંબોધન

હેલી કડી: ચાલ જો ચઢીયે=ચાલો આપણે સ્નેહ કરીએ.

પૃ. ૫૯. અજ્ઞાન સખા પ્રતિ

કાન્તને ઉદ્દેશીને લખેલું નૂતન સખા પ્રતિ કાવ્ય કલાપીએ કાન્તને મોકલેલું (જુઓ શ્રી કલાપીનો કેકારવ પૃ. ૬૮૪ સદર કાવ્ય ઉપરની શ્રી સાગરની નોંધ.) કાન્તનું આ કાવ્ય તેના ઉત્તર રૂપે છે (શ્રી મુનિકુમાર સંપાદિત 'કલાપીના પત્રો' પૃ. ૧૬). આ કાવ્યનો ફરી ઉલ્લેખ કાન્તમાલા પૃ. ૩૪૫ મે પત્ર ૩૯ માં છે.

અર્થ બરાબર સ્ફુટ નથી. કર્તાની ધાર્મિક માન્યતાઓને આમાં ઉલ્લેખ છે એટલું સ્પષ્ટ છે.

નૂતન સખા પ્રતિ કાવ્યમાં કલાપીએ પોતા વિશે જે લઘુત્વ પોતાની અવગણના બતાવેલી તેને માટે કહે છે કે આવી લઘુતા તારાં શબ્દોમાં ઘટતી નથી. એવી લઘુતા એ માયાની જડતા જે તારું હૃદય પણ કેમ આવી ભૂલ કરે છે? તારી આસ્થા કેમ

ડગી જાય છે ? પ્રણયરસની પાત્ની રિયતિ કેમ વિસ્મરે છે ?

આત્માને એ રસ એટલે પ્રણયરસ કદી કમી થતો નથી. આત્મા તો ચરાચરમાં રસમય થઇ પ્રગટ (છતો) રૂપે વિલસે છે. આત્માના એ સ્વરૂપનું સ્મરણ કરજે, અને ઈશ્વર જે સકલમય છે, અથવા જે ધર્મ ઈશ્વરનું સકલમય સ્વરૂપ સમગ્રવે છે, અથવા જે ધર્મ સકલમય (universal) છે ત્યાં આવીને મને મળજે.

પૃ. ૬૦ આશાગીત

આત્મામાં નવી સ્ફુરતી દિવ્ય આશાનું આ ગીત છે; ધર્મ પર દૃઢ આસ્થાથી જે ઉદ્ભવે છે તે આશાનું.

અહા શાં : આશા ઊંચેથી નીચે આત્મા ઉપર સ્વરો વરસાવે છે અને એ સ્વરમાં સ્નાન કર્યાથી જલેણો આર્ત આત્મા કેવો ઠરે છે !

ખરે શું : એક જ કડીમાં જે વાર 'ખરે' આવે તે સંભવિત નથી લાગતું. પ્રો. ઠાકોર અરે-ખરે પાઠ વધારે સારો ગણે છે. (આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ ૧લી આવૃત્તિ પૃ. ૧૨૭).

સ્નેહના સ્વર્ગમાં અમે સાથે ફરીશું એવો દિવસ શું ખરેખર આવશે ? અરે, આશા શું તું ખરે જ આમ કહે છે ? સ્નેહના સ્વર્ગમાં એટલે સ્નેહનું સ્વર્ગ માનનાર નવા ધર્મમાં, સ્વીડનબોર્ગે દર્શાવેલ નવા ક્રિશ્ચન સંપ્રદાયમાં. એ ધર્મ સ્વીકાર્યા પછી કવિની મોટામાં મોટી ચિન્તા અને આર્તિ એ હતી કે તેમનાં પત્ની એ ધર્મ સ્વીકારી શક્તાં નહોતાં. આહી એ ધર્મના સહચારની ઉત્સુકતા અને આશા દર્શાવેલી છે.

અને શું : ધર્મનો સહચાર માત્ર બસ નથી. આ નવીન ધર્મના સ્વીકારથી જે સહન કરવું પડ્યું તેનો સ્વજનને થયેલો જખમ પણ રજાશે ? એ જખમ પણ શુદ્ધ હોવાનો હતો. એ

જખમ પણ સ્વજનનું આભિમાન અને હૃદયનું ક્રામલત્વ બતાવે છે. જખમ ક્રામને એ સ્વજન મારી સાથે આવે તો તો ક્રેટલી દયા થઈ ગણાય !

નહીં પરવાં : અમને કશી પણ ઐહિક ચીજની પરવા નથી. હે આશા ! જે માત્ર તેને, મારા નવા ધર્મમાં હજી આરથા નથી થઈ એવાં મારાં આત્મીય જનને, સંતોષ (satisfaction), નવા ધર્મની પ્રતીતિ થાય તો મારો ઉદ્ધાર થઈ જાય. અરે, તે જ સ્વજન પછી મારો ઉદ્ધાર કરે.

નિહાણું હાં : નવા ધર્મના સ્વીકાર પહેલાં મખીનો જે સૌમ્ય રસ દેખતો હતો તે જ જૂનો—અસલ રસ ઘડી પણ હું જોઉં, તો આ હૈયું સુખથી ભવસાગર તરી જાય.

મને તવં : હે આશાદેવી ! મને તારા જાનમાં મોટી આરથા સદૈવ રહેલી છે. એ દિવ્ય સ્વરો મને સાંભરે છે અને સંભરે છે ત્યારે મારા જીવનને ભરે છે.

પૃ. ૬૧. અનામી નામ

અર્થ અસ્કુટ છે. 'અનામી નામ' એ શબ્દો કદાચ જીસસ ક્રાઇસ્ટ કે સ્વીડનબોર્ગને ઉદ્દેશીને હોય.

તને પણું : આખરે એટલે મૃત્યુ પછી. ખરું પ્રેમસુખ મૃત્યુ પછી જ મળી શકે છે એવી તને પણ પ્રતીતિ છે. તો હું આ દુનિયામાં ક્રામને પણ સૌહાર્દસુખ ક્યાંથી આપી શકું ?

અને જ્યારે : 'આ સંસારમાં તો તારું નામ ક્રામને કહેવાનું નથી પણ જ્યારે રસીલા જીવનસાગરે વહેવાની આશા સિદ્ધ થશે, ત્યારે વિશ્વને વહાણું તારું અનામી નામ સ્વર્ગના વીણામુખે પ્રતિ ક્ષણ લઈ શકાશે.

૫ પૃ. ૬૨. પુરાની પ્રીત

સ્વરો તારાં : જે સ્વરો હાલ તું કાઢે છે તે મને અવશ્ય મીઠા તો લાગે છે; પણ હજી બીજા, અન્ય પ્રકારના-મારો નવીન જીવનપંથ ઉભાજે એવા-સ્વરો મારો આત્મા તારી પાસે માગે છે.

તને ચાહું : આવા નવીન સ્વરની આશા રાખું છું એ ખરું છતાં કોઈ પણ બીજી વ્યક્તિના સ્વરોમાં મને સંતોષ તો નથી જ.

નહીં એ : ગમે તેવી અન્ય સ્મૃતિની લહરો તારાં માનસતટ પર આવી આવીને અથડાતી હોય પણ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે જે સ્વરો હું માગું છું તે તને અભણ્યા નથી જ. હું શું, માગું છું તે તું પણ જાણે છે અને તેતું જાન અન્ય સ્મૃતિઓમાં તને કદી હુમ નથી થતું. ' સુજે તેવી ' એટલે ' ગમે તેવી,' ' ગમે તે '.

સખી ! જો : જે ઈશ્વરની ઉપાસના હું કરું છું તેની જો કોઈ પણ બાની તું સાંભળે તો તારો આત્મા સુખેથી ભ્રમતો ભેદ ઊડી દે.

અને એ બાનીનો પડો છેવટે ધ્વજાડમાં ફેલાતાં આપણી પુરાની-પહેલાંની સાચી પ્રીત આ સ્વપ્ન જેવા સંસારમાંથી પાછી જાગૃત થાય.

૫ પૃ. ૬૩. રજની માગણી

આત્માના ખરા નિવાસ તરફ સત્યધર્મપથ જવાને માટે સખી પાસે, સ્વજન પાસે, આત્મા રજ માગે છે.

રજ આ : હંસ એટલે આત્મા. ધણા પ્રાચીન કાલથી હંસ એ આત્માનું પ્રતીક મનાતો આવ્યો છે. હંસ માનસને: માનસ

સરોવરના હંસને.* માનસ સરોવર એ અહીં આત્માના સત્યધામનું રૂપક છે. હંસ સમય થયે પોતાના ખરા નિવાસ માનસસરોવર તરફ જાય છે અને માટે રજા માગે છે. રનેહીથી જુદાં પડતાં તે દુઃખ લાગે; રજા આપવા દિલ કર્તું કરે નહિ, પણ આ રનેહી વ્યથાએ નસીબમાં માંડી હોય છે તે સૌને સહેલી પડે છે.

જવાનું જો: જ્યારે બધાએને એક દિવસ 'આત્માને ત્યાં' - આત્માના ધામમાં જવાનું જ છે ત્યારે છૂટાં પડતાં થોડા સમય તો સ્થિરતા રાખવી જોઈએ, સ્વસ્થતા રાખવી જોઈએ.

સદા એ હંસ તો માનસ સરોવરે પણ પોતાના રનેહીને અર્થાત્ તને સંભારશે પણ તને પણ તેના સમાગમની તૃપા જેવી

* આ વ્યુત્ક્રમનું દષ્ટાન્ત છે. પ્રાચીન કવિઓનાં કાવ્યોમાં શબ્દોના આવા હલટા ક્રમોના ઘણા દાખલા આવે છે. નરસિંહ મહેતાથી દયારામ સુધી સર્વેએ એના પ્રયોગો કર્યા છે. એમાં કાંઈક ભાષાની એર જ ખૂબી અનુભવાય છે. ઘણું ભાગે તેમાં છૂટો પ્રત્યય લુપ્ત હોય છે. જેમ કે "વાત પકવાનથી ભુખ ન ભાગે" (નરસિંહ મહેતા) - પકવાનની વાતથી ભુખ ભાગે નહિ. આધુનિક સાહિત્યમાં રચનાવૈચિત્ર્ય માટે, અર્થ-ધનતા માટે, શબ્દો અને અક્ષરોના લાઘવ માટે, ભાષાને પ્રતિકૂલ એવી અનેક છૂટો લેવાય છે પણ આ રચનાવૈચિત્ર્યનો ઠાઈએ બુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ કર્યો જણાતો નથી. દાન્ટે આ પ્રયોગ નૂતની ગુજરાતીના અભ્યાસથી કર્યો હશે કે કેમ તે કહી શકાતું નથી પણ ભાષાના પ્રભુત્વ અને સ્વાભાવિક રચનાક્રીયાથી તેમને એ સિદ્ધ છે. સરખાવો.

છાયા તરુવર તીર [પૃ. ૯૭] તીર ઉપરના તરુવરની છાયા.

વ્યુત્ક્રમ સિવાય પણ વિકસિતઓના પ્રત્યય લુપ્ત રહી શકે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં સમાસોથી જે શબ્દલાઘવ આવે છે તે ગુજરાતીમાં આ રીતે આવે છે. આવા પ્રત્યયલુપ્ત શબ્દોને સમાસ ન ગણવા જોઈએ અને તે જુદા લખાય એ ભૂલ નથી.

ને તેની, છે તેવી ને તેની રહેશે તો ખરી ના! અને જો રહેવાની હોય તો—

બધું તો:—તો આપણું જૂનું નવું કંઈ કંઈ સંભારી રાખજો કારણ કે નિજવાસમાં—આત્માના વાસમાં તું આવીશ ત્યારે મળાને એ બધી વાતો મને કહેવી પડશે, હોં!

પૃ. ૬૪. મિત્રને આમંત્રણ

તપની એટલે? 'જાને', 'ગાને', ના અર્થમાં 'જાની' 'ગાની' એવા સૂરતી પ્રયોગો છે. આ તેવો પ્રયોગ જણાતો નથી. 'તાપણી' (નામ) એવો અર્થ હોઈ શકે—જો કે ભાષાની દૃષ્ટી જ. સૂક્ષ્મ ધાસમાં હે મૂરખ! શાને તાપણી તાપે છે?

આખું કાવ્ય ઉપદેશાત્મક છે અને પોતાના જ જીવને મિત્ર તરીકે સંબોધીને કહ્યું હોય એમ લાગે છે. જીવને સંબોધીને બજનો ગાવાની આપણામાં જૂની પરંપરા છે. બજનોમાં છેલ્લે 'જી'નાં પુનરાવર્તનો આવે છે તે પણ 'જીવ'ને જ સંબોધનો છે. પ્રત્યુત્તરમાં માનાર્થે 'જી' આવે તે પણ જીવ ઉપરથી જ થયું છે.

પૃ. ૬૫. અગતિગમન

ગ્રા. બલવંતરાય ઠાકોરના " 'અદૃષ્ટિદર્શન' ઉપરથી સૂચિત યતાં લખેલું." જુઓ યુગધર્મ ૪, ૨૭૬. જુઓ ભણુકાર પૃ. ૨૪ અને પૃ. ૧૧૮; વળી જુઓ મહારાં સોનેટ પૃ. ૪૯; તથા કાન્ત-માલા પત્ર, ૧૯, પૃ. ૩૩૨.

બધા તારાઓ કાંખા છે, વિદ્યુ-ચન્દ્ર મહોં પણ તેજ દેખાતું નથી અને પથિક અર્થાત્ રસ્તા ઉપરનાં [ભાષાની દૃષ્ટ] તરુઓની છાયાથી સઘળે અંધારું થયેલું છે. તેમાં ચરણ ચાલતું નથી, અને દિલ દર જાય છે; ખીજે તો ક્યાં જાય? ત્રિયહૃદયની પાસે જાય છે.

વિચારો રેલીને: વિચારો રેલીને સર્વત્ર પ્રણયરમને ઉભરાવે
અને એ રસમાં નહાતાં નહાતાં સ્નેહીઓનાં હૃદયો પરસ્પર
આલિંગન કરે.

બને ત્યારે: ત્યારે આંખો પણ સ્વપ્નમાં ચિશુની હોય તેવી,
મૃદુ બની જાય અને શિરના સહજ સ્વલ્પ નમને સ્વર્ગ તરફ
જતી હોય એમ લાસે છે; પણ ખીજ જ ક્ષણે આ આભાસ
બંધ થાય છે અને હૃદય પાછું આ દુનિયામાં વાસ કરવા માંડે છે
અને અંધારાને સમજીને ચરણ અંધારાથી શીઘ્ર ખસવા માંડે છે.

આ દુનિયાના ઘોર અંધારામાં ઓચિંતાં જ ધડીભર ચિત્ત
પ્રેમસમાધિ લઈ લે છે, પ્રેમમાં જ સ્વર્ગની ઝાંખી કરી લે છે,
અને એ દર્શનથી પ્રકાશ અને બળ પામીને પાછું દુનિયાના
અંધારાથી દૂર રહીને ચાલવા માંડે છે.

પૃ. ૬૬. પ્રણય વચન માટે પ્રાર્થના

મિસિઝ આઉનિંગના Sonnets from the Portu-
guese માંથી ૨૧મા સોનેટનું ભાષાન્તર છે.

પ્રથમ ખંડ: ચાહે છે એવું વચન ફરી ફરી કહે. હે કવિ-
વર, તેં તારા કાવ્યમાં લખ્યું છે તેમ, ફરી ફરીને કહેવાથી ભલે
એ કોકિલના ફૂજન જેવું બની જાય.

બીજો ખંડ: કોકિલફૂજન જેવું એ બની જાય તેની કથા
ફિકર નહિ. કારણ કે નદીતીરે કે ખીણે કે ગિરિપૃષ્ઠ ઉપરના
વનમાં કોઈ પણ જગાએ ખીજ ગમે તેટલી કુદરતલીલા ભેગી
થાય પણ એ કોકિલના ટહુકા વિના વસન્ત પ્રસરી શકતી નથી.
એ કોકિલ એ જ ખરી વસન્તલીલા છે માટે તારાં વચનો ભલે
કોકિલફૂજન જેવાં લાગે.

ત્રીજો ખંડ: ત્યાં એ તારાં દૈવી જોવાં વચનો મારા શ્રવણ પર પડ્યાં, પણ મને તારા પ્રેમની ખરેખર પ્રતીતિ તે વખતે ન થઈ, કારણ કે હું તે વખતે 'અંધકારમાં-અજ્ઞાનમાં' હતી, માટે વીનવું છું કે તું મને આહ છે, એ વચન ફરી પણ કહે.

ત્રીજા ખંડ પછી નીચેની બે પંક્તિઓ પ્રથમ હતી તે પૂર્વાલાપમાં નથી. અસ્કુટ હોવાથી કાઠી નાંખી હશે.

નહીં કોને લાગે પ્રિય અધિક તાગ 'ગગનમાં' ?

ઉપેક્ષા કોને છે અધિક કુસુમોની ઉપવને ?

તારાઓ આકાશમાં ચોતપોતાને માર્ગે ગમન કરે છે તે છે તે કરતાં વધારે હોય તો પણ કોને અધિક પ્રિય નહિ લાગે ? તેમ જ ઉપવનમાં કુસુમો બહુ થઈ ગયાં છે એમ ધારી તેની ઉપેક્ષા કાણ કરે ? અર્થાત સુંદર વસ્તુ બહુ થઈ ગઈ એમ કહેવાય જ નહિ. તું પણ તારા પ્રેમનું વચન કહ્યા જ કર. તેને સીમા ન જોઈએ.

ચોથો ખંડ: રજતજ ઝણુકાર સરખી=રૂપાના રણુકાર જેવી જ. એકાન્તો: મારી હાજરીમાં તો મને આહવાનું વચન જરૂર સંભળાવ પણ સાથે સાથે એકાન્તમાં, મારાથી વિખૂટો એકલો હો ત્યાં પણ મને આહવાનું છોડી ન દેતો. અસલ સોનેટ નીચે મુજબ છે:

XXI

Say over again and yet once over again,
That thou dost love me. Though the word repeated
Should seem 'a cuckoo-song,' as thou dost treat it,
Remember never to the hill or plain,

Valley and wood, without her cuckoo-strain,
 Comes the fresh Spring in all her green completed !
 Beloved, I, amid the darkness greeted
 By a doubtful spirit-voice, in that doubt's pain
 Cry...Speak once more...thou lovest ! Who can fear
 Too many stars, though each in heaven shall roll-
 Too many flowers, though each shall crown the year ?
 Say thou dost love me, love me, love me-tell
 The silver iterance !—only minding, Dear,
 To love me also in silence, with thy soul.

પૃ. ૬૭. સ્નેહ માટે સ્વર્ગત્યાગ

પ્રથમ ખંડ: મારું મરણ સત્વર થાય તો પછી બાકીના
 જીવનમાં તને એણું આવે, કંઈક પણ જીવુપ આવે, એમ છે
 શું ? આમ વાત છે ? અને મારા મરણથી શું તને રવિનાં
 કિરણો પણ તેજહીન લાગવાનાં એમ ?

બીજો ખંડ: હું હમેશાં તારી જ રહી છું, પણ તારા અંત-
 રમાં આટલું જીંડું સ્થાન મને મળી શકે એ તો મેં નહિ જ
 જાણેલું. એટલે અત્યાર સુધી તો હું સ્વર્ગે જઈશ એમ મેં
 ધારેલું, પણ આટલું મોડું પણ જાણ્યું ત્યારે તો મારાથી શો
 રીતે જ હવે સ્વર્ગે જવાય ? રે, જીવ, ત્યારે હવે મરણની મમતા
 મૂકી દે...બીજી સ્ત્રીઓ પ્રણયસુખને માટે મથી મથીને પૃથ્વી અને
 જમીનનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે હું પ્રેમની ખાતર કબરનો, મરણનો,
 સ્વર્ગનો ત્યાગ કરું છું.

અસલ સોનેટ:—

XXIII

Is it indeed so? If I lay here dead,
 Wouldst thou miss any life in losing mine?
 And would the sun for thee more coldly shine,
 Because of grave-damps falling round my head?
 I marvelled, my Beloved, when I read
 Thy thought so in the letter. I am thine-
 But...so much to thee? Can I pour thy wine
 While my hands tremble? Then my soul, instead
 Of dreams of death, resumes life's lower range!
 Then, love me, Love! look on me...breathe on me!
 As brighter ladies do not count it strange,
 For love, to give up acres and degree,
 I yield the grave for thy sake, and exchange
 My near sweet view of Heaven, for earth with
 thee!

પૃ. ૬૮. પ્રણયની ખાતર જ પ્રણય

બધી એ ચીજો તો: ઉપર ગણાવી તે સઘળી ચીજો તો ફરી
 જાય અથવા ફરી ગર્હ એવું તને ભાસે અને તેથી જેમ એ ચીજો
 જોષને તું મારા તરફ અભિમુખ થયો તેમ જ એ વસ્તુઓ બદ-
 લાતાં અથવા બદલાયેલી લાગતાં તું વિમુખ પણ થઈ જાય.

દયા તારી : તારી દયા છે તેથી પણ તું શેઠ ન કરતો
 કારણ કે [કાંકે કાઠિયાવાડી પ્રયોગ] જે વ્યક્તિ તારી પાસે રહે,
 લાંબા વખત સુધી તારું આશ્વાસન લે તે, એ આંસુ વીસરાઈ
 જતાં એ પ્રીતિ પણ ખોઈ દે.

અસલ સોનેટ:—

XIV

If thou must love me, let it be for nought
 Except for love's sake only. Do not say
 "I love her for her smile...her look...her way
 Of speaking gently...for a trick of thought
 That falls in well with mine, and certes, brought
 A sense of pleasant ease on such a day"—
 For these things in themselves, Beloved, may
 Be changed, or change for thee,—and love so
wrought,
 May be unwrought so. Neither love me for
 Thine own dear pity's wiping my cheeks dry,—
 Since one might well forget to weep who bore
 Thy comfort long, and lose thy love thereby.
 But love me for love's sake, that evermore
 Thou may'st love on through love's eternity.

પૃ. ૬૬. બહાલાંઓને પ્રાર્થના

સરખાવો કલાપીનું 'રેનારાં' અને 'વીત્યાંને રેતું'.

પૃ. ૭૦. ગાનવિમાન

જુઓ 'રમની માગણી' [પૃ. ૬૩] અને તે ઉપરનું
 ટિપ્પણ. એ જ માનસની કલ્પના આ કાવ્યમાં પણ છે.

સપ્ના : કવિની સ્વર્ગસ્થ સપ્ના. જે માનસમાં, આત્મધામમાં
 અગાઉથી ગયેલી છે તે.

પલ્લવ : સંસારરૂપી ખાખોચિયું.

દગે દગ° : આકાશના તારા જેવી તારી સ્નેહની દષ્ટિની મારી દષ્ટિ વડે હું ઝાંખી કરી શકું છું. પણ મારામાં પાંખની શક્તિ નથી.

રહું કર્તવ્ય° : આ સંસારમાં મારે કાંઈ કર્તવ્ય પણ હવે રહ્યું નથી કારણકે તારો કલહસ, [પ્રથમ પત્નીનો પુત્ર પ્રાણુલાલ] પણ નિર્મલ દાસ્ય કરતો તારી સાથે આકાશમાં છે-એને મોટો કરવા માટે અહીં રહેવાનું કર્તવ્ય હવે નથી રહ્યું.

પૃ. ૭૨. વત્સલનાં નયનો

સપનાં-આદર્શો-અભિલાષાઓ, વિધુરાં-મદદ વિનાનાં થયેલાં નજરે પડે અને અંધકારના ખાડામાં ગુમ થાય તેનું કાંઈ નથી. પણ—

જુઓ પત્ર ૩૩. કાન્તમાલા પૃ. ૩૪૧-૪૨.

સરખાવો કલાપીનું ' એક સવાલ. '

પૃ. ૭૩. સ્વર્ગગીત

નીચેના જીસસના વચન ઉપરથી આ કાવ્ય લખ્યું છે.

And I say unto you, Ask, and it shall be given you; seek, and ye shall find, knock, and it shall be opened unto you.

For every one that asketh receiveth; and he that seeketh findeth; and to him that knocketh it shall be opened.

New Testament. St. Luke. c. xi, 9-10

કામે છે: કમાય છે. કાઠિયાવાડી પ્રયોગ.

પૃ. ૭૫. સ્થિતિભેદ

મરખાવો કલાપીનું 'કાને કહેવું !'

૭૬. પવિત્ર ભોજન

નીચેનું જીવનનું વચન સરખાવો:

And Jesus said unto them, I am the bread of life: he that cometh to me shall never hunger; and he that believeth on me shall never thirst.

St. John. c. vi, 35.

પૃ. ૭૭. પ્રભુપ્રાર્થના

Lord's prayer ઉપરથી:—

Our Father which art in heaven, Hallowed be thy name.

Thy kingdom come. Thy will be done in earth, as it is in heaven.

Give us this day our daily bread.

And forgive us our debts, as we forgive our debtors.

And lead us not into temptation, but deliver us from evil: For thine is the kingdom, and the power, and the glory, for ever. Amen.

St. Matthew c. vi, 9-13.

પૃ. ૭૬. હાલોંચોને ઉપદેશ

હસનારાંની સાથે : સરખાવો.

Rejoice with them that do rejoice, and weep with them that weep.

New Testament. Romans c. xii, 15.

પૃ. ૮૦. કાર્ડિનલ ન્યૂમેનની પ્રાર્થના

અસલ તીચે પ્રમાણે છે :

The Pillar of the Cloud.

Lead, Kindly Light, amid the encircling gloom,

Lead Thou me on !

The night is dark and I am far from home,

Lead Thou me on !

Keep Thou my feet : I do not ask to see

The distant scene;—one step enough for me.

I was not ever thus, nor pray'd that Thou

Shouldst lead me on.

I loved to choose and see my path; but now

Lead Thou me on !

I loved the garish day, and, spite of fears,

Pride ruled my will : remember not past years.

So long Thy power hath blest me, sure it still

Will lead me on,

O'er moor and fen, O'er crag and torrent, till

The night is gone;

And with the morn those angel faces smile,
Which I have loved long since, and lost awhile.

પૃ. ૮૨. મહેમાનોને સંબોધન

કરજો માફ : ઈશ્વરની હમેશની ઉપાસનામાં પાપો થાય છે તો તમારી સેવામાં પણ હજારો પાપર પાપો થયાં હશે તે તમે માફ કરજો.

મારી બક્ષવાની આ અરજમાં એવો પણ ધ્વનિ છે કે જે માણસ, ઈશ્વર પોતાના ગુન્હા માફ કરે એમ ઈચ્છતો હોય, તેણે બીજાના ગુન્હા પણ માફ કરવા જોઈએ. જુઓ પ્રભુપ્રાર્થના ઉપરના ટિપ્પણમાં આપેલી Lord's prayer. પૃ. ૨૨૨. અને કલાપીની પંક્તિઓ :

તું માફ કર દિલદાર દેવાદાર છું,
છે માફ દેવાદારને મારા સનમ !

પૃ. ૮૨. વસંતપ્રાર્થના

વસો અમ : અમારી પ્રકૃતિ રૂપી કુન્દનને પ્રભુમદાન રૂપી ચેક-અગ્નિમાં કસો. લતાકુસુમ=પ્રભ. જીવને=જીવનમાં. અપત્યના પરિશીલનમાં, બચ્ચાંઓના ઉછેરમાં વિમલ ધર્મને પામજો.

પૃ. ૮૩. સાગર અને શશી

આજ મહારાજ : ઈશ્વરને સંબોધન છે. અન્વય : ચન્દ્રનો જલ ઉપર ઉદય જોઈને મારા હૃદયમાં હર્ષ જામે છે, અને સ્નેહ-રૂપી ધન, જે કુસુમવનના વિમલ પરિમલ (સુગન્ધ) ના જેવો ગહન છે તે-નિજ-પોતાના-સ્નેહના ગગનમાં અર્થાત્ હૃદયમાં ઉત્કર્ષ પામે છે.

નવલ રમં : ચન્દ્રને જ અહીં પરમાત્માનું નવીન રસવાણું
ધવલ નેત્ર કહ્યું છે.

જલધિજલદલ° : અહીં જલધિનાં મોળને દલ એટલે પાંદ-
ડીઓ કહેલી છે અને તેના પર તરવરતા ચન્દ્ર પ્રકાશને જળકતી
દામિની, સૌદામિની, વીજળી તરોકે વર્ણવ્યો છે. //

પૃ. ૮૫. પશ્ચાત્તાપ

છેલ્લી પંક્તિ : અને આ હું તારો દાસ, જેને એકવાર તારા
નૂરની ઝાંખી પડેલ છે તે હું એ નૂરને ન ત્યાગું એમ માગું છું.

પૃ. ૮૬. ચંદાને સંબોધન

તને હું° : તે એન્તે પણ. તે એટલે આ કાવ્યમાં જેને સાથી
કહેલ છે તે, કવિનું દૂરસ્થ સ્વગ્નન.

અને તવ° : હું તને એટલે ચંદાને જેવામાં વખત ગાણું છું.
પ્રાપ્તિના મામું જેવું એટલે તે વ્યક્તિની આંખમાં જેવું, માટે કહ્યું
છે કે તવ નેત્રમાં; એક જ ચરીસા જેવી વસ્તુમાં એ વ્યક્તિઓ
એક સાથે જુએ તો એક ખીખની આંખને જેઈ શકે, માટે કવિ
કહે છે કે હે ચંદા તારા નેત્રમાં તે સાથીના નેત્રનું પ્રતિબિંબ
જેવામાં હું જેમ વખત ગાણું છું તેમ તે સાથી મારી, આંખનું
પ્રતિબિંબ તારી આંખમાં જેવાને વખત ગાણે, છે કે, નહિ ?

સખી હું° : હું તો નથી બંધી શકતો, સાથી બંધી શકતો
હોય તો ધણું સાઈ.

પૃ. ૯૦. સખીને આમન્ત્રણ

છાયા તરુવર તીર-તીરપરના તરુવરની છાયા. જુઓ 'રગ્નની
માગણી' (પૃ. ૬૩) ઉપરનું ટિપ્પણ.

જીવનરૂપી જલ, તેની રક્ષટિક વિશદ વહેતી સુરસરિતા, તેના તીરપર તરુ, અને એનાથી થમતા મનુકેલના તાપઃ એ કલ્પના માટે જુઓ :

And he shewed me a pure river of water of life, clear as crystal, proceeding out of the throne of God and of the Lamb.

2 In the midst of the street of it, and on either side of the river, was there the tree of life, which bare twelve manner of fruits, and yielded her fruit every month : and the leaves of the tree were for the healing of the Nations.

The New Testament, Revelation.
c. xxii, 1-2.

પૃ. ૯૧. પ્રાર્થના અને પ્રતિધ્વનિ

નથી એકની નાથ હોડી :° સરખાવો :

Let not them that wait on Thee, O Lord, God of hosts, be ashamed for my sake. Let not those that seek Thee be confounded for my sake, O God of Israel.

જુઓ પ્રો. નવલરામ ત્રિવેદીનો લેખ 'કાન્તની કવિતા'.
ગુજરાત સાહિત્ય સભા. અમદાવાદ કાર્યવહી ૧૯૩૫. પૃ. ૧૦

પૃ. ૯૩. ધર્મ વિજય

હો સાતલાખ સવાર રક્ત સમુદ્રમાં સામે ધસે : બાહ્યલન
જૂના કરારના નિર્ગમનના આખ્યાનના ૧૪મા પ્રકરણમાં એવી

કથા છે કે મોઝીઝ અને ઇઝરાયેલ પ્રજા ઉપર ઇજિપ્તના લોકો ધણો જુલમ કરતા હતા તેથી તે, ઇઝરાયેલ પ્રજા સાથે, ઇજિપ્તથી એશિયા તરફ આવતા રક્તસમુદ્ર તરફ નાહો અને તેને ઇશ્વરની મદદ હતી તેથી રક્તસમુદ્રે તેને માગ દીધો. ઇજિપ્તના રથો અને સવારો તેની પછવાડે હતા તે સધળા રક્તસમુદ્રની હદમાં આવતાં હેરાન ધર્મ નાસી ગયા. એ કથાનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

પૃ. ૯૪. નવલ નિવેદન

સને ૧૯૧૨ના અરમામાં કર્તા જ્યલપુર પાસે નર્મદાના મૂળ તરફ ગયેલા અને ત્યાં થોડા દિવસ રહેલા. કર્તાને નાહવાનો અને તરવાનો ધણો જ શોખ હતો અને નર્મદામાં પણ ત્યાં ખૂબ નાહેલા. આ કાવ્યમાં આ હકીકતનો ઉલ્લેખ છે. પણ એ અર્થ અહીં કેવલ ગૌણ રહેલો છે અને ઇશ્વરે જીવનજલમાં સ્નાન કરાવી કર્તાને નવીન ધર્મના સ્નાતક બનાવ્યા—તેમને દ્વિજત્વ આપ્યું એ અર્થ મુખ્ય છે.

શબ્દ સરોવર : ઇશ્વરના શબ્દ અર્થાત્ જ્ઞાન રૂપી સરોવર.

ભાખર : જીવનરૂપી ભાખર. જુઓ પવિત્ર ભોજન ઉપરનું ટિપ્પણ.

નારા : (સં) પાણી. અહીં જીવનરૂપી પાણી.

નર્મદા—નદી નર્મદા, જેમાં કર્તાએ સ્નાન કરેલું તે.

આ કાવ્યમાં નર્મદા શબ્દ પર શ્લેષથી તેમનાં પત્ની નર્મદા પણ ઉદ્દિષ્ટ હોય. અને તે સાથે 'શિવ' અને 'કરુણા' શબ્દોથી તેમના ધર્માતુયાથી 'શિવાભાઈ' અને 'કરુણાથાંકર' પણ ઉદ્દિષ્ટ હોય.

પૃ. ૯૬. અપાવરણ પ્રાર્થના

અપાવરણ, સત્ય ઉપર આવી ગયેલું આવરણ દૂર કરવું.
હિરણ્મયેનં એ ઈશાપનિષદનો મંત્ર છે.
સત્ય ધર્મદ્વિગર્થ=સત્ય ધર્મ જોવાને અર્થે, માટે.

પૃ. ૯૭. અનંત વાત્સલ્ય

અનંત વાત્સલ્ય એટલે ઈશ્વરનો મનુષ્ય તરફનો અનંત પ્રેમ.
આ પ્રેમના દૃષ્ટાન્ત તરીકે એક 'લક્ષ્મી ઊકરા' ની વાત ત્યાં
કરારના સંત લૂકના-શુભવર્તમાનના ૧૫ મા અધ્યાયમાં આપેલી
છે. કોઈ એક માણસને બે દિકરા હતા. તેમનો નાનો મજિ-
યારો વહેતી લઈ મિલકત એકઠી કરી પરદેશ જતો રહે છે અને
ત્યાં લક્ષ્મીમાં બધો પૈસો ઉડાડી દે છે. તે ભૂખ્યે મરતો
થાય છે ત્યારે તેને પિતા પાસે જવાનું સાંભરે છે. તે જાય છે
અને પોતાનાં પાપો કબૂલ કરે છે એટલે પિતા તેના તરફ અનંત
વાત્સલ્ય બતાવી માફી બક્ષે છે એટલું જ નહિ, પણ ખરું જીવન
ખોઈ બેઠેલો પુત્ર પાછો ખરા જીવનમાં આવ્યો તેને માટે ઘેર
ઉત્સવ કરે છે. આ કાવ્ય એ 'લક્ષ્મી ઊકરા'ના ઉદ્દગારોનું છે.

પૃ. ૯૮. તારક સ્તોત્ર

તારક : ભવસાગરમાંથી તારણુદાર.

આલ્ફા અને ઓમેગા : ગ્રીક વર્ણમાલાના પહેલા વર્ણનું
નામ આલ્ફા છે અને છેલ્લાનું નામ ઓમેગા : એટલે આદિ
અને અંત. મૂળ :—

To Jesus Christ be glory given,
By all on earth; by all in heaven :
Let his dominion wide extend,
His glorious kingdom never end.

For He of all that's good and true,
 Is Alpha and Omega too,
 The fount of life, the source of light,
 The spring of every true delight.
 Beginning, Ending, God and Man,
 His inmost being none can scan;
 But in his Human Form Divine
 The first and last united shine.
 Who is who was, who is to come,
 Eternal infinite I AM;
 The Lord Almighty God most high !
 Amen let Heaven and Earth reply.

સરખાવો :—New Testament, Revelation. c. 1, 6, 8.

પૃ. ૧૦૩ અહીંથી શરૂ થતાં પ્રાસંગિક કાવ્યો અને તે પછી આવતાં ગાયનોના સંગ્રાહક શ્રી. મુનિકુમાર મથિરાંકર ભદ્ર છે.

પૃ. ૧૦૫. કલાપીને સંબોધન

૧૫૦૩માં કલાપીના કેકારવની પ્રથમ આવૃત્તિમાં બહાર પડ્યું.
 સુરતાઃ સુર=દેવ. સુરતા=દેવપણું. સુરતાની વાડી=સ્વર્ગતું
 ઉદ્યાન. અહીં કલાપીતું ખરું નામ સુરસિંહજી હતું તે શબ્દ
 ઉપર શ્લેષ પણ છે.

બિહળતાં: તારા ઉરસાગરમાં કેવા ઉદ્દાસો બિહળે છે ! તારી
 સોહાગણ્ય જ્યોત્સ્નિકા સૌભાગ્યને ઝરે છે. અને તારા નયનમાં
 નમણું—સૌમ્ય નિર્મલ હાસ્ય ઝળકે છે.

આંજો નેં: તેની સખી તેની આંખોને આંજો છે અને અજ-
વાળે છે અથવા હે સખી! એ મોરલો આપણી આંખને આંજો
છે અને અજવાળે છે, પ્રકાશવાળી કરે છે. તેથી આલમનાં નૂર
—પ્રકાશરૂપે ઈશ્વરી પ્રેમ, અંતર ઉપર ઊધડે છે. વળી તેની
વાંસળી પણ હૈયાનાં હેતને વહેતી વાગે છે અને તેનો સ્વર આકા-
શમાં અંદર અને દૂર સુધી જાય છે. દૂરમાં દૂર હૃદય સુધી
પહોંચે છે અને તેના અંતરને સ્પર્શ કરે છે.

હેત હૈયાનાં આ પંક્તિ કવિ નહાનાલાલની
હૈયાનાં હેત વહેતી વાંસળી વાગી!
વાંસળી વાગીને મારી છાતડી જાગી:
હૈયાનાં હેત વહેતી વાંસળી વાગી!

પંક્તિઓ ઉપરથી રચેલી છે. અને તેમાં કાન્તત્વ કમનીયત્વ સ્પષ્ટ
દેખાઈ આવે છે. પ્રથમ આ પંક્તિ અવતરણમાં મૂકેલી હતી.

નન્દનવનના અર્થાત્ ઉપર કહી તે સુરતાની વાડીના પ્રાસા-
દોની ટાયથી એ કલાપીની મધુર કેકા આજો કેવી ઉલ્લાસ છે!
અને એ કેકા નન્દનવનની સુરભી—સુગન્ધને પણ સાથે લઈને
સંસારમાં સરતી આવે છે અને અંતર—હૃદયનાં દારો ઉપર
ગીતાની પેઠે અથડાય છે.

તત્ત્વ તે સવિતાના વરેણ્ય ભર્ગ, ઉત્તમ તેજત્વ અમે ધ્યાન
ધરીએ છીએ, એવો ગાયત્રીનો જૂનો ઉપદેશ છે. તે ઉપદેશ,
કલાપીની કેકાની મારફત આજો અન્ય પ્રકારે આવે છે; તેના
તરફ આ માથું અને તે સાથે સર્વ આત્મતંત્ર પણ નમે છે:
અથવા એ મંત્રનો અર્થ, નવીન ધર્મના ઉપદેશ પછી હું અન્ય
પ્રકારે સમજું છું અને તેના તરફ મારું માથું અન્ય પ્રકારે
નમે છે, વગેરે.

પૃ. ૧૦૬ હિન્દ પર આશીર્વાદ

પ્રસિધ્ધ ૧૯૧૨, ધ યુનિયન ડિબેટિંગ સોસાયટીના સોશિયલ ગોધરિંગને પ્રસંગે.

પૃ. ૧૦૭. પરિષત્સત્કાર

પ્રસિધ્ધ ૧૯૧૬, લોહાણા કોનક્વર-સને પ્રસંગે.

પૃ. ૧૦૮. હિંદમાતાને સંબોધન

પ્રસિધ્ધ ૧૯૨૨, ભાવનગરશહેરમિતિમાં પ્રમંગોપાત્ત ગાવા માટે રચેલું.

પૃ. ૧૧૧. હૃદયગીતા

કોઈ નાટક માટે લખાયેલું નથી. ૧૯૦૭-૦૮માં એક કાડબોર્ડ ઉપર છપાયેલું.

૫. ૧૧૨. ૧૧૩. કાંતાની પ્રાર્થના, સ્મરદયા.

બન્ને ૧૯૧૩માં લખાયેલી. અલિપ્ત દુલિયાના નાટકમાં દુલિયાની ઉક્તિઓ છે.

૫. ૧૧૪ થી ૧૧૮. ક્ષીરી, વિરહાનલ, રાસ, છેલ્લું આલિંગન.

૧૯૦૮માં લખાયેલા સલીમશાહ નાટકનાં આ સંગીતકાવ્યો ૧. ૧ શું, ૨ શું અને ૪ શું કાવ્ય અશ્રુમતિની ઉક્તિ છે અને ત્રીણું અશ્રુમતિ અને મારુક વચ્ચેનો સંવાદાત્મક રાસ છે.

૫. ૧૧૯. આ પરિચિષ્ટ બીજી આવૃત્તિમાં ઉમેરેલું છે.

૫. ૧૨૧. સ્મિતપ્રભાને

પૂર્વકાલનું અપૂર્ણ છે. શ્રીયુત જ. ન. ભટ્ટને નેટલું મોઢે યાદ રહેલું તેટલું હિતારી પ્રગટ કર્યું છે. કાન્ત પોતે પણ એકવાર બોલેલા.

પૃ. ૧૨૨. સૃષ્ટિસૌન્દર્યથી મન ઉપર થતી અસર

આ અને આ પછીનું 'સ્વર્ગગંગાને તીર' એ બંને કાવ્યો સ્વ. હરિલાલ ઝીણાભાઈ ભટ્ટ ઉપરના પત્રોમાંથી લીધેલાં છે. બંને પહેલાંનાં છે.

પૃ. ૧૨૬. સ્વર્ગગંગાને તીર

રસા=પૃથ્વી.

પૃ. ૧૨૭. મર્ત્યત્વદાહ : મર્ત્યત્વ=મનુષ્યપણું. મનુષ્યને, મનુષ્યની મર્ત્યદાએને લીધે. જગતના દુઃખોને લીધે, જે દાહ લાગે છે તે દાહ.

પૃ. ૧૨૮. ચક્ષુપાદ્મ=ચક્ષુ-આંખ તેનો અપાંગ, ખૂણો. મૂળ સંસ્કૃત ચક્ષુઃ નુ સમાસમાં 'ચક્ષુ' ક્યુ' છે તે ભાષાની છૂટ છે.

પૃ. ૧૩૦. પ્રિયા કવિતાને આશ્વાસન

કવિતાને મથાણું હતું નહિ. કાન્તમાળામાં આ મથાણું ચોળાયેલું. (પૃ. ૨૭૯-૮૧) અરર જીવિત આમ ભલે જતુંઃ એમાં 'આમ' એટલે ત્હમારી પાણુમાં, ખીજાએની આગળ જઈ જઈને તેમનાં ટીકાવેણુ સાંભળવાનાં નહીં.

પૃ. ૧૩૧. મક્ત નિર્બળતા એટલે કયા મોખદલા વિનાની એકલી નિર્બલતા.

પણુ તમને પ્રિય મુક્ત હું કરું છુંઃ એટલે નિર્બલતા અને ગુણહીનતા અને સાથે માન મેળવવાની અતિ દોલિયણુ ધ્રુષ્ટ, એ દોષ મહારા જ છે, ત્હમારા નહીં, હું મરું છું એ દોષોને લીધે, ત્હમારે જરા મનમાં ન આણુવું.

ધડક ધડક થાય હાય છાતીઃ—છાતી તે એની.

પૃ. ૧૩૨. ઉભય એટલે તું અને મારી પ્રિયા બે ય.

પૃ. ૧૩૪. સામ

સામ (psalm) એટલે પવિત્ર ગીત. ' જૂના કરાર ' નો એ એક ભાગ છે.

અસલ સામ નીચે પ્રમાણે છે.

4 Shew me thy ways, O Lord; teach me thy paths.

5 Lead me in thy truth, and teach me: for thou art the God of my salvation; on thee do I wait all the day.

Psalm 25. 4-5

પૃ. ૧૩૬. આંતર સમ્પદી

સમ્પદી એટલે સાત પંક્તિનું ગીત.

પૃ. ૧૪૭. નયનપ્રાર્થના

નયનઃ નો (સં) દોરવું એ ઉપરથી નયન એટલે દોરવા સંબંધી પ્રાર્થના.

પૃ. ૧૪૦. સ્નેહગીત.

મયાણું નવું યોજેલું છે.

પૃ. ૧૪૪. ૫૬

વિશ્વાનિ દેવ સવિતુર્દુરિતાનિ પરાસુવ ।

યદ્દ્રં તદ્દ આસુવ ।

એ સૂર્યની વૈદિક પ્રાર્થના ઉપરથી.

પૃ. ૧૪૫. કુસુમની બિમારી

કાન્તનાં બીજાં પત્ની સૌ. નર્મદાની માંદગીને પ્રસંગે લખાયેલું
૪. સ. ૧૯૦૪.

પૃ. ૧૪૬. પતિપત્ની સંવાદ

આલિમ દુલિયામાં દ્રાક્ષેટાર્કન તથા લુકેશિયા વચ્ચેનો.

પૃ. ૧૪૮. શાસ્ત્રોપદેશ

સંગીતમાલા નામના સંગ્રહમાંથી.

પૃ. ૧૪૯ થી ૧૫૩. કાન્તાનો ઉદ્ધાસ, કાન્તાની સ્મરદશા,

કાન્તાની સ્મરદશા, કાન્તાને સંબોધન.

આરે ય સહીમશાહ નાટકનાં સંગીતકાવ્યો છે. પહેલું, ત્રીજું, ચોથું અશ્રુમતીની ઉક્તિઓ છે અને ખીજું સહીમશાહની.

પૃ. ૧૫૫. અંતિમ પ્રાર્થના

કાશ્મીરમાં લખાયેલું, કવિના અવસાન પહેલાંના અઠવાડિયામાં. કાન્તાના આ અંતિમ ઉદ્દગારો છે.

મૂળ કાવ્યને મથાળું નહોતું. કાન્તમાળામાં આ મથાળાથી તે છપાયું છે.

ટિપ્પણુ પરિશિષ્ટ

‘ચક્રવાક મિથુન’ સંબંધી શ્રીયુત નરસિંહરાવ
ભોળાનાથના વિચારો

*
* * *

માનવ અને પ્રભુ વચ્ચેના પ્રેમભાવને romance નું સ્વરૂપે
આપવામાં સૂરીવાદની દષ્ટિ જેવી જ દષ્ટિથી એક ઉચ્ચ કવિત્વ-
કલ્પના આજથી એકત્રીસ વર્ષ ઉપર એક ગુજરાતી કાવ્યમાં
પ્રગટ થઈ હતી. એ દષ્ટિ એ કાવ્યમાં કોઈ વિવેચકે પારખી
હોય એમ જણાતું નથી. “ચક્રવાકમિથુન” નામનું ‘રસિક,
સમર્થ’, કાવ્ય (રા. મણિચંકર ભટ્ટની કવિત્વશક્તિનું કૃણ)
૫. સ. ૧૮૯૦માં ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં પ્રગટ થયું હતું. હેના ઉપર
‘સેહેની’ એ તખલ્લુસથી એક વિદ્વાન ગૃહસ્થે ટીકા પણ આપી
હતી. (સેહેની=બ. ક. ઠાકોર એ હવે પ્રસિદ્ધ રહસ્ય છે.) ચક્ર-
વાક પક્ષીને શાપ છે કે એ પક્ષીનાં નરમાદાએ રાત્રિસમયે વિયોગ
ખમવે. આ કાવ્યમાં એ પક્ષીના યુગ્મનો દિવસ સમયનો પ્રેમ-
વિહાર પ્રથમ વર્ણવ્યો છે; એ વિહારમાં—

“વિરહસંભવને વૉસર્થાં હતાં,
બનીં નિરંકુશ બેય ક્ષર્થાં હતાં.”

(માનવ પ્રાણી પણ મૃત્યુની તિમિરાવૃત રાત્રિ પડતાં ચનારા
પરસ્પર વિયોગનો સંભવ શૂલી જઈ જીવન્તદશામાં કેવળ વિહારમાં
જ મગ્ન રહે છે—તે ઉપર કાંઈક આડો કટાક્ષ અહીં જણાય છે;
પરન્તુ એ આખા કાવ્યના મુખ્ય ધ્વનિથી કાંઈક અસંબંધ છે).
પરન્તુ સૂર્યાસ્તનો સમય સમીપ આવતાં

“ જગ્યાં પ્રેમી વિરલ સુખની મોહનિદ્ર મહિંથી ”

અને

“ જવનિકા તુટતાં સ્મૃતિનાથની
સર્મોપ મૂર્તિ ગોબી વિધિપાથની. ”

આ હાલતમાં પ્રેમબદ્ધ યુગલને નવી યુક્તિ સૂઝે છે: સૂર્યનું તેજ લુપ્ત નથી થયું હેવા જાણ્યા જાણ્યા આકાશપ્રદેશમાં એ બંને ઊડવા લાગે છે :

“ મિથુન એક ચઢે અવકાશમાં,
સ્થિતિ કરે દિનતેજસકાશમાં; ”

અને

“ ધામે ધામે ગતિ કરી જતો પશ્ચિમે સૂર્ય જેમ,
ઊડી બંને મહત્ત્વ કરતાં ઉજત સ્થાન તેમ. ”

આ કાંઈક ક્યાં સૂધી નભવાનાં હતાં ? ચક્રવાકીને એક નવીન-
તર, અપૂર્વ, યુક્તિ-છાંદા-રહસી :

“ યાને હાવું-નહિં નહિં જ રે આપણે હાય રહેવું:
ચાલો હેવા સ્થલ મહિં, વસો સૂર્ય જે'માં સદૈવ,-
હાનાથી કે અધિક હૃદયે આર્દ્ર જ્યાં હોય દૈવ. ”

પરન્તુ અશક્ય તરફ આંખ્ય મોંચનારી આ સરલાના શબ્દોના
ઉત્તરમાં ચક્રવાક કહે છે :

“ લાંબા છે નંહાં દિન, પ્રિયસખી ! રાત્રિએ દીર્ઘ ત્હેવી,
આ ઐશ્વર્યે પ્રણયસુખની હાય આશા જ કેવી ! ”

જોમ કહી એક જ માર્ગ. દીઠા:

“ અવર કાંઈ ઉપાય હવે નથી,
વિરહજીવન સંહરિયે મથી. ”

ગહનમાં પડિયે દિન દેખતાં,
નયન મીચીં કરી દર્ષ એકતા.”

આમ વિરહ, જીવન બન્નેનો અત આણુવા માટે (કે વિરહ-ભરેલા જીવનનો, અંત આણુવા માટે) આ પ્રેમી યુગ્મ મૃત્યુના ગહનમાં, દિન દેખતાં જ (દિવસનું તેજ છતાં જ-એટલે જોડાયલાં રહીને જ), મૃત્યુ અને રાત્રિ બન્નેના પરિણામ ના જોવા માટે આંખ્ય મીચીને એકતા કરીને (મંયુક્ત રહીને જ) મૃત્યુના ગહનમાં, પડે છે.

હવે છેવટના ભાગમાં કાવ્યના મુખ્ય ધ્વનિનો સંદિગ્ધ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે:

“ પાછું જોતાં દિનયુગલને અન્મથા યાય ભાસ,
ભીંડું ભીંડું દિનકર સમું કૈંક દેખાય હામ. ”

અહમ્મુત ! મૃત્યુ અને રાત્રિના અન્ધકાગમાં પ્રવેશ થવાને બદલે અણુધાર્યાં ભીંડા ભીંડા તેજોમય પ્રદેશમાં પ્રવેશ થાય છે.

અને આનંદપૂર્ણ ચક્રવાકમિથુન ઉદ્ગાર કરે છે:

“ આહા ! આહા ! અવર દુનિયાં ! ધન્ય—

(વિરહ, રજની, વિનાની ખીજ જ જ્યોતિર્મય દુનિયાં દીઠી)—
એ બોલતાંમા

નીચે નીચે ભિતરોં પડતુ વેગથી દંપતી ત્હાં. ”

છતાં—

“ અધિક એહ પ્રકાશ, થતો જતો,
જવ જનાર તણે વધતો હતો.
અમિત એ અવકાશ તણી મહિં,
કયહિં જ ચેતન એક દિસે નહિં. ”

આ સ્થિતિ શી ? હેનો ધ્વનિ શો ? વ્યંજના શી ?
રા. રમણુભાષા આમ વ્યંગ્યદર્શન કરે છે:—

“ અંતે અગ્નાત ‘ ગહન ’ માં ‘ અન્યથા ભાસ દેખતું ’ ‘ વેગથી
પડતું દંપતી ’ ‘ અમિત અવકાશમાં ’ લીન થઈ જાય છે. કવિનો
અન્યભાવ અગ્નાત જ રહે છે. ” *

કાવ્યના સમાપ્તિના બે શ્લોકો વિષે “ સેહેની ” કહે છે:—

“ કવિતા દેવીએ કરેલાં દિવ્ય લોચનથી કવિને જુદોજ આભાસ
થાય છે. (‘ દિવ્યયુગલને ’ ભાસ થયો કવિએ કહ્યો છે તે કવિની
કલ્પનાને થયેલો જ ભાસ ગણવો ?—ગણીશું) મનવાંછિત ચિત્ત-
હારક રસતેજપૂર્ણ એક નવીન ‘ દુનિયાં ’ માં આ ‘ રનેહખાલ ચક્ર-
વાકમિથુન ’ પૂર્ણ આવેગથી દાખલ થઈ જતું હોય એમ લેને ધડી-
ભર જણાય છે. ”

“ પણ ”—(અહિં “ સેહેની ” નું વ્યંગ્યદર્શન મહત્તે સંતોષ
આપતું નથી; પણ હેમતું સાંભળી લખ્યે:—“ પણ ”)—

Adieu, the fancy cannot cheat so well,
As she is famed to do, deceiving elf.”

“ કવિતા દેવીનો હાથ જ્યાં મસ્તક ઉપરથી ખસી જાય છે,
આંખો અંધ કરીને જ્યાં પાછી બિધાડે છે, ત્યાં લેની ખાત્રી

* “ કવિત્વરીતિ ” “ કવિતા અને સાહિત્ય, ” પૃ. ૬૨.

રા. ખ. ક. ઠાઠાર (“ સેહેની ”) કંઈક બંધી વિગતમાં બતરે છે
અને અન્ય ધ્વનિ બતાવે છે:

“ ચક્રવાકદંપતીને કવિએ મનુષ્ય પ્રેમની મૂર્તિરૂપ કહ્યું છે, અને
એ દંપતીનો અનિવાર્ય વિયોગ મનુષ્યચિત્ત અને મનુષ્ય સૃષ્ટિક્રમ વચ્ચેના
વિરોધનું ધણું વધારેલું બિચ્ચ છે. ”

થાય છે કે એ દેખાવ તો હજી એક ઇન્દ્રગણ હશે.”

શું કવિતા તે ઇન્દ્રગણ ફેલાવનારી હશે ?

કવિતાએ આપેલાં દિવ્ય લોચન ઇન્દ્રગણ, વસ્તુતઃ અમલ્ય માયા, પ્રગટ કરે ? કવિતાદેવીનો હાથ મસ્તક ઉપરથી ખસી જતાં, સત્યની ખાત્રી થાય ? એમ હોય તો દિવ્ય સત્યનું દર્શન સૂક્ષ્મ પ્રવેશથી કરનારી, અને અલૌકિક શક્તિથી હેતુ પ્રદર્શન કરાવનારી કવિતાને ધુતારી કરાવીને રમિક તત્ત્વદર્શનના રાજ્યમાંથી ઢેડફળેતી કરીને હાંપી કાઢવી જોઈએ.

* * *

અહીં તો આ અદ્ભુત કાવ્યમાં હોના સમાપનમાં જુદો જ ધ્વનિ, અને દિવ્ય સત્ય સ્થાપનારો ધ્વનિ સંભળાય છે. પેલા ચક્રવાકમિથુને આત્મઘાત કર્યો કે નહિ તે સ્પષ્ટ નથી; પરંતુ તેમ ધર્મને મૃત્યુપારની નવી મનાતન ભૂમિનું દર્શન હેમને થયું, અને સતત જ્યોતિથી ભરેલા પ્રદેશમાં પ્રવેશ હેમણે કર્યો;

“ ત્યાં તો ચિરલગ્ની

તણાયા જવાનું સુખસરિત માહિ— ”

ચક્રવાકમિથુનને અન્યથા ભાસ થયો હતો તે સત્ય સ્થિતિ તજીને અસત્યનો નહિ, પણ મૃત્યુના ગહનમાં પડ્યાની અસત્ય સ્થિતિ તજીને જ્યોતિર્મય ભૂમિમાં પ્રવેશની સત્ય સ્થિતિનો. અને એ અસત્ય ભાસ, નહોતો તે કવિના છેવટના શ્લોકના પૂર્વોક્તિમાં પ્રગટ થાય છે:

“ અધિક એહ પ્રકાશ થતો જતો

જવ જનાર તણો વધતો જતો.”

અને એ અસીમ અવકાશમાં જ્યોતિ જ જ્યોતિ-મીઠું કાંઈ
નજરે પડતું જ નહોતું;

“ અમિત એ અવકાશ તણી મહિં
કયહિં જ* ચેતન એક દીસે નહિ. ”

કાષ્ટ પણ ચેતન વ્યક્ત રૂપે જણાતું જ નહોતું; જ્યાં એ
ચક્રવાકમિથુન પણ વિકીન થઈ ગયું; કેમકે

ના જ્યોતિથી ભિન્ન દીસે જ કાંઈ
આ પેર જો ! પ્રકૃતિ દૂર્ગા પુરુષ માંહિ !x

* * *

પરંતુ એક બીજો મુખ્ય ધ્વનિ હું સાંભળું છું તે કહું. ચક્ર-
વાકતું યુગ્મ તે જીવાત્મા અને પરમાત્મા; જેને ઉપનિષદમાં
દ્વા સુપર્ણા સયુજા સલાયા સમાનં વૃક્ષં પરિપસ્વજાતૈ કહીને
વર્ણવ્યાછે તે; એ બેનો સંબંધ મૂશીવાદે કલ્પેલો એમનો જ સંબંધ
આ કાવ્યમાં ચક્રવાકના નરમાદાના સંબંધથી દર્શાવ્યો છે; અજ્ઞાનરૂપી
અંધ રજનીમાં એ બે એમીએનો વિયોગ થાયછે; એ રજનીનું
તિમિર જતાં જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટે છે અને બન્નેનો સંયોગ થવો શક્ય
છે; માટે જ સંયોગદશા વખતે બંને દ્વિતીય વિયોગ ના થાય એ

* “ પૂર્વાભાષ ” માં “ કયહિં અચેતન એક દિસે નહિ ” એમ
પાઠ છે. (મૂળ બુદ્ધિપ્રકાશમાં ‘ જ ચેતન ’ હતું) આ નવો પાઠ વધારે
સારો છે, — સર્વત્ર ચેતનની જ રેલ હતી — એ અર્થ છે.

[અર્થાત્ શ્રીયુત નરસિંહરાવભાઈના મત પ્રમાણે જૂના અને નવા
પાઠનો એક જ અર્થ થાય છે અને નવા પાઠથી એ અર્થ વધારે સ્પષ્ટ
થાય છે. સુપાદક]

x “ દિવ્ય ગાયકગણુ ” — ઉલ્લેા શ્લોક ‘ હૃદયવીણા ’

અબલ ઇચ્છાથી સનાતન જ્યોતિર્માય-પ્રદેશમાં પ્રયાણ કર્યા કરીને જ્યોતિષપ્રવાહમાં અટળ સહચાર સાધે છે. આ ધ્વનિમાં સૂક્ષ્મવાદની કલ્પનાને સુધટિતસંસ્કાર અપાયલા હું જોઉં છું. એ જ્યોતિઃસિદ્ધ સહચારમાં

“ અધિક એક પ્રકાશ થતો જતો
જવ જનાર તણો વધતો જતો.”

પૂરવણી—

‘ ચક્રવાકમિથુન ’ કાવ્યના આ ધ્વનિશ્રવણમાં મૂકે અધુધારી પુષ્ટિ એક દિશામાંથી મળી છે. મણિશંકર ભટ્ટના આ કાવ્યનું પ્રેરણાખીજ કિમિહું [જુઓ ટિપ્પણ પૃ. ૧૯૪] એ સંકૃત શ્લોકમાંથી મળ્યું હોવા ન હો. પરંતુ રા. રામનારાયણ પાટકે નાવહેમ્પર ૧૯૨૯માં એક વાત કહેલી કે બાવાઓ હમેશાં ભજનો આરમ્ભતા પહેલાં એક દુહો ગાય છે કે—

સાંજ પડે દિન આયમે ચક્રવી જૈઠી રાયઃ
ચક્રવા! ચક્ષો વહાં જલધયેં જિહ્વાં રૈન નવ હોય.

આ બાવાઓના ભજનિયાંના ભોગો મણિશંકરને વિદિત હોઈ હેમના અનુપમ કાવ્યનું સૂક્ષ્મ ખીજ હોઈ, તેટલા ઉપરથી સુંદર કલ્પનાદર્શનથી એ કાવ્યનો વિકાસ થયો હોય—આમ મહારો તર્ક છે. પણ મહારા ધ્વનિદર્શન માટે તો વક્તવ્ય ખીજું છે. બાવાઓનાં ભજનોમાં આ મંગલદુહો શા માટે વપરાતો હશે? એ ભજનોની પછાડી પ્રેરણાખળ જીવાત્મા અને પરમાત્માના સંબંધનું—અદ્વૈતમતથી છંટાયલા ભક્તિભાવ-જનિત સંબંધનું—હોવાનો સંભવ છે. તો આ દુહાથી અગાત-રૂપે વિકાસ પામેલા ‘ ચક્રવાકમિથુન ’ ના સમાપન પ્રસંગમાંનું

[૨૪૨+૮૪=૩૨૬]

મહારુ' ધ્વનિદર્શન—ચક્રવાકમિથુન તે જીવાત્મા પરમાત્માનું
યુગલ અને રજનિ તે અજ્ઞાનતિમિર પ્રસારનારી માયા એ
ધ્વનિદર્શન— છેક તરંગવૃત્તિજનિત નદિ જણાય એમ લાગે છે.

૧૮-૪-૩૨

ન. ભો.

વિવર્તલીલા પૃ. ૭૫-૮૧

શુદ્ધિપત્ર

પૃ.	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૧૦	રડત	ડરત
૫	૧૧	કેને !	કેને ?
૭	૬	હાય ! હાય !	હાય !
૮	૮	અપાઠી	આપાઠી
૧૦	૧૦	મારા	માહરા
૧૧	૧૩	હૃદયને	હૃદય ને
૧૪	૨	ક્યાંથી	ક્યાં
૧૬	૩	સરિતા	સરિત
૨૦	૬	માદ્રા	માદ્રી
"	૧૪	ખહાર	ખહાર
૨૬	૧	યાતાં	યાતાં
૩૧	૧૦	તપ	તમ
૩૨	૭	મૌખ્ય	મૌખ્ય
૩૭	૭	વિવિધ	વિવિધ શી
"	૪	અટકતો,	અટકતો
૩૯	૩	નિકાલે	નિહારે
૪૧	૮	સ્નેહોમિયા	સ્નેહોમિયા
૫૭	૨	ફરીને	ફરીને
૬૦	૭	કેવી	કેવી
૬૩	૨	હાવા	હાવાં
"	૨	તું	તો
૬૪	૮	તે	તેં

પૃ.	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	
૬૯	છેડેથી	૨	એકાખીખનાં	એકાખીખનાં
૭૨	-	૪	સદુ	સદુ
૮૩		૭	સામે	સામે
૧૦૫	છેડેથી	૨	સાય	સાથે
૧૧૧	છેડેથી		મીપ	મમીપ
૧૨૩		૮	ખરું ?	ખરું !
૧૨૫		૪	(ગીત)	(ગીત)
૧૬૯	છેડેથી	૩	યતા હતા.	યતા હતા, તદ્દુપ યતા હતા
૧૭૨	છેડેથી	૪-૨	ઉપર...કોલાહલ	(ઉપર...કોલાહલ)
૧૭૪	છેડેથી	૮	શયન	શમન
,	છેડેથી	૮-૭	વિકારક્ષોભ...નિશ્ચય	(વિકારક્ષોભ...નિશ્ચય)
,		૭	'રહવાર' શબ્દ	'રહવાર' એટલો જ શબ્દ
,		૩	૧૩૨	૧૩૩
૧૭૫			મહામારત	મહામારત
૧૭૭		૯	કુસુમમાળાની	કુસુમમાળામાંની
,	છેડેથી	૬	વિષયની	વિષયાધિકરણની
૨૧૪	છેડેથી	૫	૯૭	૯૦
૨૨૭		૮	૧૯૧૨	૧૯૦૯

અર્વાચીન કાવ્ય ગ્રંથાવલિ

મહાગુજરાતના માનીતા કવિઓના અમારા તરફથી પ્રકાશિત થયેલાં તથા સોલ એજન્સીનાં કાવ્યસંગ્રહો

*૧ કાવ્ય મંગલા	સુન્દરમ્	૧-૮-૦
*૨ ગંગોત્રી	ઉમાશંકર જોષી	૧-૮-૦
*૩ યુગવંદના	અવેરચંદ મેઘાણી	૨-૦-૦
*૪ અર્ધ્ય	સ્નેહરશ્મિ	૨-૦-૦
૫ નિહારિકા	રમણલાલ દેસાઈ	૨-૦-૦
૬ ઈલા કાવ્યો	ચન્દ્રવદન મહેતા	૨-૦-૦
*૭ રતન	ચન્દ્રવદન મહેતા	૧-૮-૦
૮ કાશ્મલનના કાવ્યો	કાશ્મલન	૦-૮-૦
૯ દીપશિખા	અમીદાસ કાણુકિયા	૧-૮-૦
૧૦ રસિકનાં કાવ્યો	આવસત્થી	૧-૮-૦
૧૧ ખંડિત મૂર્તિઓ	ઈન્દુલાલ ગાંધી	૧-૦-૦
૧૨ લલિતનાં ખીજાં કાવ્યો	લલિતજી	૦-૧૨-૦
૧૩ હૃદયવીણા	નરસિંહરાવ દીવેટિયા	૧-૪-૦
૧૪ વસુધા	સુન્દરમ્	૨-૦-૦
૧૫ નિશીથ	ઉમાશંકર જોષી	૨-૦-૦
૧૬ ઈન્દ્રધનુ	સુંદરજી ખેટાર્ક	૨-૦-૦
૧૭ આરાધના	મનઃસુખલાલ અવેરી	૨-૦-૦
૧૮ જ્યોતિરેખા	સુંદરજી ખેટાર્ક	૧-૦-૦
*૧૯ પૂર્વાલાપ	કાન્ત	૨-૦-૦
બાલકો માટે		
*૨૦ નવાં ગીતા ભા. ૧	ત્રિભુવન વ્યાસ	૦-૬-૦
*૨૧ નવાં ગીતા ભા. ૨	ત્રિભુવન વ્યાસ	૦-૮-૦
૨૨ દ્વૈકા	દેશજી પરમાર	૦-૫-૦
*૨૩ પગલાં ભા. ૧ થી ૪	રમણલાલ સોની(દરેકના)	૦-૫-૦
*૨૪ સોમાભાર્ગનાં કાવ્યો	સોમાભાર્ગ	૦-૫-૦
રાસનાં જે અમૂલ્ય પુસ્તકો		
૨૫ ગીત માધુરી	મનુભાર્ગ દેસાઈ	૧-૪-૦
૨૬ રાસકુંજ	શાંતિ ખરશીવાળા	૧-૮-૦
*કૂહીવાળાં કાવ્યસંગ્રહો સૂઝોમા તથા કોલેજમાં દેકરજીત્ક તરીકે ચલાવાય છે.		
સોલ સેલિંગ એજન્ટ્સ,		
આર. આર. શેઠની કં. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.		

મહાગુજરાતના જાણીતા કવિઓની કાવ્યપ્રસાદ

૧૯૪૦માં બહાર પડેલા નવા -

● ચાર કાવ્ય સંગ્રહો ●

શ્રી. ઉમાશંકર જોષી દ્વિત

શ્રી. સુંદરમ દ્વિત

નિશીથ

વસુધા

મૂલ્ય રૂ. બે

મૂલ્ય રૂ. બે

શ્રી. સુંદરજી જોષી દ્વિત

શ્રી. મનઃમુખલાલ ઝવેરી :

ઈન્દ્રધનુ

આરાધના

મૂલ્ય રૂ. બે

મૂલ્ય રૂ. બે

શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈ દ્વિત
કોલેજ જીવનને સ્પર્શ કરતી
વિદ્યાર્થીઓની માનીતી નવલકથા

શોભના

મૂલ્ય રૂ. અઢી

નેણે વાંચી છે તેમણે વખાણી છે.

આજે જ મંગાવો :—

આર. આર. શેઠની કંપની : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબ

ગુજરાતી સાહિત્યના કોઈપણ પુસ્તકો મેળવવા તમારી કાપડીમાં ઉપરનું શીરનામું મોકી શક